

Антуан Сент-Экзюперы

МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

Антуан дэ Сэнт-Экзюпэры

Маленькі прынец. Планета людзей

Усе правы абароненыя. Любое капіяванне, публічнае размяшчэнне і тыражаванне гэтай электронная кнігі ў камерцыйных мэтах забаронена.

© ТАА “Электронная кнігарня”, 2015

Маленькі прынец

ЛЕОНУ ВЕРТУ

Шчыра перапрашаю дзяцей за тое, што я прысвяціў гэтую кніжку даросламу. Скажу ў апраўданне: гэты дарослы – мой сама лепшы сябар. І яшчэ: ён разумее ўсе на свеце,

нават дзіцячыя кнігі. І нарэшце: ён жыве ў Францыі, дзе цяпер і голадна, і холадна. І яму вельмі патрэбна суцяшэнне. Калі ж ўсё гэта не апраўдвае мяне, я прысвячу сваю кніжку, таму хлопчыку, якім некалі быў мой дарослы сябар. Усе ж дарослыя былі спачатку дзецьмі. Праўда, мала хто з іх памятае пра гэта... То я выпраўляю сваё прысвячэнне:

ЛЕОНУ ВЕРТУ, калі ён быў маленькім

I

Мне было шэсць гадоў, калі ў кнізе пра джунглі, якая называлася «Непрыдуманая гісторыя», я ўбачыў аднойчы дзівосны малюнак. Змяя — страшэнны ўдаў — глытала драпежнага зверга.

У кнізе гаварылася: «Удавы глытаюць сваю ахвяру цалкам, не жуюць. Пасля гэтага яны ўжо не могуць варухнуцца і цэлых паўгода спяць, пакуль не перавараць ежу».

Я шмат разважаў пра поўнае прыгод жыццё ў джунглях і таксама намалюваў тое-сёе каляровым алоўкам. Гэта быў мой малюнак № 1.

Я паказаў свой шэдэўр дарослым і пацікавіўся, ці не страшна ім, калі яны глядзяць на мой малюнак.

— А чаму капляюш павінен наводзіць страх? — здзівіліся яны.

На маім малюнку быў зусім не капляюш. На маім малюнку быў удаў, які праглынуў слана. Тады я намалюваў удава знутры, каб дарослым было больш зразумела. Але ім ўсё роўна спатрэбіліся тлумачэнні.

Дарослыя параілі мне не маляваць удаваў ні звонку, ні знутры, а лепей больш цікавіцца геаграфіяй, гісторыяй, арыфметыкай і правапісам. Вось так, у шэсць гадоў, мяне

пераканалі адмовіцца ад бліскучай кар'еры мастака. Я быў збіты з панталыку няўдачай з малюнкамі. Дарослыя ніколі і нічога не могуць зразумець самі, а дзецям надта ж утомна вечна тлумачыць ім, што да чаго.

Такім чынам, мне трэба было выбраць якую-небудзь іншую прафесію, і я пайшоў у лётчыкі. Дзе мне толькі не давялося быць! І геаграфія сапраўды спатрэбілася мне. Я мог з першага погляду адрозніць Кітай ад Арызона. Гэта вельмі карысна, калі часам заблудзішся ўночы.

За сваё жыццё мне давялося сутыкнуцца з многімі сур'ёзнымі людзьмі. Я многа часу пражыў з дарослымі, быў вельмі блізка знаёмы з імі. Не скажу, каб пасля гэтага я стаў лепей думаць пра іх.

Калі я сустрэкаў каго-небудзь з іх асяроддзя, хто здаваўся мне трохі разумнейшым, я паказваў яму малюнак № 1, — я збярог яго і заўсёды насіў з сабою. Мне хацелася ведаць, ці сапраўды той чалавек кемлівы. Але кожны дарослы заўсёды адказваў мне: «Гэта капялюш». І я ўжо не гаварыў з ім ні пра ўдаваў, ні пра джунглі, ні пра зоркі. Я прыстасоўваўся да яго паняццяў. Гутарыў пра брыдж і гольф, пра палітыку і гальштукі. І дарослы быў дужа задаволены знаёмствам з такім разумным чалавекам.

II

Так я жыў у адзіноце, і не было ў мяне анікога, з кім бы я мог па-сапраўднаму адвесці душу. Але аднойчы, шэсць гадоў назад, мне давялося зрабіць вымушаную пасадку ў Сахары. Нешта зламалася ў маторы майго самалёта. Са мною не было ні механіка, ні пажыраў, і трэба было самому ламаць галаву, як выратавацца. Я павінен быў адрамантаваць матор альбо загінуць. Маіх запасаў пітной вады хапіла б ледзьве на тыдзень.

І вось — мая першая ноч сярод бязмежных пяскоў пустыні, дзе на тысячы міль наўкол — ніводнага селішча. Чалавек, які пасля караблекрушэння ўсё-такі ацалеў дзесьці на пляце ў бязмежным акіяне, і той быў не такі адзінокі. Дык уявіце сабе маё здзіўленне, калі на досвітку мяне пабудзіў нечы тоненькі галасок:

— Калі ласка... намалюй мне баранчыка!

— Га!

— Намалюй мне баранчыка...

Я ўскочыў на ногі, нібы нада мной грывнуў гром. Працёр вочы. Агледзеўся. І ўбачыў незвычайнага малыша, які сур'ёзна разглядваў мяне. Яго партрэт я намаляваў пазней. Канечне, на маім малюнку ён не такі прывабны, як на самой справе. Але гэта не мая віна. Калі мне было шэсць гадоў, дарослыя пераканалі мяне, што мастака з мяне не атрымаецца, таму я так нічога і не навучыўся маляваць, акрамя ўдаваў — звонку і знутры.

Я на ўсё вочы глядзеў на гэты прывід. Не забывайце, што я быў за тысячы міль ад людскіх селішчаў. Гэты ж малыш не быў ні разгублены, ні смяротна стомлены, ні смяротна галодны, ён не паміраў ні ад смагі, ні ад страху. Ён нічым не нагадваў дзіцяці, якое заблудзілася ў пустыні, за тысячы міль ад чалавечага селішча. Нарэшце мова вярнулася да мяне і я спытаў:

— Але... што ты тут робіш?

Ён не адказаў на маё пытанне, а толькі зноў ціха-ціха і надзвычай сур'ёзна папрасіў:

— Калі ласка, намалюй баранчыка...

Калі нешта цябе надта ўражвае, не паслухацца нельга. Якой бы недарэчнасцю ні здавалася мне гэта, але тут, за тысячы міль ад людскога селішча, перад смяротнай небяспекай, я дастаў з кішэні аркуш паперы і аўтаручку.

Толькі раптам я ўзгадаў, што вывучаў у асноўным геаграфію, гісторыю, арыфметыку ды правапіс, і трошкі незадаволена сказаў малышу, што я не ўмею маляваць.

— Усё роўна, — адказаў ён. — Намалюй баранчыка.

Але я ж ніколі не маляваў баранчыкаў! Я падаў яму адзін з двух малюнкаў, на якія быў здольны. Той, на якім удаў у агульным выглядзе. Як жа быў я ўражаны, калі пачуў адказ малыша:

— Не-не! Я не хачу слана ва ўдаве! Удаў вельмі небяспечны, а слон вельмі грузны. А ў мяне дома ўсё такое невялічкае. Мне патрэбен баранчык. Намалюй баранчыка.

І я намаляваў.

Ён паглядзеў на малюнак і сказаў:

— Не, гэты баранчык вельмі ўжо хворы. Намалюй другога.

Я намаляваў. Мой новы сябар хораша, паблажліва ўсміхнуўся:

— Ты ж сам бачыш... гэта не баранчык, а баран. З рагамі...

Я зноў перарабіў малюнак. Але і гэты быў адхілены, як папярэдні.

— Гэты надта стары. Я хачу такога баранчыка, які жыў бы доўга-доўга.

Тады, трацячы цярпенне, — мне ж трэба было хутчэй разбіраць матор, — я накрэмзаў.

— Гэта скрынка, — раздражнёна буркнуў я. — А ў ёй сядзіць твой баранчык.

Як жа я быў здзіўлены, калі нечакана мой юны суддзя ўвесь аж засвяціўся ад радасці:

— Вось гэткага мне і трэба! Як ты думаеш, яму спатрэбіцца шмат травы?

— А што?

— У мяне яе мала...

— Напэўна, хопіць. Я даю табе зусім маленькага баранчыка.

Ён схіліўся над малюнкам.

— Не такі ўжо ён і маленькі... Ты глянь! Заснуў...

Вось так я пазнаёміўся з Маленькім прынцам.

III

Не адразу зразумеў я, адкуль ён з'явіўся. Маленькі прынц, які літаральна засыпаў мяне пытаннямі, нібыта і не чуў маіх. Толькі з паасобных, выпадкова сказаных слоў мне пакрысе адкрылася яго таямніца. Так, калі ён упершыню ўбачыў мой самалёт (самалёт я маляваць не буду, гэта надта складаны для мяне малюнак), ён спытаў:

— А гэта што за штука?

— Гэта не штука. Гэта самалёт. Мой самалёт. Ён лятае.

І я з гордасцю растлумачыў яму, што я ўмею на ім лятаць.

— Як?! — усклікнуў ён. — Ты ўпаў з неба?!

— Так, — сціпла пацвердзіў я.

— Як забаўна!..

І Маленькі прынц гэтак весела засмяўся, што мне аж прыкра стала. Мне хацелася, каб ён паспачуваў мне.

— Значыць, ты таксама прыйшоў з неба! — дадаў ён. — А з якой планеты?

«Дык вось дзе разгадка яго таёмнага з'яўлення тут, у пустыні!» — падумаў я і без усякіх хітрыкаў спытаў:

— Значыць, ты прыйшоў сюды з іншай планеты?

Але ён не адказаў. Ён паглядзеў на мой самалёт і паківаў галавой.

— Ну, на гэтым ты сапраўды не мог прыляцець здалёк...

І ён надоўга задумаўся. Потым дастаў з кішэні намаляванага баранчыка і стаў пільна разглядваць гэты свой скарб.

Можаце сабе ўявіць, якая цікаўнасць апанавала мяне ад прызнання наконт «іншых планет». І я паспрабаваў дазнацца паболей:

— Адкуль ты прыляцеў, малыш? Дзе гэта — «у цябе»? Куды ты хочаш забраць майго баранчыка?

Ён з хвіліну маўчаў, потым прамовіў:

— От добра, што ты даў мне скрынку: буду заганяць у яе баранчыка нанач.

— Ну вядома. А калі будзеш разумны, я дам табе і вяровачку, каб можна было прывязваць яго на дзень, і калочак...

Гэтая прапанова прывяла ў недаўменне Маленькага прынца:

— Прывязваць? Якая недарэчнасць!

— Але, калі ты не прывяжаш яго, ён пойдзе невядома куды і прападзе.

Мой сябар зноў весела засмяяўся.

— Ды куды ж ён пойдзе?!

— Абы-куды. Куды вочы глядзяць...

Тады Маленькі прынец сур'ёзна сказаў:

— Гэта не страшна. Там, у мяне, так мала месца.

І з нейкай задуменнасцю дадаў:

— Калі ісці толькі куды вочы глядзяць, далёка не зойдзеш...

IV

Так мне стала вядома яшчэ адна, вельмі важная акалічнасць: яго родная планета была бадай ці большая за хату!

Зрэшты, гэта не вельмі здзівіла мяне. Я добра ведаў, што, апроч вялікіх планет, такіх, як Зямля, Юпіцер, Марс, Венера, ёсць яшчэ сотні іншых, якім нават імёнаў не далі, такіх дробненькіх, што іх і ў тэлескоп цяжка разгледзець. Калі астраном адкрывае такую планету, ён дае ёй не імя, а проста нумар. Напрыклад, называе яе так: «астэроід "3251"».

У мяне ёсць сур'ёзныя прычыны думаць, што планета, адкуль прыляцеў Маленькі прынц, гэта астэроід Б-612. Гэты астэроід быў заўважаны ў тэлескоп толькі адзін раз, у 1909 годзе, адным турэцкім астраномам.

Астраном паведаміў тады пра сваё адкрыццё на Міжнародным астранамічным кангрэсе. Але ніхто яму не паверыў. А ўсё з-за таго, што астраном быў апрануты па-турэцку. Такі ўжо народ гэтыя дарослыя!

На шчасце, дзеля рэпутацыі астэроіда Б-612, тагачасны турэцкі правіцель загадаў свайму народу пад пагрозай смерці апранацца на эўрапейскі лад. Той астраном у 1920 годзе зноў паведаміў пра сваё адкрыццё, — цяпер ён быў ужо ў надзвычай элегантным гарнітуры. І на гэты раз усе паверылі яму.

Калі я раскажаў вам усе гэтыя дэталі аб астэроідзе Б-612, калі я даверліва паведаміў вам яго нумар, дык гэта толькі з-за дарослых. Дарослыя любяць лічбы. Калі гаворыш ім пра свайго новага сябра, яны ніколі не пытаюцца пра сутнасць. Яны ніколі не цікавяцца: «Які ў яго голас? Якія гульні ён любіць? Ці ловіць ён матылёў?» Яны пытаюцца: «Колькі яму год? Колькі ў яго братоў? Колькі ён важыць? Колькі зарабляе яго бацька?» Толькі тады ім здаецца, што яны ўведалі чалавека. Калі скажаш дарослым: «Я бачыў прыгожы дом з ружовай цэглы, з геранню ў вокнах і галубамі на даху...», яны не могуць уявіць сабе гэты дом. Ім трэба сказаць: «Я бачыў

дом за сто тысяч франкаў». Тады яны проста ў захапленні: «Вось гэта хараство!»

Або паспрабуй сказаць ім: «Маленькі прынц існаваў, і доказам таму — яго незвычайнасць, яго смех, яго жаданне мець баранчыка. А хто хоча баранчыка, той сапраўды існуе», — дарослыя паціснуць плячыма і абзавуць вас дзіцём! Але калі сказаць ім: «Маленькі прынц прыляцеў з астероіда Б-612», — гэта пераканае іх, і яны не будуць болей назаліць вам сваімі недарэчнымі роспытамі. Такі ўжо народ гэтыя дарослыя. Што з іх возьмеш. Дзеці павінны быць вельмі паблажлівымі да дарослых.

А мы — мы разумеем, што такое жыццё, і пасмейваемся з лічбаў! Я лепей пачаў бы гэтую аповесць, як чароўную казку. Я сказаў бы так:

«Жыў ды быў Маленькі прынц. Ён жыў на планеце, якая была бадай ці большая за хату, і яму вельмі хацелася мець сябра...»

Для тых, хто разумее, што такое жыццё, такі пачатак быў бы куды болей праўдзiвы.

А я ж зусім не хачу, каб маю кніжку чыталі проста так, дзеля забаўкі. Сэрца маё сціскаецца ад успаміну пра майго маленькага сябра. Шэсць гадоў ужо мінула з таго часу, як ён разам са сваім баранчыкам пакінуў мяне. Калі я цяпер спрабую апісаць яго, дык гэта таму, што не хачу забыць. Гэта вельмі сумна, калі людзі забываюць сяброў. Не кожны чалавек мае сябра. І я баюся стаць падобным на дарослых, якіх цікавяць адны толькі лічбы. Вось чаму я купіў сабе скрыначку з фарбамі і алоўкі. Нялёгка ў мае гады зноў брацца за маляванне, калі першай і, на вялікі жаль, апошняй спробай былі мае малюнкi ўдаваў звонку і знутры — дый то яшчэ ў шасцігадовым узросце! Канечне, я паспрабую як мага лепш перадаць падабенства. Але я зусім не ўпэўнены, што

змагу зрабіць гэта. Бо вось зраблю адзін малюнак — ну, здаецца, добра; зраблю другі — і ні кропелькі непадобны. Дый рост трошкі бянтэжыць. Тут Маленькі прынц надта высокі. Тут ён надта маленькі. А да таго ж яшчэ няўпэўненасць у колерах яго світкі. Вось і спрабуеш маляваць і так і гэтак. Але няхай ужо за гэта прабачаць мяне. Мой сябар ніколі не даваў мне тлумачэнняў. Ён, мусіў, думаў, што я падобны на яго. Але, на няшчасце, я не ўмею бачыць баранчыка ў зачыненай скрынцы. Я, мусіць, трошкі падобны на дарослых. Пэўна, я старэю.

V

Дзень пры дні я ўсё болей даведваўся пра планету Маленькага прынца, пра тое, як ён пакінуў яе, як вандраваў. Ён расказваў пра гэта патрошку, калі прыходзіла да слова. Так, на трэці дзень я даведаўся пра трагедыю з баабабамі.

І на гэты раз дапамог баранчык. Маленькі прынц разглядваў малюнак і раптам, нібы яго апанавала цяжкае сумненне, спытаў:

- А праўда, што баранчыкі ядуць кустоўе?
- Так, праўда.
- Цудоўна!

Я не зразумеў, чаму так важна, што баранчыкі ядуць кустоўе. Але маленькі прынц дадаў:

- Выходзіць, яны і баабабы таксама ядуць?

Я заўважыў Маленькаму прынцу, што баабабы не кустоўе, а вялізныя, як званіцы, дрэвы, і што нават калі б ён узяў з сабою цэлы статак сланоў, гэты статак не адолеў бы і аднаго-адзінага баабаба.

Думка пра статак сланоў насмяшыла Маленькага прынца.

- Іх давялося б паставіць адзін на аднаго...

Але тут жа ён мудра заўважыў:

– І баабабы, перш чым вырастуць, бываюць маленькія.

– Сапраўды! Але навошта баранчыку есці маленькія баабабы?

– А то як жа! – усклікнуў ён, нібыта гаворка ішла пра нешта выключна відочнае. І мне прыйшліся напружыць свой розум, каб самастойна зразумець, што тут да чаго.

На планеце Маленькага прынца, як і на ўсіх іншых планетах, растуць, вядома, і добрыя, і кепскія расліны. А значыць, ёсць там добрае насенне добрых раслін і кепскае насенне кепскіх раслін. Але насенне нябачнае. Яно дрэмле сабе ў глебе, пакуль якая-небудзь насеннінка раптам не прачнецца. Яна пачне пацягвацца і спачатку нясмела вытыркне да сонца кволенькі безабаронны парастак. Калі гэта парастак радысу ці ружы, можна дазволіць яму расці колькі зможа. Але калі прарастае кепская расліна, яе трэба адразу ж вырваць, як толькі распазнаеш. Дык вось, на планеце Маленькага прынца ёсць страшнае насенне... насенне баабабаў. Глеба планеты проста перапоўнена ім. Ад баабаба ж, калі спахапіцца надта позна, ужо ніколі не збавішся. Ён запалоніць усю планету. Навылёт прасвідруе яе сваім карэннем. І калі планета зусім невялічкая, а баабабаў надта многа, то яны проста разарвуць яе на кавалачкі.

– Ёсць такое правіла, – сказаў мне пазней Маленькі прынец. – Устаў наранку, умыўся, прывёў сябе ў парадак – зараз жа прывядзі ў парадак і сваю планету. Трэба штодня выполваць баабабы, як толькі можна адрозніць іх ад ружавых кустоў, якія яны вельмі нагадваюць напачатку. Гэта даволі надакучлівая, але няцяжкая работа.

І аднойчы ён параіў мне пастарацца зрабіць прыгожы малюнак, каб і нашы дзеці гэта добра зразумелі.

— Можа, ім надарыцца калі-небудзь падарожнічаць, — растлумачыў ён, — дык гэта спатрэбіцца. Часам работу можна адкласці і на потым, бяды вялікай не будзе. Але калі дасі волю баабабам, то ўжо нідзе ратунку не знойдзеш. Я ведаў адну планету, на ёй жыў гультай. Ён не выпалаў тры кусцікі і...

І па словах Маленькага прынца я намаляваў тую планету. Я страшэнна не люблю павучаць людзей. Але небяспека ад баабабаў так мала спазнана, а рызыка таго, хто трапіў бы на астэроід, такая сур'ёзная, што сёння я адкідаю сваю стрыманасць і папярэджваю:

— Дзеці! Сцеражыцеся баабабаў!

Толькі каб папярэдзіць сваіх сяброў пра небяспеку, якая даўно падпільноўвае іх, а яны і не здагадваюцца пра яе, як не здагадваўся раней і я, так шчыраваў я над малюнкам. І не шкадую аб гэтым.

Магчыма, вы запытаецеся:

— А чаму ў кнізе больш няма такіх сур'ёзных малюнкаў, як гэты, з баабабамі?

Адказ зусім просты: я спрабаваў, але не здолеў. Калі я маляваў баабабы, мяне натхняла думка, што гэта вельмі важна і надзённа.

VI

Мой Маленькі прынц! З цягам часу я зразумеў, якім аднастайным і самотным было тваё жыццё. Доўга ў цябе была адна толькі забава: ты любаваліся захадамі сонца. Гэтая новая дэталі дайшла да мяне наранку чацвёртага дня, калі ты сказаў:

— Я так люблю адвячоркі. Хадзем паглядзім, як заходзіць сонца...

— Дык трэба ж пачакаць...

— Чаго пачакаць?

— Каб сонца пачало заходзіць.

Ты спачатку вельмі здзівіўся, а потым пасмяяўся з самога сябе.

— Мне ўсё здаецца, што я дома! — прызнаўся ты.

І сапраўды. Калі ў Злучаных Штатах Амерыкі поўдзень, то ў Францыі — хто гэтага не ведае? — сонца заходзіць. Дастаткова было б за адну хвіліну перанесціся з Амерыкі ў Францыю, каб пераканацца ў гэтым. Але на тваёй планеце табе даволі было пераставіць на некалькі крокаў уперад сваё крэсліца, і ты мог любавалася адвечоркам столькі, колькі табе хацелася...

— Адноўчы я назіраў, як сонца заходзіла сорок тры разы запар!

Ты трошкі памаўчаў і дадаў:

— Ведаеш... калі вельмі сумна на душы, так хораша глядзець, як заходзіць сонца...

— Значыць, у той дзень, калі ты бачыў сорок тры заходы сонца, табе было сумна?

Але Маленькі прынц не адказаў.

VII

На пяты дзень, і зноў-такі дзякуючы баранчыку, я даведаўся пра сакрэт Маленькага прынца. Неяк раптоўна, без усялякай сувязі, бы ў выніку доўгага маўклівага абдумвання нейкай праблемы, ён спытаў:

— А калі баранчык есць кустоўе, дык ён і кветкі есць?

— Баранчык есць усё, што трапіцца.

— Нават тыя кветкі, што з калючкамі?

— Ага, нават тыя, што з калючкамі.

— Тады навошта ім калючкі?

Гэтага я не ведаў. І акурат у мой момант намагаўся адкруціць у маторы адзін непадатлівы вінт. Я быў моцна заклапочаны, бо пашкоджанне пачало здавацца мне сур'ёзным, а вада канчалася, і гэта вымушала мяне думаць пра найгоршае.

— Дык навошта ж тады ім калючкі?

Маленькі прынц ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымліваў адказу на сваё пытанне. Мяне злаваў пракляты вінт, і я ляпнуў, абы адмахнуцца:

— А ні навошта! Кветкі проста ад злосці выпускаюць іх!

— Вось як!

Ён памаўчаў, потым абурана сказаў:

— Не веру я табе! Кветкі кволяя. І наіўныя. Яны падбадзёрваюць сябе, як могуць. Яны думаюць, што калі выпускаць калючкі, то іх усе пачнуць баяцца...

Я нічога не адказаў. Якраз у тую хвіліну я думаў: «Калі гэты чортаў вінт і зараз не адкруціцца, то я так лясну па ім малатком, што ён на друзачкі разляціцца». Маленькі прынц зноў перабіў мае думкі:

— А ты думаеш, што кветкі...

— Ды не, не! Нічога я не думаю! Я сказаў, абы сказаць. Ты ж бачыш, я заняты сур'ёзнай справай!

Ён недаўменна паглядзеў на мяне.

— Сур'ёзнай справай?!

Ён глядзеў на мяне, згорбленага над нейкім прадметам, які здаваўся яму вельмі няўключным, на малаток у руцэ, на чорныя ад мазуту пальцы.

— Ты разважаеш, як дарослыя! — сказаў ён.

Мне стала трошкі сорамна. А ён бязлітасна дадаў:

— І ўсё ты блытаеш!.. І нічога ты не разумееш!

Так, ён раззлаваўся не на жарт. Ён страсянуў галавой, і вецер раскудлачыў яго залатыя валасы.

— Я ведаю адну планету, там жыве такі Пан з пунсовым тварам. Ён ніколі не нюхаў кветкі. Ні разочку не глянуў на зорку. Ён ніколі нікога не любіў. І ніколі нічога не рабіў. Ён заняты толькі адным: лічэннем. Цэлымі днямі напралёт ён, як ты, паўтарае адно і тое ж: «Я чалавек сур'ёзны! Я чалавек сур'ёзны!» І проста ледзь не лопаецца ад гордасці. Але гэта не чалавек, гэта — грыб!

— Хто, хто?

— Грыб!

Маленькі прынц нават збялеў ад гневу.

— Мільёны гадоў у кветак растуць калючкі. І мільёны гадоў баранчыкі ўсё-такі ядуць кветкі. І гэта не сур'ёзна — знайсці адказ, зразумець, навошта кветкі гэтак сіляцца выпусціць калючкі, калі ад гэтых калючак ніякага толку? Гэта не важна — вайна баранчыкаў і кветак? Гэта не сур'ёзней і не важней вылічэнняў надзьмутага пунсовага Пана? І калі я ведаю адзіную ў свеце кветку, якая існуе толькі на маёй планеце, а нейкі баранчык як-небудзь наранку, бяздумна, у імгненне вока можа загубіць яе — гэта зусім не важна?

Ён пачырванеў, але гаварыў далей:

— Калі любіш кветку — адзіную, якой больш няма ні на адной з мільёнаў і мільёнаў зорак, гэтага дастаткова: глядзіш на неба і адчуваеш сябе шчаслівым... І думаеш: «Недзе там жыве мая кветка...» А калі баранчык з'есць кветку, то гэта будзе тое самае, як бы раптоўна згаслі ўсе зоркі! І гэта, пачуваш, зусім не важна?

Нечаканае рыданне абарвала яго словы. На пустыню ўжо апусціўся вечар. Я адкінуў свае інструменты. Якімі недарэчнымі выглядалі цяпер і малаток, і вінт, і смага, і сама смерць!.. На адной з зорак, на адной з планет, на маёй Зямлі горка плакаў Маленькі прынц, і яго трэба было суцешыць. Я ўзяў яго на рукі і пачаў калыхаць. Я казаў яму: «Кветцы, якую

ты любіш, нічога не пагражае... Я намалюю твайму баранчыку аброцьку... Я намалюю агароджу для тваёй кветкі... Я...» Я не надта ведаў, што казаць, і адчуваў сябе дужа няёмка. Я не ведаў, як дайсці да яго сэрца, чым крануць яго... Краіна слёз такая таемная...

VIII

Неўзабаве я ўжо добра ведаў, што гэта за кветка. На планеце Маленькага прынца адвеку раслі звычайныя, сціплыя краскі ў адзін венчык пялёсткаў, якія амаль не займалі месца і нікому не заміналі. Уранку яны ўсходзілі ў траве, увечары прападалі. Але аднойчы з насенінкі, занесенай невядома адкуль, паказаўся парастак, зусім не падобны на іншыя былінкі. Маленькі прынец вельмі сачыў за ім. А раптам гэта якая-небудзь новая разнавіднасць баабабу?! Але кусцік хутка перастаў расці і пачаў рыхтаваць кветку. Маленькі прынец, які ўбачыў вялікі бутон, адчуваў, што ў ім нейкі цуд, але кветка ўсё прыхарошвалася і прыхарошвалася ў прытулку сваёй зялёнай святліцы. Яна няспешна апрадалася, адзін за адным прымервала пялёсткі. Яна не хацела з'яўляцца на свет ускудлачанай, як нейкі там мак-самасейка. Ёй хацелася паказацца ў поўным бляску свайго хараства. Гэта была страшэнная какетка! Дзень за днём яна рыхтавалася да выхаду ў свет. І вось аднойчы раніцай, якраз на ўзыходзе сонца, бутон раскрыўся.

І кветка, якая столькі сілы выклала, рыхтуючыся да гэтай хвіліны, з пазыхам вымавіла:

— Ах! Ледзьве прагнулася... Прашу прабачэння... Я яшчэ такая ўскудлачаная...

Маленькі прынец не змог стрымаць свайго захаплення:

— Якая вы прыгожая!

— А што, праўда? — мякка падхапіла кветка. — Я нарадзілася разам з сонцам...

Маленькі прынц яшчэ тады падумаў, што кветка не дужа сціплая, але яна была такая чароўная!

— Калі не памыляюся, якраз час снедаць, — хутка дадала яна. — Будзьце ласкавы, паклапаціцеся пра мяне...

Збянтэжаны Маленькі прынц схапіў лейку з крынічнай вадой і паліў кветку.

Неўзабаве яна літаральна замучыла яго сваёй трошкі крыўдлівай пыхлівасцю. Адноўчы, да прыкладу, у размове пра свае чатыры калючкі, яна сказала Маленькаму прынцу:

— Сюды могуць прыйсці тыгры, і ў іх такія кіпцюры!

— На маёй планеце няма тыграў, — сказаў Маленькі прынц, — ды тыгры і не ядуць травы.

— Я не трава, — мякка запырэчыла кветка.

— Прашу прабачэння...

— Мяне ніколучкі не палохаюць тыгры, але я страшэнна баюся скразнякоў. У вас часам не знойдзецца парасона?

«Расліна, а баіцца скразнякоў... Як дзіўна... — падумаў Маленькі прынц. — Які складаны характар у гэтай кветкі...»

— Нанач мяне трэба накрываць шкляным каўпаком. Тут так холадна, няўтульна. Там, адкуль я прыйшла...

Але яна змоўкла. Яна прыйшла насенінкай і нічога не магла ведаць пра іншы свет. Прысаромленая, што так відавочна хацела зманіць, ды не выйшла, яна разы два-тры кашлянула, каб Маленькі прынц адчуў, як ён вінаваты перад ёю.

— То як з парасонам?..

— Я хацеў ісці па яго, але ж вы гаварылі са мной!

Яна зноў знарок закашляла, каб дадаць яму пакуты. І Маленькі прынц, хоць і вельмі палюбіў кветку, хутка

перастаў верыць ёй. Ён усур'ез прымаў яе пустаслоўе і адчуваў сябе вельмі няшчасным...

— Дарэмна я слухаў яе, — неяк прызнаўся ён мне, — ніколі не варта слухаць, што кажуць кветкі. Трэба толькі любавацца імі ды дыхаць іх водарам. Ад маёй красуні па ўсёй планеце ішоў цудоўны пах, але я не ўмеў яму радавацца. Трэба было замілавацца гэтай байкай пра калючкі, а яна так засмуціла мяне...

Маленькі прынц замаўчаў, потым дадаў:

— Нічога я тады не разумеў! Трэба было судзіць яе па ўчынках, а не па словах. Яна была мне як гаючыя лекі, як святло. Не трэба было мне ўцякаць! Я павінен быў разгледзець яе пяшчотнае сэрца за гэтымі няўдалымі хітрыкамі. Кветкі такія супярэчлівыя! Але я быў надта юны, каб умець любіць.

IX

Як я зразумеў, Маленькі прынц вырашыў вандраваць з пералётнымі птушкамі. Наранку ў дзень ад'езду ён, як ніколі старанна, прыбраў сваю планету. Клапатліва прачысціў дзейныя вулканы. У яго было два дзейныя вулканы. На іх вельмі ёмка разаграваць сняданкі. Быў у яго і адзін патухлы вулкан. Але, як ён казаў: «Да прыгоды не тры годы!» І ён прачысціў і гэты. Калі вулканы добра прачышчаны, яны гараць ціха і раўнамерна, без вывяржэнняў. Вулканічныя вывяржэнні — гэта як полымя ў печы. Канечне, мы занадта малыя, каб чысціць свае зямныя вулканы. З гэтай прычыны яны і прыносяць нам безліч непрыемнасцей.

Маленькі прынц задуменна павырываў апошнія сцяблінкі баабабу. Ён думаў, што ўжо ніколі болей не вернецца сюды. Усе гэтыя будзённыя клопаты здаліся яму ў

той ранак надзвычай прыемнымі. І калі ён апошні раз паліў кветку і намерыўся закрыць яе каўпаком, ледзь не заплакаў.

— Бывай, — сказаў ён кветцы.

Але тая маўчала.

— Бывай, — паўтарыў ён.

Кветка закашляла. Але не ад прастуды.

— Я была дурніца, — прамовіла яна нарэшце, — Прабач мне... Пастарайся быць шчаслівым.

І ніводнага папроку... Здзіўлены Маленькі прынц разгублена стаяў над ёю са шкляным каўпаком у руцэ. Ён не разумеў гэтай спакойнай пяшчоты.

— Так, я люблю цябе, — сказала яму кветка. — Сама вінавата, што ты не ведаў пра гэта. Цяпер гэта ўжо не мае ніякага значэння. Але і ты быў такі ж неразумны, як я. Пастарайся быць шчаслівым... І кінь ты гэты каўпак! Мне ён больш не патрэбен.

— Але ж вецер...

— Не гэткая ўжо я і далікатная... Свежае начное паветра карысна мне. Я ж кветка.

— Але ж звяры...

— Нічога страшнага, калі з'явіцца тут два-тры вусені, калі хочаш пазнаёміцца з матылькамі. Здаецца, яны вельмі прыгожыя. А то хто ж наведзе мяне? Ты будзеш далёка. Што ж да вялікіх звяроў, то я нічога не баюся. У мяне таксама ёсць кіпцюры.

Яна наіўна паказала чатыры калючкі.

— Толькі не марудзь, гэта нясцерпна! — дадала яна. — Вырашыў пайсці адсюль — дык ідзі!

Яна не хацела, каб ён бачыў яе слёзы. Такая ўжо гордая кветка...

Бліжэй усяго да планеты Маленькага прынца былі астэроіды 325, 326, 327, 328, 329 і 330. Вось ён і вырашыў для пачатку наведаць іх: трэба ж знайсці сабе хоць які занятак ды навучыцца чаму-небудзь.

На першай планеце жыў кароль. Увесь у пурпуры і гарнастаях, ён сядзеў на простым, але дужа велічным троне.

— Ага! Вось і падданы! — усклікнуў задаволены кароль, як толькі заўважыў Маленькага прынца.

«Як ён можа ведаць, хто я такі, калі ніколі не бачыў мяне?!» — падумаў Маленькі прынц.

Ён не ведаў, што для каралёў свет надта спрошчаны. Усе людзі для іх — падданыя.

— Падыдзі бліжэй, я хачу лепей разглядзець цябе, — загадаў яму кароль, страшэнна горды, што ён можа быць некаму каралём.

Маленькі прынц пашукаў вачыма, дзе б прысесці, але ўся планета хавалася пад велікапышняй каралеўскай мантыяй. Давялося стаяць, але ён быў моцна стомлены і пазяхнуў.

— Непрыстойна пазяхаць у прысутнасці караля, — заўважыў яму манарх. — Я забараняю табе гэта.

— Ніяк не мог утрымацца, — адказаў збянтэжаны Маленькі прынц. — Я з доўгай дарогі, не выспаўся...

— У такім разе, — злітаваўся кароль, — загадваю табе пазяхаць! Гадамі не бачу, каб хто пазяхаў. Мне гэта нават цікава. Ну, пазяхні яшчэ раз. Гэта загад.

— Прабачце... Не магу больш... — вымавіў Маленькі прынц і заліўся чырванню.

— Гм! Гм! — кашлянуў кароль. — У такім разе, я... я загадваю табе то пазяхаць, то...

Ён заблытаўся і, здаецца, нават трошкі зазлаваў.

Бо каралю ж сама важнае — каб яму безагаворачна падпарадкоўваліся. Ён не цярпеў непаслушэнства. Гэта быў

абсалютны манарх. Але ён быў вельмі добры, таму і аддаваў толькі разумныя загады.

«Калі б я загадаў, — сціпла тлумачыў ён, — калі б я загадаў якому-небудзь генералу перакінуцца ў марскую птушку і калі б генерал не паслухаўся, вінаваты быў бы не генерал. Вінаваты быў бы я».

— Можна мне сесці? — нясмела запытаў дазволу Маленькі прынц.

— Я загадваю табе сесці, — адказаў кароль і велічным рухам падабраў палу сваёй мантыі.

Але Маленькі прынц не пераставаў дзівавацца. Планета была зусім невялічкая. Над чым жа пануе гэты кароль?

— Пане, — сказаў ён, — дазвольце запытацца ў вас...

— Загаварваю: пытайся! — паспешна сказаў кароль.

— Пане... над чым вы пануеце?

— Над усім, — з невымоўнай прастатою адказаў кароль.

— Як — «над усім»?

Кароль сціплым рухам абвёў сваю планету, паказаў на іншыя планеты і зоркі.

— Над усім гэтым? — моцна ўразіўся Маленькі прынц.

— Над усім гэтым, — пацвердзіў кароль.

Бо гэты быў не проста абсалютны, а ўсе адзіны, нічым не абмежаваны манарх.

— І зоркі слухаюцца вас?

— А як жа? — адказаў кароль. — Іменна слухаюцца. Я цярэць не магу непаслушэнства.

Такая ўсемагутнасць прывяла ў захапленне Маленькага прынца. От, калі б у яго была такая ўлада! Тады ён змог бы любавалася не толькі сарака чатырма, а сямідзесяццю двума ці нават сотняй або двумастамі захадамі сонца ў адзін дзень. І ніколі не перастаўляў бы свайго крэсла! Успамін пра сваю

пакінутую планету напоўніў сумам сэрца Маленькага прынца, і ён асмеліўся звярнуцца да караля з просьбай:

— Я хацеў бы ўбачыць заход сонца... Зрабіце такую ласку... Загадайце сонцу заходзіць...

— Калі б я загадаў генералу, каб ён, як матылёк, пырхаў з кветкі на кветку або перакінуўся ў марскую чайку, і калі б генерал не выканаў загаду, хто з нас быў бы вінаваты?

— Вы, ваша вялікасць, — цвёрда адказаў Маленькі прынец.

— Несумненна. Трэба патрабаваць ад кожнага тое, што ён можа зрабіць, — разважаў кароль. — Улада трымаецца, у першую чаргу, на разумнасці. Калі б ты загадаў свайму народу кінуцца ў мора, ён зрабіў бы рэвалюцыю. Я маю права патрабаваць паслушэнства, бо мае загады заўсёды разумныя.

— А як з захадам сонца? — нагадаў Маленькі прынец, які ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымліваў адказу на сваё пытанне.

— Будзе табе твой заход сонца. Я запатрабую яго. Але варта пачакаць спрыяльных умоў, бо якраз у гэтым і заключаецца мудрасць правіцеля.

— І калі гэта будзе? — пацікавіўся Маленькі прынец.

— Гм! Гм! — кашлянуў кароль і зазірнуў у тоўсты каляндар. — Гм! Гм! Гэта будзе прыблізна... прыблізна... гэта будзе сёння вечарам прыблізна а палове восьмай! І ты пабачыш, як усё выдатна слухаецца мяне.

Маленькі прынец пазяхнуў. Яму было шкада, што заход сонца так і не адбыўся. І яму стала ўжо нецікава тут.

— Ну, мне пара, — сказаў ён каралю. — Больш мне тут няма чаго рабіць.

— Застанься, — папрасіў кароль, горды, што ў яго ёсць, нарэшце, падданы. — Застанься, я зраблю цябе міністрам!

— Міністрам чаго?

— Гм-гм... Міністрам юстыцы!

— Але няма ж каго судзіць!

— Хто ведае, — адказаў кароль. — Я яшчэ не абышоў усяго свайго каралеўства. Стары ўжо, для карэты на планеце месца мала, а пеша хадзіць — ногі забаліць.

— Ды я ўжо бачыў, — сказаў прынц і яшчэ раз кінуў вокам за спіну караля, на другі бок планеты. — Тут анікога больш няма...

— У такім разе, будзеш судзіць самога сябе, — адказаў кароль. — Гэта сама цяжкае. Куды цяжэй судзіць самога сябе, чым каго іншага. Калі ты зможаш справядліва асудзіць сябе, значыць, ты сапраўдны мудрэц.

— Я і ў іншым месцы магу судзіць сябе, — адказаў Маленькі прынц. — Для гэтага не абавязкова жыць менавіта тут.

— Гм! Гм! — кашлянуў кароль. — Я ўпэўнены, што на маёй планеце дзесьці хаваецца стары пацук. Начамаі чутно. Можаш судзіць гэтага старога пацука. Час ад часу будзеш прыгаворваць яго да смерці. Такім чынам, жыццё яго будзе залежыць ад тваёй справядлівасці. Але кожны раз табе давядзецца мілаваць яго. Трэба берагчы старога пацука. Ён жа ў нас адзін.

— Не люблю я выносіць смяротных прыгавораў, — адказаў Маленькі прынц. — І наогул, мне пара.

— Не, не пойдзеш! — запратэставаў кароль.

Маленькаму прынцу, які ўжо сабраўся ў дарогу, зусім не хацелася засмучаць старога манарха.

— Калі ваша вялікасць хоча, каб вас безагаворачна слухалі, вы маглі б аддаць мне разумны загад. Вы, да прыкладу, маглі б загадаць мне адправіцца не пазней як праз хвіліну. Мне здаецца, умовы спрыяльныя.

Кароль маўчаў. Маленькі прынц трошкі павагаўся, уздыхнуў і пайшоў.

— Прызначаю цябе паслом! — паспешліва крыкнуў яму ўслед кароль.

І выгляд у яго быў пры гэтым такі, быццам ён не дапускаў ніякіх пярэчанняў.

«Дзіўныя людзі гэтыя дарослыя», — падумаў дарогаю Маленькі прынц.

XI

На другой планеце жыў славалюб.

— Ну, нарэшце такі дачакаўся паклонніка! — здалёк узрадаваўся Маленькаму прынцу славалюб.

Для славалюбаў жа ўсе астатнія людзі — паклоннікі.

— Дзень добры, — сціпла павітаўся Маленькі прынц. — Які забаўны ў вас капялюш.

— Гэта каб раскланьвацца, — растлумачыў славалюб. — Каб раскланьвацца, калі мяне вітаюць. На жаль, сюды ніхто ніколі вачэй не кажа.

— Як гэта? — не зразумеў яго Маленькі прынц.

— Плясні ў ладкі, — параіў славалюб.

Маленькі прынц пляснуў у ладкі. Славалюб прыўзняў капялюш і сціпла раскланяўся.

«Тут яшчэ займальней, чым у караля», — падумаў Маленькі прынц. Ён зноў запляскаў у ладкі. Славалюб у адказ прыўзнімаў свой капялюш і раскланьваўся перад госцем.

Хвілін праз пяць аднастайнасць гэтай гульні стаміла Маленькага прынца.

— А што трэба зрабіць, каб капялюш упаў? — спытаў ён.

Але славалюб не адказаў. Славалюбы глухія да ўсяго, акрамя пахвал.

— Ты сапраўды захапляешся мною? — спытаў ён Маленькага прынца.

— А што гэта азначае — захапляцца?

— Захапляцца — азначае прызнаць, што я лепш за ўсіх апрануты, сама прыгожы, сама багаты і сама разумны чалавек на планеце.

— Ды ты ж адзін на ўсёй гэтай планеце!

— Ну, будзь ласкавы, усё роўна захапляйся мною!

— Я ў захапленні ад цябе, — сказаў Маленькі прынец і злёгка паціснуў плячыма. — Але чаму гэта можа так цікавіць цябе?

І Маленькі прынец пайшоў далей.

«Дзівакі гэтыя дарослыя», — дарогай падумаў ён.

XII

На наступнай планеце жыў п'яніца. Гэты візіт быў вельмі кароткі, але шмат роздуму даў ён Маленькаму прынцу.

— Што ты тут робіш? — спытаў ён у п'яніцы, які самотна сядзеў перад процьмай бутэлек, парожніх і поўных.

— П'ю, — змрочна адказаў п'яніца.

— А навошта? — пацікавіўся Маленькі прынец.

— Каб забыць, — адказаў п'яніца.

— Пра што забыць — дапытваўся Маленькі прынец, якому стала шкада бедалагу.

— Каб забыць, што мне сорамна, — прызнаўся п'яніца і апусціў галаву.

— Сорамна чаго? — не ўгамоньваўся Маленькі прынец, які прагнуў дапамагчы яму.

— Сорамна піць! — адрэзаў п'яніца і канчаткова панурыўся ў маўчанні.

І збянтэжаны Маленькі прынц рушыў далей. «Дарослыя, бяспрэчна, вельмі, вельмі дзіўныя людзі», — думаў ён дарогаю.

XIII

Чацвёртая планета належала дзелавому чалавеку. Гэты чалавек быў настолькі заняты, што нават не падняў галавы, калі падышоў Маленькі прынц.

— Добры дзень, — павітаўся Маленькі прынц. — Ваша цыгарэта патухла.

— Тры ды два — пяць. Пяць ды сем — дванаццаць. Дванаццаць ды тры — пятнаццаць. Добры дзень. Пятнаццаць ды сем — дваццаць два. Дваццаць два ды шэсць — дваццаць восем. Няма часу прыкурыць. Дваццаць шэсць ды пяць — трыццаць адзін. Уф! Такім чынам, усяго будзе пяцьсот адзін мільён шэсцьсот дваццаць дзве тысячы семсот трыццаць адзін.

— Пяцьсот мільёнаў чаго?

— Га? Ты яшчэ тут? Пяцьсот мільёнаў... забыўся... далей... Столькі работы, столькі работы! Я чалавек сур'ёзны, зразумела? Тут не да балбатні. Два ды пяць — сем...

— Пяцьсот мільёнаў чаго? — паўтарыў Маленькі прынц, які ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымліваў адказу на сваё пытанне.

Дзелавы чалавек падняў галаву:

— За пяцьдзсят чатыры гады, што я жыву на гэтай планеце, мне перашкаджалі толькі тройчы. Упершыню гэта здарылася дваццаць два гады назад, калі немаведама адкуль сюды занесла хрушча. Ён так жахліва бзымкаў, што я ажно чатыры памылкі ўпароў у лічэнні. Другі раз, адзінаццаць гадоў таму, у мяне быў прыступ рэўматызму. Нічога дзіўнага, увесь час сяджу. Тут не да пагулянак. Я чалавек сур'ёзны.

Трэці раз... сёння? Ну, годзе, я, значыць, сказаў, пяцьсот мільёнаў...

– Мільёнаў чаго?

Дзелавы чалавек зразумеў – няма ніякай надзеі, што яго пакінуць у спакоі.

– Мільёнаў гэтых дробненькіх штук, якія часам відны ў паветры.

– Мух?

– Ды не, дробненькія такія, зіхоткія...

– Пчолы?

– Ды не. Дробненькія такія, залатыя... На іх яшчэ любяць глядзець ды марыць розныя лайдакі. Але я – чалавек сур'ёзны! У мяне няма часу на мары.

– А! Зоркі?

– Во-во. Зоркі.

– І што ты робіш з пяццюстамі мільёнамі зорак?

– Пяцьсот адзін мільён шэсцьсот дваццаць дзве тысячы семсот трыццаць адна. Я чалавек сур'ёзны і люблю дакладнасць.

– І што ты робіш з гэтымі зоркамі?

– Што я з імі раблю?

– Але.

– Нічога не раблю. Я імі валодаю.

– Валодаеш зоркамі?

– Так.

– Але я ўжо бачыў аднаго караля, які...

– Каралі не валодаюць. Яны толькі «пануюць над».

Вялікая розніца.

– І што табе з гэтага валодання зоркамі?

– Яно прыносіць мне багацце.

– А нашто табе быць багатым?

– Каб купляць іншыя зоркі, калі хто-небудзь іх адкрые.

«Ён разважае амаль так, як той п'яніца», — падумаў Маленькі прынц.

— А як можна валодаць зоркамі?

— Зоркі чые? — незадаволена запытаўся дзялок.

— Не ведаю. Нічые.

— Значыць, яны мае, раз я першы дадумаўся да гэтага!

— І гэтага дастаткова?

— Ну безумоўна! Калі ты знойдзеш дыямант, які нікому не належыць, ён твой. Калі ты знойдзеш востраў, які нікому не належыць, ён твой. Калі ў цябе першага ўзнікла ідэя, ты бярэш на яе патэнт: яна твая.

— І то праўда, — згадзіўся Маленькі прынц. — І што ты з імі робіш?

— Проста распараджаюся імі. Лічу і пералічваю, — адказаў дзялок. — Цяжкая работа. Але я чалавек сур'ёзны.

Маленькі прынц усё яшчэ не быў задаволены.

— Калі ў мяне ёсць шалік, я магу закруціць яго на шыю і ўзяць з сабой. Калі ў мяне ёсць кветка, я магу сарваць яе і ўзяць з сабой. А ты ж не можаш пазбіраць зоркі!

— Не, але я магу пакласці іх у банк.

— Як гэта?

— А так: пішу на паперчыне, колькі ў мяне зорак. Потым кладу гэтую паперчыну ў шафу і зачынаю яе на ключ.

— І ўсё?

— Гэтага дастаткова!

«Займальна, — падумаў Маленькі прынц. — І досыць паэтычна. Але не так ужо гэта і сур'ёзна».

Што сур'ёзна, а што не сур'ёзна — Маленькі прынц разумеў па-свойму, зусім не так, як дарослыя.

— У мяне ёсць кветка, — сказаў ён. — І я штодня паліваю яе. У мяне ёсць тры вулканы, і я штодня чышчу іх. Чышчу нават той, які даўно патух. Да прыгоды не тры годы! Гэта

карысна маім вулканам, гэта карысна маёй кветцы, каб я валодаў імі. А якая карысць ад цябе зоркам?..

Дзялок разявіў рот, але не знайшоў, што адказаць, і Маленькі прынц пайшоў далей.

«Дарослыя сапраўды проста звышнезвычайныя людзі», — падумаў ён дарогаю.

XIV

Пятая планета была надзвычай цікавая. Яна аказалася найменшай з усіх. Там хапала месца толькі для вулічнага ліхтара і ліхтаршчыка. Маленькі прынц ніяк не мог дацяміць, навошта патрэбен быў у небе, на бязлюднай, пустой планеце, вулічны ліхтар і ліхтаршчык. Аднак ён падумаў:

«Можа, гэты чалавек не ў сваім розуме? І ўсё ж ён не такі дурны, як кароль, славалюб, дзялок і п'яніца. У яго рабоце ёсць хоць нейкі сэнс. Калі ён запальвае свой ліхтар — дык нібыта нараджаецца яшчэ адна зорка ці кветка. Калі гасіць яго — дык нібы зорка ці кветка засынаюць. Цудоўны занятак. Гэта сапраўды карысна, таму што прыгожа».

Прынц ступіў на планету і з павагай павітаўся з ліхтаршчыкам.

— Дзень добры. Навошта ты зараз патушыў свой ліхтар?

— Такі ўгавор, — адказаў ліхтаршчык. — Добры дзень.

— Які ўгавор?

— Патушыць ліхтар. Добры вечар.

І ён запаліў яго.

— Тады навошта ж ты зноў запаліў яго?

— Такі ўгавор, — адказаў ліхтаршчык.

— Нічога не разумею, — паціснуў плячыма Маленькі прынц.

— А тут і разумець няма чаго, — сказаў ліхтаршчык, — угавор ёсць угавор. Добры дзень.

І патушыў ліхтар.

Потым выцер успацелы лоб чырвонай клятчастай насоўкай і сказаў:

— Цяжкае ў мяне рамяство. Колісь гэта было разумна. Уранку я тушыў свой ліхтар, а ўвечары запальваў. І рэштка дня заставалася ў мяне, каб адпачыць, а рэштка ночы — каб выспацца...

— А што, з тае пары ўгавор змяніўся?

— Угавор якраз і не змяніўся, — уздыхнуў ліхтаршчык.

— У гэтым уся бяда. Планета з году ў год абарочваецца ўсё хутчэй, а ўгавор застаецца нязменным!

— Ну і?.. — цікавіўся Маленькі прынц.

— Ну і цяпер, калі яна робіць адзін абарот за хвіліну, у мяне не стала ні секунды пярэдыху. Штохвіліны то запальвай, то гасі!

— От смешна! Дні доўжацца ўсяго хвіліну!

— І зусім не смешна, — запярэчыў ліхтаршчык. — Мы ўжо цэлы месяц размаўляем з табой.

— Месяц?!

— Канечне. Трыццаць хвілін. Трыццаць дзён! Добры вечар!

І ён зноў запаліў ліхтар.

Маленькі прынц з любоўю глядзеў на ліхтаршчыка, які быў так шчыра верны ўгавору. На памяць прыйшло, як ён калісьці перастаўляў з месца на месца крэсла, каб лішні раз паглядзець на захад сонца... І яму захацелася памагчы сябру.

— Паслухай... я ведаю, як ты можаш адпачыць, калі захочаш...

— Я ўжо даўно, хачу, — сказаў ліхтаршчык.

Можна ж быць і верным слову і адначасова ляніўцам.

Маленькі прынц гаварыў далей:

— Твая планета настолькі маленькая, што ты трыма крокамі абыдзеш яе ўсю. І табе проста трэба ісці з такой хуткасцю, каб увесць час быць на сонцы. Захочацца адпачыць — дык ты ідзі, ідзі... І дзень будзе працягвацца столькі, колькі захочаш.

— Ну, ад гэтага мне толку мала, — сказаў ліхтаршчык. — Больш за ўсё на свеце я люблю спаць.

— Тады дрэнна, — цяжка ўздыхнуў Маленькі прынц.

— Дрэнна, — згадзіўся ліхтаршчык. — Добры дзень.

І патушыў ліхтар.

«Гэтым чалавекам, — ужо зноў у дарозе падумаў Маленькі прынц, — гэтым чалавекам пагарджалі б усе астатнія: і кароль, і славалюб, і п'яніца, і дзялок. А па-мойму, ён адзіны з іх усіх, хто не смешны. Мабыць таму, што думае не толькі пра сябе».

Ён з жалем уздыхнуў і падумаў яшчэ:

«Бадай, адзіны чалавек, з кім я мог бы пасябраваць. Але яго планета сапраўды надта маленькая. На двух не хопіць месца».

Маленькі прынц нават сабе не асмеліўся прызнацца, што яму шкада было пакідаць гэтую бласлаўненую планету больш за ўсё з-за тысячы чатырохсот сарака захадаў сонца!

XV

Шостая планета была ў дзесяць разоў большая за папярэднюю. На ёй жыў дзядуля, які пісаў таўшчэзныя кнігі.

— Эге! А вось і падарожнік! — узрадаваўся ён, калі заўважыў Маленькага прынца.

Маленькі прынц сёў на стол, каб аддыхацца. Ён ужо так здарожыўся!

— Адкуль ты? — спытаў яго дзядуля.

— Што гэта за кніга, такая тоўстая? — пацікавіўся Маленькі прынц. — Што вы тут робіце?

— Я географ, — адказаў стары.

— А што такое — географ?

— Гэта вучоны, які ведае, дзе знаходзяцца моры, рэкі, гарады, горы і пустыні.

— От цікава! — адразу ажывіўся Маленькі прынц. — Вось нарэшце сапраўдны занятак!

І ён акінуў вачыма планету географа. Ніколі яшчэ ён не бачыў такой велічнай планеты.

— У вас вельмі прыгожая планета. Тут ёсць акіяны?

— Не магу гэтага ведаць, — адказаў географ.

— Ну-у... — Маленькі прынц быў расчараваны. — А горы?

— Не магу гэтага ведаць, — адказаў географ.

— Але ж вы географ!

— Правільна, — адказаў географ, — але не падарожнік. Мне так не хапае падарожнікаў. Географія не займаецца падлікам гарадоў, рэк, гор, мораў, акіянаў і пустынь. Географ — надта важная асоба, географу няма часу на пагулянку. Ён не выходзіць са свайго кабінета і толькі прымае падарожнікаў. Падарожнікі расказваюць пра свае вандраванні, а географ запісвае пачутыя навіны. Калі якое-небудзь паведамленне выклікае інтарэс, географ наводзіць даведкі, ці прыстойны чалавек гэты падарожнік.

— Гэта навошта ж?

— Ды калі ж падарожнік пачне хлусіць, то ў падручніках геаграфіі не разбяры-бяры што будзе! Або калі ён ласы да чаркі — таксама бяда.

— А чаму? — не зразумеў Маленькі прынц.

— Таму што ў п'яніц дваццаць у вачах. І дзе на самой справе адна гара, там географ адзначыць дзве.

— Я знаёмы з адным чалавекам, — задуменна сказаў Маленькі прынц, — з яго атрымаўся б кепскі падарожнік.

— Усё магчыма. Ну, а калі прыстойнасць падарожніка не выклікае падазрэнняў, тады правяраюць яго адкрыццё.

— Ідуць глядзець?

— Ну не. Гэта надта складана. Проста ад падарожніка патрабуюцца доказы. Калі, да прыкладу, справа ходзіць пра адкрыццё якой-небудзь вялікай гары, яму неабходна прынесці вялікія камяні. Але ж ты, — нечакана ўсхваляваўся географ, — ты ж прыйшоў сюды здалёк! Ты ж падарожнік! Хутчэй апішы мне сваю планету!

Географ разгарнуў кнігу запісаў, завастрыў аловак. Расказы падарожнікаў запісваюцца спачатку алоўкам. А потым ўжо, калі падарожнік доказамі пацвердзіць сваё адкрыццё, тыя расказы перапісваюць чарнілам.

— Ну? — падахвоціў географ.

— Ды на маёй радзіме няма нічога асабліва цікавага, — сказаў Маленькі прынц. — Яна зусім маленькая. Ёсць у мяне тры вулканы. Два вулканы дзейнічаюць, а адзін патух. Але ж да прыгоды не тры годы.

— Праўда, ці мала што можа стацца, — згадзіўся географ.

— А яшчэ ёсць у мяне кветка.

— Мы не запісваем кветак, — папярэдзіў географ.

— Гэта чаму ж?! Гэта ж сама прыгожае!

— Таму што кветкі эфемерныя.

— Як гэта — эфемерныя?

— Кнігі па геаграфіі, — важна растлумачыў географ, — сама каштоўныя кнігі на свеце. Яны ніколі не выходзяць з моды. Амаль не здараецца, каб гара пераходзіла з месца на месца. Амаль не здараецца, каб акіян высыхаў. Мы пішам пра вечнае.

— Але патухлыя вулканы могуць абудзіцца, — перапыніў Маленькі прынц. — Што такое — «эфемерны?»

— Патух вулкан ці дзейнічае — гэта для нас, географу, не мае аніякага значэння, — сказаў географ. — Для нас важна адно: сама гара. Яна заўсёды нязменная.

— Але што такое — «эфемерны»? — паўтарыў Маленькі прынц, які ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымліваў адказу на сваё пытанне.

— Гэта «тое, што можа знікнуць у бліжэйшы час».

— Мая кветка можа знікнуць у бліжэйшы час?

— Безумоўна.

«Мая кветка эфемерная, — падумаў Маленькі прынц, — і ў яе ўсяго чатыры калючкі, каб абараніць сябе ў гэтым свеце! А я пакінуў яе зусім адну на планеце!»

Упершыню ён пашкадаваў, што пакінуў сваю красуню. Але ён усё-такі ўзяў сябе ў рукі і спытаў:

— Што б вы параілі мне наведаць?

— Планету Зямля, — адказаў яму географ. — Пра яе ходзіць добрая слава...

І Маленькі прынц рушыў у дарогу, але думкі яго былі пра самотную кветку...

XVI

Такім чынам, сёмай планетай была Зямля.

Зямля не простая планета! Тут налічваецца сто адзінаццаць каралёў (і негрыцянскіх, вядома), сем тысяч географу, дзевяцьсот тысяч дзялкоў, сем з палавінай мільёнаў п'яніц, трыста адзінаццаць мільёнаў славалюбаў, — усяго каля двух мільярдаў дарослых.

Каб вы маглі ўявіць памеры Зямлі, дастаткова сказаць, што да адкрыцця электрычнасці тут трэба было трымаць на ўсіх шасці кантынентах цэлую армію ліхтаршыкаў з

чатырохсот шасцідзесяці дзвюх тысяч пяцісот адзінаццаці чалавек.

Калі паглядзець збоку, гэта было незабыўнае відовішча. Рухі гэтай арміі падпарадкоўваліся дакладнаму рытму, зусім як у балеце. Спачатку выступалі ліхтаршчыкі Новай Зеландыі і Аўстраліі. Яны запальвалі свае ліхтары і ішлі спаць. Потым наступала чарга ліхтаршчыкаў Кітая і Сібіры. Яны выконвалі свой танец і таксама непрыкметна знікалі за кулісамі. Пасля прыходзіла чарга ліхтаршчыкаў Расіі і Індыі. Пасля – ліхтаршчыкаў Афрыкі і Эўропы. Пасля – Паўднёвай Амерыкі. А там – Паўночнай Амерыкі. І ніколі яны не блыталі парадку выхаду на сцэну. Гэта было проста грандыёзна.

І толькі ліхтаршчык адзінага ліхтара на Паўночным полюсе і яго калега на Паўднёвым полюсе вялі жыццё ў гультайстве і бесклапотнасці: ім даводзілася запальваць свае ліхтары ўсяго двойчы ў год.

XVII

Калі чалавек сіліцца паказаць сваю дасціпнасць, ён міжволі трошкі прыхлусіць. Гэтак сталася і са мной, калі я казаў вам пра ліхтаршчыкаў. Баюся, што ў тых, хто не ведае нашай планеты, створыцца няправільнае ўяўленне пра яе. Людзі займаюць вельмі мала месца на зямлі. Калі б два мільярды жыхароў, якія насяляюць зямлю, шчыльна, як на мітынг, пасталі адзін каля аднаго, яны б свабодна ўмясціліся на прасторнай плошчы ў дваццаць міль даўжынёй і дваццаць шырынёй. Усё чалавецтва можна было б размясціць на сама маленькім астраўку Ціхага акіяна.

Дарослыя, канечне, не павераць у гэта. Яны думаюць, што займаюць вельмі шмат месца. Яны здаюцца самі сабе велічнымі, як баабабы. А вы парайце ім зрабіць дакладны

разлік. Гэта прыйдзеца ім даспадобы, яны ж без памяці ад лічбаў. А вы лепей не марнуйце часу на гэтую нудную работу. Яна ні да чаго. Вы і без таго мне верыце.

Маленькі прынц, трапіўшы на Зямлю, быў дужа здзіўлены, што нікога не ўбачыў. Ён ужо засумняваўся, ці не памыліўся часам планетай, як тут у пяску заварушылася нейкае колца колеру месячнага святла.

— Добры вечар, — на ўсякі выпадак прывітаўся Маленькі прынц.

— Вечар добры, — адказала змяя.

— На якую планету я трапіў?

— На Зямлю, — адказала змяя. — У Афрыку.

— А!.. А што, на Зямлі няма людзей?

— Тут пустыня. А ў пустыні ніхто не жыве. Зямля вялікая, — растлумачыла змяя.

Маленькі прынц сеў на камень і ўзняў вочы да неба.

— Хацеў бы я ведаць, — вымавіў ён, для чаго свецяць зоркі? Ці не для таго, каб рана ці позна кожны мог адшукаць сваю зорку? Глянь, вунь мая планета — якраз над вамі... Але як далёка да яе!

— Прыгожая, — ухваліла змяя. — А што ты будзеш рабіць тут, на Зямлі?

— Я пасварыўся са сваёй кветкай, — прызнаўся Маленькі прынц.

— А, вось яно што...

І яны змоўклі.

— А дзе ж людзі? — зноў загаварыў нарэшце Маленькі прынц. — Нейк самотна ў гэтай пустыні...

— І між людзей таксама самотна, — заўважыла змяя.

Маленькі прынц дапытліва паглядзеў на яе.

— Дзіўная ты істота, — нарэшце прамовіў ён, — тонкая, як палец.

— Затое магутней палца караля, — сказала змяя.

Маленькі прынц усміхнуўся:

— Якая ж ты магутная... У цябе нават ног няма... Ты нават падарожнічаць не можаш...

— Я магу даставіць цябе далей, чым які карабель, — сказала змяя.

Яна, як залаты бранзалет, абвілася вакол шчыкалаткі Маленькага прынца.

— Кожнага, каго я крану, я вяртаю зямлі, з якой ён выйшаў, — дадала яна. — Але ты чысты і прыляцеў з зоркі...

Маленькі прынц прамаўчаў.

— Мне шкада цябе, ты такі бездапаможны на гэтай камяністай Зямлі. Я змагу дапамагчы табе, калі ты моцна знудзішся па сваёй планеце. Я магу...

— Я цудоўна зразумеў цябе, — сказаў Маленькі прынц.
— Але чаму ты ўвесь час гаворыш загадкамі?

— Я рашаю ўсе загадкі, — сказала змяя.

І яны змоўклі.

XVIII

Маленькі прынц прайшоў усю пустыню і не сустрэў ніводнай жывой душы. За ўвесь час яму трапілася толькі адна-адзіная кветка, кволенькая, непрыкметная кветачка ў тры пялёсткі.

— Добры дзень, — павітаўся Маленькі прынц.

— Дзень добры, — адказала кветка.

— А дзе людзі? — ветліва спытаў Маленькі прынц.

Кветка аднойчы бачыла, як міма ішоў караван.

— Людзі? Ды іх, па-мойму, усяго шасцёра ці сямёра. Я бачыла іх некалькі гадоў назад. Але хто іх ведае, дзе іх шукаць. Іх носіць ветрам. У іх няма каранёў, гэта надае ім безліч турбот.

- Бывай, – развітаўся Маленькі прынц.
- Бывай, – адказала кветка.

XIX

Маленькі прынц падняўся на нейкую высокую гару. Адзіныя горы, якія ён ведаў у сваім жыцці, былі тры вулканы, якія былі яму па калена. Патухлы вулкан служыў яму табурэтам. «З такой высачэзнай гары, – падумаў ён, – я адразу ўбачу і ўсю планету і ўсіх людзей...» Але наўкол перад яго вачыма тырчалі адны вострыя вяршыні скал.

- Добры дзень, – павітаўся ён на ўсякі выпадак.
- Добры дзень... дзень... дзень... – адгукнулася рэха.
- Хто вы? – спытаў Маленькі прынц.
- Хто вы... хто вы... хто вы... – адгукнулася рэха.
- Будзьце маімі сябрамі, я зусім адзін, – сказаў ён.
- Адзін... адзін... адзін... – адгукнулася рэха.

«Якая дзіўная планета! – падумаў Маленькі прынц. – Сухая-сухая, і ўся ў ражнах, і салёная нейкая. А людзям бракуе ўяўлення. Яны толькі паўтараюць тое, што ім кажуць... Дома ў мяне была кветка: тая заўсёды загаворвала першая...»

XX

Доўга блукаў Маленькі прынц па пясках, снягах ды скалах і натрапіў нарэшце на нейкую дарогу. А ўсе дарогі вядуць да людзей.

- Добры дзень, – сказаў ён.
- Перад ім расцілаўся сад, у якім квітнела мноства ружаў.
- Добры дзень, – азваліся ружы.

Маленькі прынц не мог паверыць сваім вачам. Усе яны былі так падобны да яго кветкі!

- Хто вы? – уражаны, спытаў ён.
- Мы ружы, – адказалі ружы.
- Вось як... – прамовіў Маленькі прынц.

І ён адчуў сябе вельмі-вельмі няшчасным. Яго красуня казалася, што яна адзіная такая ў сусвеце. І вось – калі ласка! У адным толькі садзе іх цэлых пяць тысяч, як на падбор.

«Яна вельмі раззлавалася б, калі б убачыла іх, – падумаў ён. – Яна страшэнна закашляла б і прыкінулася, што канае, толькі б не паказацца смешнай. І я быў бы вымушаны рабіць выгляд, што ратую яе, бо іначай яна сапраўды памерла б, каб толькі прынізіць мяне...»

А потым ён падумаў: «А я ж яшчэ думаў, што валодаю адзінай у свеце кветкай, а цяпер аказалася, што гэта звычайная ружа. Усяго і было ў мяне – звычайная ружа ды тры вулканы вышынёй мне па калена, адзін з якіх, мабыць, назаўсёды патух... Які ж я пасля ўсяго гэтага прынц?..»

І ён уткнуўся тварам у траву і заплакаў.

XXI

У гэты момант і з'явіўся Ліс.

- Добры дзень, – сказаў ён.
- Добры дзень, – ветліва азваўся Маленькі прынц, абярнуўся на голас, але нікога не убачыў.
- Я тут, – данёсся голас. – Пад яблыняй...
- Хто ты? – спытаў Маленькі прынц. – Які ты прыгожы!
- Я – Ліс, – сказаў Ліс.
- Пагуляй са мной, – папрасіў Маленькі прынц. – Мне так сумотна.
- Не магу я гуляць з табою, – сказаў Ліс. – Я не прыручаны.
- Ах, прабач, – сумеўся Маленькі прынц.

Ён трошкі падумаў і спытаў:

– А што азначае – прыручыць?

– Ты не тутэйшы, – заўважыў Ліс. – Чаго ты тут шукаеш?

– Людзей шукаю, – сказаў Маленькі прынц. – Што азначае – прыручыць?

– У людзей ёсць стрэльбы, і яны ходзяць на паляванні, – сказаў Ліс. – Гэта так непрыемна! А яшчэ яны разводзяць курэй. Гэта адзіны іх прыстойны занятак. Ты шукаеш курэй?

– Не, – адказаў Маленькі прынц. – Я шукаю сяброў. А што азначае «прыручыць»?

– Гэта нешта вельмі прызабытае, – сказаў Ліс. – Нешта накшталт «ствараць сувязі»...

– Ствараць сувязі?

– Але, – сказаў Ліс, – Вось ты пакуль для мяне ўсяго толькі маленькі хлопчык, так падобны на сотні тысяч іншых маленькіх хлопчыкаў. І ты не патрэбен мне. І я не патрэбен табе таксама. Я для цябе проста лісіца, падобная на сотні іншых лісіц. Але калі б ты прыручыў мяне, мы сталі б патрэбныя адно аднаму. Ты стаў бы для мяне адзіным у свеце. І я стаў бы для цябе адзіным у свеце...

– Я пачынаю разумець, – сказаў Маленькі прынц. – Ёсць на свеце адна кветка... Мусіць, яна мяне прыручыла...

– Усё магчыма, – згадзіўся Ліс. – Чаго толькі не бывае на гэтай Зямлі...

– Не, гэта было не на Зямлі, – сказаў Маленькі прынц. Ліса гэта вельмі зацікавіла.

– На іншай планеце?

– Так.

– А на той планеце ёсць паляўнічыя?

– Няма.

– Як цікава! А куры ёсць?

– Няма.

– Няма ў свеце дасканаласці! – уздыхнуў Ліс.

Але ён зноў вярнуўся да разважанняў:

– Маё жыццё такое аднастайнае. Я палюю на курэй, людзі палююць на мянё. Усе куры падобны адна на адну, і ўсе людзі падобны адзін на аднаго. З гэтай прычыны мне і сумнавата. Але, калі ты прыручыш мяне, жыццё мае нібы сонцам азарыцца. Я навучуся распазнаваць твае крокі сярод тысячы іншых. Калі я чую людскія крокі, я ўцякаю і хаваюся. Твае ж паклічуць мяне з нары як музыка. І потым – паглядзі! Бачыш, там, удалечыні, жытняе поле? Я не ем хлеба. Жыта мне ні да чаго. Збажына нічога не напамінае мне. І гэта так сумна! А ў цябе залатыя валасы. І як цудоўна было б, калі б ты прыручыў мяне! Залатое жыта заўсёды было б мне напамінкам пра цябе... Я палюбіў бы песню ветру ў калоссі...

Ліс змоўкі доўга глядзеў на Маленькага прынца.

– Калі ласка... прыручы мяне! – папрасіў ён.

– З радасцю, – адказаў Лісу Маленькі прынец, – але ў мяне так мала часу. Мне яшчэ трэба знайсці сяброў і шмат чаго ўведаць.

– Рэчы можна ўведаць толькі тады, як прыручаеш іх, – сказаў Ліс. – У людзей не хапае часу ўведаць што-небудзь. Яны купляюць усё гатовае ў крамах. Але сябра ж не купіш у краме, вось чаму людзі і не маюць сяброў. Калі ты хочаш, каб у цябе быў сябар, прыручы мяне!

– А што для гэтага трэба зрабіць? – спытаў Маленькі прынец.

– Па-першае, трэба быць вельмі цярдлівым, – адказаў Ліс. – Спачатку ты сядзі вунь там, воддаль ад мяне, на траве. Я буду сачыць за табой краёчкам вока, але ты маўчы. Словы – крыніца непаразуменняў. Але дзень пры дні ты сядай усё бліжэй і бліжэй...

На другі дзень Маленькі прынц зноў прыйшоў пад яблыню.

— Лепей з'яўляйся ў адзін і той жа час, — параіў Ліс. — Калі ты прыходзіш, да прыкладу, а чацвёртай папалудні, то ўжо а трэцяй гадзіне я адчуваю сябе шчаслівым. І чым бліжэй да азначанага часу, тым я шчаслівейшы. А чацвёртай гадзіне я ўжо стану хвалявацца і непакоіцца. Я спазнаю кошт шчасця! А як ты будзеш прыходзіць абы-калі, то я ніколі не буду ведаць, з якой хвіліны мне рыхтаваць сваё сэрца. Трэба трымацца абраду.

— А што такое — абрад? — спытаў Маленькі прынц.

— Гэта таксама нешта даволі прызабытае, — растлумачыў Ліс. — Ну, тое, пры дапамозе чаго адзін дзень робіцца непадобным на другі, адна гадзіна — на другую. Ну вось, напрыклад, у маіх паляўнічых ёсць такі абрад: у чацвер яны танцуюць з местачковымі дзяўчатамі. І чацвер для мяне — сама шчаслівы дзень! Я магу прагульвацца аж да самых вінаграднікаў. А калі б паляўнічыя танцавалі абы-калі, усе дні былі б падобныя адзін на адзін і я ніколі не ведаў бы спакою.

Так Маленькі прынц прыручыў Ліса. І вось надышоў дзень развітання.

— Ах! — уздыхнуў Ліс. — Я буду плакаць...

— Ты сам вінаваты, — сказаў Маленькі прынц. — Я ж не хацеў, каб табе было кепска. Ты сам хацеў, каб я прыручыў цябе...

— Ну вядома ж, — адказаў Ліс.

— Значыць, табе ад гэтага дрэнна!

— Не, — запырэчыў Ліс. — Узгадай, што я казаў табе пра залатое калоссе...

Ён памаўчаў, потым дадаў:

— Ідзі яшчэ раз глянь на ружы. Ты зразумееш, што твая ружа — адзіная ў свеце. А калі вернешся, каб развітацца са мною, я раскрыю табе адзін сакрэт. Гэта будзе мой падарунак табе.

Маленькі прынц пайшоў яшчэ раз глянуць на ружы.

— Вы зусім не падобны на маю красуню, — сказаў ён ружам. — Вас ніхто не прыручаў, і вы нікога не прыручылі. Зараз вы такія, якім быў раней мой Ліс. Ён нічым не адрозніваўся ад сотні тысяч іншых лісіц. Але я пасябраваў з ім, і цяпер ён — адзіны ў свеце.

Ружы вельмі збянтэжыліся.

— Вы прыгожыя, але пустыя, — працягваў Маленькі прынц. — Дзеля вас нельга памерці. Вядома, звычайнаму прахожаму мая ружа можа здацца падобнай на вас. Але яна адна даражэй мне за вас усіх, таму што яе, а не вас, паліваў я штодня. Яе, а не вас, хаваў пад каўпак. Яе, а не вас, закрываў парасонам. Дзеля яе знішчаў я вусеняў, толькі двух ці трох пакінуў, каб вывеліся матылькі. Я слухаў, як яна скардзілася і выхвалялася, я прыслухоўваўся да яе, нават калі яна змаўкала. Яна — мая!

І Маленькі прынц вярнуўся да Ліса.

— Бывай, — сказаў ён.

— Бывай, — сказаў Ліс. — Вось мой сакрэт: відушчае толькі сэрца. Сама галоўнага вачыма не ўбачыш.

— Сама галоўнага вачыма не ўбачыш, — паўтарыў Маленькі прынц, каб лепш запомніць.

— Твая ружа такая дарагая табе таму, што ты аддаваў ёй усе свае дні.

— Таму, што я аддаваў ёй усе свае дні... — паўтарыў Маленькі прынц, каб лепш запомніць.

— Людзі забыліся пра гэтую ісціну, — сказаў Ліс. — Але ты не забывай: ты заўсёды ў адказе за ўсіх, каго прыручыў. Ты ў адказе за сваю ружу...

— Я ў адказе за сваю ружу... — паўтарыў Маленькі прынц, каб лепш запомніць.

XXII

— Добры дзень, — павітаўся Маленькі прынц.

— Добры дзень, — азваўся стрэлачнік.

— Што ты тут робіш? — спытаў Маленькі прынц.

— Сартырую падарожнікаў, — адказаў стрэлачнік. — Адпраўляю іх у цягніках, аж па тысячы чалавек запар — адзін цягнік направа, другі — налева.

І міма з перуновым грукатам, ад якога задрыжала кабіна стрэлачніка, увесь у агнях пранёсся хуткі цягнік.

— Як яны спяшаюцца! — заўважыў Маленькі прынц. — Чаго яны шукаюць?

— Нават сам машыніст таго не ведае, — адказаў стрэлачнік.

І ў другі бок, увесь у агнях, прагрукатаў яшчэ адзін хуткі цягнік.

— Яны ўжо вярнуліся? — зацікавіўся Маленькі прынц.

— Не, гэта іншыя людзі, — растлумачыў стрэлачнік. — Гэта сустрэчны цягнік.

— Гэтым людзям кепска там, дзе яны былі дагэтуль?

— Там добра, дзе нас няма, — адказаў стрэлачнік.

І перуном прагрукатаў трэці хуткі цягнік.

— Яны гоняцца за першымі падарожнікамі? — спытаў Маленькі прынц.

— Ды не, — адказаў стрэлачнік. — Яны там спяць ці проста сядзяць ды пазяхаюць. Адны дзеці не адарвуць насоў ад шыбаў.

— Адны дзеці ведаюць, чаго яны шукаюць, — прамовіў Маленькі прынц. — Яны ўсе свае дні аддаюць палатнянай ляльцы, і яна робіцца ім дарагой-дарагой, і калі яе адбіраюць, яны плачуць...

— Іх шчасце, — сказаў стрэлачнік.

XXIII

— Добры дзень, — сказаў Маленькі прынц.

— Добры дзень, — сказаў гандляр.

Гэта быў гандляр удасканаленымі пілюлямі, якія спатольваюць смагу. Праглынеш такую пілюлю — і потым цэлы тыдзень не хочацца піць.

— Навошта ты прадаеш іх? — спытаў Маленькі прынц.

— Яны даюць вялізную эканомію часу, — растлумачыў гандляр. — Спецыялісты падлічылі, што можна зберагчы пяцьдзсят тры хвіліны за тыдзень.

— А што рабіць у гэтыя пяцьдзсят тры хвіліны?

— Што хочаш, тое і рабі...

«Калі б у мяне было пяцьдзсят тры хвіліны вольнага часу, — падумаў Маленькі прынц, — я б проста павольна-павольна пайшоў бы да крынічкі...»

XXIV

Мінуў тыдзень з таго часу, як я пацярпеў аварыю і, слухаючы пра гандляра пілюлямі, я дапіў апошнюю кроплю вады.

— Твае ўспаміны — проста цуд, — сказаў я Маленькаму прынцу, — але я яшчэ не адрамантаваў свайго самалёта, а не засталася ўжо ні кроплі вады, і я таксама быў бы шчаслівы, калі б мог проста пайсці да крыніцы!

— Мой сябар Ліс... — пачаў ён.

— Дружок мой, мне ўжо цяпер не да Ліса!

— Чаму?

— Ды таму, што давядзецца паміраць ад смагі...

Ён не зразумеў маіх разважанняў і адказаў:

— Добра, калі ёсць хоць адзін сябар, нават калі паміраеш ад смагі. Асабіста я вельмі рады, што я сябраваў з Лісам...

«Ён не разумее ўсёй глыбіні небяспекі, — падумаў я. — Яму ніколі не хочацца ні есці, ні піць. Яму хапае промня сонца...»

Але ён нібыта падслухаў мае думкі, паглядзеў на мяне і сказаў:

— Мне таксама хочацца піць... Давай пашукаем калодзеж...

Я безнадзейна махнуў рукой: недарэчна наўздагад шукаць калодзеж у бязмежнай пустыні. І ўсё ж мы рушылі ў дарогу.

Міналі гадзіна за гадзінай, а мы моўчкі ўсё ішлі ды ішлі па сыпкім залацістым пяску. Звечарэла, пачалі загарацца зоркі. Я бачыў іх, як у сне, ад смагі мяне трошкі ліхаманіла. У памяці ўсплылі словы Маленькага прынца.

— Значыць, ты таксама ведаеш, што такое смага? — спытаў я.

Але Маленькі прынец не адказаў на маё пытанне.

— Вада бывае неабходная і сэрцу... — проста сказаў ён.

Я не зразумеў яго адказу, але прамаўчаў... Я добра ведаў, што не варта яго распытваць.

Ён стаміўся і сеў на пясок. Я прымасціўся побач. Праз якую хвіліну маўчання ён вымавіў:

— Зоркі вельмі прыгожыя таму, што недзе там ёсць кветка, хоць яе і не відно...

Я згадзіўся з ім і моўчкі глядзеў на залітыя месячным святлом пясчаныя хвалі.

– Прыгожа ў пустыні, – дадаў ён.

Што праўда, то праўда. Я заўсёды любіў пустыню. Сядзеш на бархан. Нічога не відно. Шчога не чуто. І толькі нешта зіхаціць у цішы...

– І надае хараство пустыні тое, – сказаў Маленькі прынц, – што дзесьці ў ёй хаваюцца крыніцы...

І раптам я зразумеў гэтае варожкае зьяненне пяску. У маленстве я жыў у вельмі старым доме. Расказвалі, што ў ім быў схаваны нейкі скарб. Вядома, ніхто так і не змог адшукаць таго скарбу, а можа яго нават і не шукалі. Але ён зачароўваў усю сялібу. Глыбока ў сэрцы хаваў дом неспазнаную таямніцу...

– Гэта праўда, – згадзіўся я. – Вазьмі ты дом, ці зоркі, ці пустыні, тое, што надае ім сапраўднае хараство, не ўбачыш вокам.

– Я рады, што ты згодзен з маім Лісам, – адказаў Маленькі прынц.

Маленькі прынц задрамаў. Я ўзяў яго на рукі і пайшоў далей. Я быў усхваляваны. Мне здавалася, што я нясу далікатны скарб. Здавалася нават, што на ўсёй Зямлі няма нічога болей кволага. Нас амывала месячнае святло, і я глядзеў на бледны лоб маленькага прынца, на яго заплюшчаныя вочы, на пасмачкі валасоў, якія паварушваў лёгкі ветрык, і я думаў: тое, што я зараз бачу, толькі абалонка. Сама галоўнае – тое, чаго не ўбачыш вачыма...

На яго вуснах мільгнула ледзь прыкметная ўсмішка, і мне зноў падумалася: «Што мацней за ўсё хвалюе мяне ў гэтым сонным прынцы, дык гэта яго вернасць кветцы, гэта вобраз ружы, які, як агеньчык каганца, свеціцца ў ім, нават калі ён спіць...» І ён здаўся мне яшчэ болей кволым. Трэба вельмі старанна ахоўваць каганцы: дзьмухні вецер – і яны могуць патухнуць...

Так я ішоў ды ішоў, пакуль на досвітку не наткнуўся на калодзеж.

XXV

— Людзі ўплішчваюцца ў хуткія цягнікі, але яны і самі не разумеюць, чаго шукаюць, — сказаў Маленькі прынц. — І апаноўвае людзей трывога, і пачынаюць яны кідацца то ў адзін, то ў другі бок...

Маленькі прынц памаўчаў, потым дадаў:

— І ўсё дарэмна...

Калодзеж, да якога мы дайшлі, не быў падобны на сахарскія калодзежы. Сахарскія калодзежы — гэта звычайныя ямкі, выкапаныя ў пяску. Гэты ж нагадваў сама сапраўдны вясковы калодзеж. Але нідзе паблізу не было ніводнай вёсачкі, і я падумаў, што трызню.

— Як дзіўна, — сказаў я Маленькаму прынцу, — тут усё прыгатавана: і калаўрот, і вядро, і вяроўка...

Ён засмяўся, узяў вяроўку, пачаў раскручваць калаўрот. І калаўрот зарыпеў, нібы стары флюгер, які доўга ржавеў у бязветры.

— Чуеш? — сказаў Маленькі прынц. — Мы разбудзілі калодзеж, і ён заспяваў...

Я не хацеў, каб ён высільваўся:

— Дай сюды, я сам. Гэта зацяжка для цябе.

Я павольна падцягнуў поўнае вядро да краю калодзежа. Трывала паставіў яго на зрубе. У вушах усё яшчэ звінела песня калаўрота, на яшчэ не супакоенай вадзе трымцела сонца.

— Мне хочацца глынуць гэтай вады, — сказаў Маленькі прынц, — дай папіць...

І я зразумеў, чаго ён шукаў!

Я паднёс вядро да яго вуснаў. Ён заплюшчыў вочы і пачаў піць. Было так хораша, нібы ў свята. Гэтая вада была не проста спажыўны прадукт, гэта было нешта куды большае. Яна нарадзілася з хадзьбы пад зоркамі, з песні калаўрота, з намаганняў маіх рук. Яна была прыемнай сэрцу, нібы падарунак. Нібы навагодні падарунак, які я атрымліваў у маленстве пад зіхаценне елкі, пад арганную музыку паўночнай імшы, пад пяшчоту ўсмешак.

— На тваёй планеце, — сказаў Маленькі прынц, — людзі вырошчваюць пяць тысяч ружаў у адным толькі садзе... І не знаходзяць таго, чаго шукаюць...

— Не знаходзяць... — згадзіўся я.

— А тое, што яны шукаюць, можна знайсці ў адной толькі ружы, — альбо ў глытку вады...

— Безумоўна, — згадзіўся я.

А Маленькі прынц дадаў:

— Вочы сляпыя. Шукаць трэба сэрцам.

Я напіўся. Мне лёгка дыхалася. Пясок на дасвеці адліваў мёдам. І гэты мядовы колер таксама напаўняў мяне шчасцем. Чаго б мне было гараваць?

— Ты павінен стрымаць сваё абяцанне, — мякка нагадаў Маленькі прынц, які зноў усеўся поруч са мной.

— Якое абяцанне?

— Памятаеш... напыснічак майму баранчыку... Я ж у адказе за сваю кветку!

Я дастаў з кішэні накіды малюнкаў. Маленькі прынц глянуў на іх і засмяўся:

— Твае баабабы трохкі падобныя на капусту...

— Ну вось!..

А я так ганарыўся сваімі баабабамі!

— А якія вушы ў тваёй лісіцы... Як рогі... Ды якія доўгія!..

І ён зноў засмяўся.

— Ты несправядлівы, малыш, я ж не ўмею маляваць, хіба толькі ўдаваў — звонку ды знутры.

— Нічога. І так добра будзе, — супакоіў ён мяне, — дзеці зразумеюць.

Я ўзяў аловак і намаляваў напыснічак. Сэрца маё сціснулася, калі я аддаваў малюнак Маленькаму прынцу:

— Ты нешта ўтойваеш ад мяне...

Але ён адказаў:

— Ведаеш... заўтра будзе якраз гадавіна, як я трапіў да вас на Зямлю...

Ён змоўк. Потым дадаў:

— Я прыязмліўся побач, зусім недалёка адгэтуль...

І пачырванеў.

І зноў, я сам не разумеў чаму, але мяне агарнула дзіўная туга. І ўсё ж я спытаў:

— Значыць, ты зусім невыпадкава прагульваўся тут у дзень нашага знаёмства, тыдзень назад, такі адзінокі, тут, за тысячу міль ад людскога селішча! Ты вяртаўся на тое месца, дзе прыязмліўся?

Маленькі прынц зноў пачырванеў.

— Мабыць таму, што спаўняецца год?.. — нерашуча працягваў я.

Маленькі прынц зноў пачырванеў. Ён ніколі не адказваў на пытанні, але калі ён чырванеў, гэта значыла «так», ці ж няпраўда?

— Ах, — вырвалася ў мяне, — баюся, што...

Але ён не даў мне дагаварыць:

— Пара табе ўжо ўзяцца за работу. Ідзі да сваёй машыны. Я буду чакаць цябе тут. Вяртайся ўвечары.

Я вагаўся. Мне ўзгадаўся Ліс. Нялёгка стрымаць слёзы, калі дазволіш, каб цябе прыручылі...

XXVI

Непадалёку ад калодзежа грувасціліся руіны старажытнай каменнай сцяны. На другі вечар я вяртаўся сюды ад самалёта і яшчэ здалёк заўважыў Маленькага прынца, які сядзеў на сцяне і матляў нагамі. Да мяне данёсся яго голас:

– Хіба ты не памятаеш? – казаў ён. – Але не тут!

Нехта, безумоўна, падтрымаў гамонку, бо Маленькі прынец запырэчыў:

– Ну так, так! Гэта было роўна год назад, дзень у дзень, толькі ў іншым месцы...

Я набліжаўся да сцяны. Як і раней, нікога не бачыў і не чуў. Аднак Маленькі прынец зноў запырэчыў:

– Ну безумоўна. Ты знойдзеш мяне па слядах на пяску. Чакай. Сёння ўночы я прыйду туды.

Я быў за дваццаць метраў ад развалін і па-ранейшаму нікога не бачыў.

Маленькі прынец памаўчаў, потым спытаў:

– А ў цябе добрая атрута? Ты ўпэўнены, што я не буду доўга пакутаваць?

Я спыніўся як укопаны, сэрца маё сціснулася, але я ўсё роўна нічога не разумеў.

– А цяпер ідзі, – сказаў ён. – Я хачу злезці!

Я апусціў вочы долу і – аж адскочыў! Там, каля сцяны, выцягнуўшы да Маленькага прынца агідную пляскатую галаву, пакалыхвалася ядавітая змяя – такія змеі ў трыццаць секунд здольны адправіць чалавека на той свет. Я ліхаманкава сунуў руку ў кішэню па рэвальвер і кінуўся да яе, але на мой шум змяя мякка, нібы паміраючы струмень вады, асунулася ў пясок і не надта паспешліва, з лёгкім металёвым шорхатам слізганула пад каменне.

Я падбег да сцяны і падхапіў на рукі бледнага як палатно Маленькага прынца.

— Гэта яшчэ што прыйшло табе ў галаву?! Ты гутарыш са змяёй?!

Я разматаў яго вышываны золатам шалік. Змачыў скроні вадой, даў папіць. Але я не мог болей нічога выпытваць у яго. Ён сур'ёзна паглядзеў на мяне і абвіў маю шыю рукамі. Сэрца яго калацілася, нібы ў прыстрэленай птушкі.

— Я рады, што ты знайшоў непаладку ў сваёй машыне, — сказаў ён. — Цяпер ты зможаш вярнуцца на радзіму...

— Адкуль табе гэта вядома?!

Я ж якраз ішоў паведаміць яму, што зусім неспадзявана я адрамантаваў самалёт!..

Маленькі прынец нічога не адказаў на маё пытанне, але дадаў:

— Сёння я таксама вярнуся дадому...

Потым, задуменна:

— Гэта значна далей... і значна цяжэй...

Усё было неяк незразумела-дзіўна. Я сціскаў яго ў абдымках, нібы малое дзіця, але мне здавалася, што ён выслізгае з маіх рук, правальваецца ў бездань, а я не магу яго ўтрымаць...

Ён задуменна глядзеў некуды далёка-далёка.

— У мяне застаецца твой баранчык. І напыснічак...

І ён сумна ўсміхнуўся.

Я доўга маўчаў. Ён нібы зноў ажываў: я адчуваў, як ён паволі саграваўся.

— Хлапчанятка маё, як ты спалохаўся...

Вядома, ён спалохаўся! Але ён мякка засмяяўся:

— Сёння ўночы мне будзе яшчэ страшней...

Я зноў пахаладзеў ад прадчування нейкай непапраўнай бяды. Няўжо, няўжо я ніколі не пачую больш, як ён смяецца?.. Гэты смех для мяне — нібы крыніца ў пустыні.

— Хлапчанятка маё, я хачу яшчэ паслухаць, як ты смяешся...

Але ён адказаў:

— Сёння ноччу спаўняецца роўна год. Сёння мая зорка будзе якраз над той мясцінай, дзе я прызямліўся летась...

— Хлапчанятка маё, скажы, гэта ўсё проста нядобры сон — і змяя, і спатканне, і зорка — проста нядобры сон, праўда?

Але ён не адказаў на маё пытанне.

— Сама галоўнае — тое, чаго не ўбачыш вачыма... — прамовіў ён.

— Гэта праўда, канечне...

— Гэта як з кветкай. Калі любіш кветку, што расце недзе на зорцы, так прыемна ноччу глядзець на неба. Здаецца, усе-усе зоркі цвітуць.

— Гэта праўда, канечне...

— Гэта як з вадой. Тая вада, што ты даў мне напіцца, была як музыка. Музыка калаўрота і вярхоўкі... Памятаеш... Як жа гэта было цудоўна...

— Гэта праўда, канечне...

— Начамаі ты будзеш глядзець на зоркі. Мая зорка вельмі маленькая, я не магу паказаць табе, дзе яна. Але гэтак нават лепей. Яна будзе табе проста адной з зорак. І ты палюбіш глядзець на ўсе зоркі... Усе яны стануць тваімі сябрамі. А яшчэ я зраблю табе сякі-такі падарунак...

Ён зноў засмяяўся.

— Ах, малыш, малыш, як я люблю, калі ты смяешся!

— Вось гэта і будзе маім падарункам... Гэта будзе, як з вадой...

— Як гэта?

— У кожнага чалавека — свае зоркі. Адным людзям — тым, хто любіць падарожнічаць, — зоркі паказваюць дарогу. Для іншых гэта проста маленькія светлячкі. Вучоным яны — задачы, якія трэба рашыць. Майму дзялку яны — золата. Але ва ўсіх людзей зоркі — нямыя. У цябе ж будуць зоркі, якіх не будзе ні ў каго на свеце...

— Як гэта?

— Ноччу ты глянеш на неба, а там будзе ж і тая зорка, дзе я жыву, дзе я смяюся. Ты не будзеш ведаць, дзе яна, мая зорка, таму табе будзе здавацца, што смяюцца ўсе-усе зоркі. Вось і выходзіць, што ў цябе будуць зоркі, якія ўмеюць смяцца!

І ён зноў засмяўся.

— І калі ты ўцешышся, — а рана ці позна заўсёды прыходзіць суцяшэнне, — табе будзе прыемна, што калісьці ты ведаў мяне. Ты назаўсёды застанешся маім сябрам. Табе захочацца пасмяцца разам са мной. І аднойчы ты адчыніш акно, проста так, ад радасці... І твае сябры будуць вельмі здзіўлены, чаго гэта ты смяешся, калі глядзіш на неба. А ты ім скажаш: «Так, так я заўсёды смяюся, калі гляджу на зоркі». І яны падумаюць, што ты звар'яцеў. Бачыш, як кепска я абышоўся з табою...

І ён зноў засмяўся.

— Нібыта замест зорак я падарыў табе мноства званочкаў, якія ўмеюць смяцца...

І ён зноў засмяўся. Потым твар яго пасур'ёзнеў:

— Ты... вось што... сёння ноччу... ты... не прыходзь...

— Я не пакіну цябе аднаго.

— Табе памроіцца, што мне нядобра... Памроіцца нават, быццам я паміраю. Што зробіш, так трэба. Але я не хачу, каб ты бачыў гэта. Не прыходзь, не трэба...

— Я не пакіну цябе аднаго.

Але ён ўсё непакоіўся.

— Разумееш... гэта яшчэ і праз змяю. А раптам яна цябе ўкусіць... Змеі злыя. Ім адно задавальненне — уджаліць каго-небудзь.

— Я не пакіну цябе аднаго.

Нечакана ён трошкі падбадзёрыўся:

— Але ж праўда, на двух у яе не хопіць атруты...

Вечарам я і не заўважыў, калі Маленькі прынц сабраўся ў дарогу. Ён знік цішком. І калі мне ўсё-такі ўдалося дагнаць яго, ён крочыў хутка і рашуча.

— А! Гэта ты... — толькі і сказаў ён.

Ён узяў мяне за руку. Але нешта ўсё яшчэ трывожыла яго.

— Дарма ты ідзеш са мной. Табе будзе балюча. Табе здасца, што я паміраю, але я не памру...

Я маўчаў.

— Разумееш, гэта надта далёка. Маё цела надта цяжкае. Мне не ўзнесці яго.

Я маўчаў.

— Але гэта ўсё роўна нібы скінуць старую абалонку. Тут няма чаго журыцца... :

Я маўчаў.

Ён трошкі ўпаў духам. Але ўсё-такі зрабіў яшчэ адно намаганне:

— А ведаеш, будзе дужа міла! Я таксама буду глядзець на зоркі. Усе зоркі будуць, як калодзеж з заржавелым калаўротам. І кожная падасць мне напіцца...

Я маўчаў.

— Падумай, як забаўна! У цябе будзе пяцьсот мільёнаў званочкаў, а ў мяне — пяцьсот мільёнаў крынічак...

І Маленькі прынц змоўк. Ён плакаў...

— Ну, вось і прыйшлі. Застанься тут, я зраблю яшчэ крок. Але ён апусціўся на пясок, бо яму стала страшна.

— Ведаеш, — сказаў ён, — мая кветка... Я ў адказе за яе! Яна такая кволая! І такая наіўная... У яе ўсяго і ёсць, што чатыры недалужныя калючкі, каб уберагчы сябе ў гэтым свеце...

Я таксама сеў, ногі не трымалі мяне болей. Ён сказаў:

— Ну... Вось і ўсё...

Павагаўся яшчэ з хвіліну і ўстаў. І зрабіў адзін-адзіны крок. А я не мог варухнуцца.

Нешта, як жоўтая маланка, бліснула каля яго косткі. Нейкі міг ён стаяў нерухома. Нават не ўскрыкнуў. Потым паволі, як падае ссечанае дрэўца, бяшумна ўпаў на пясок.

XXVII

І вось шэсць гадоў мінула з тае пары... Яшчэ ніколі і нікому я не расказваў пра гэта. Мае таварышы былі вельмі радыя зноў убачыць мяне жывога і здоровага. На распыты ж, чаму я такі засмучаны, я адказаў: «Проста знямогся...»

Цяпер я трохі суцешыўся. Праўда... не зусім. Але я ведаю, што Маленькі прынц вярнуўся на сваю планету, таму што на досвітку я не знайшоў яго цела. Яно было не такое ўжо і цяжкае. А начамі я так люблю слухаць зоркі. Яны — нібы пяцьсот мільёнаў званочкаў...

Але іншы раз са мною творыцца нешта незвычайнае. Справа ў тым, што да напыснічка, які я намаляваў для Маленькага прынца, я забыў дадаць скураны аброжак. Маленькі прынц ніколі не здолее прывязаць свайго баранчыка. І я проста месца сабе не знаходжу. «Што адбылося на яго планеце? — пытаюся я ў сябе. — Няўжо баранчык з'еў ружу?»

То я кажу сабе: «Ды, безумоўна, не! Маленькі прынц штовечар накрывае сваю ружу шкляным каўпаком, ды і за

баранчыкам ён добра наглядае...» Тады я шчаслівы. І ўсе зоркі ціха смяюцца.

А то я кажу сабе: «Хіба не здараецца, што мы бываем няўважлівыя? На бяду шмат не трэба! А што, калі аднойчы ён забыўся пра шклянны каўпак, альбо баранчык ноччу ўпотаі выбраўся на волю і...» І тады ўсе званочкі горка-горка плачуць...

Усё гэта так загадкава, незразумела-дзіўна. Вам, хто таксама палюбіў Маленькага прынца, як і мне, гэта зусім, зусім не ўсё роўна: увесь свет робіцца для нас інакшым ад таго, што дзесьці ў невядомым куточку Сусвету баранчык, якога мы ніколі не бачылі, можа, ужо з'еў незнаёмую нам ружу...

Гляньце на неба. І спытайцеся ў сябе: красуецца яшчэ тая ружа ці не? А раптам баранчык з'еў яе? Ubачыце, як усё пераменіцца...

І ніколі ніводны дарослы не зразумее, як гэта важна!

Гэта для мяне сама прыгожая і сумная мясціна на свеце. Гэта той самы куточак пустыні, што намалюваны і на папярэдняй старонцы, але я намалюваў яго яшчэ раз, каб вы лепей разглядзелі яго. Менавіта тут Маленькі прынец з'явіўся на Зямлі, а потым знік.

Уважліва прыгледзьцеся да малюнка, запомніце гэты куточак да драбніцы, каб маглі пазнаць яго ў пустыні, калі вам некалі, можа, давядзецца падарожнічаць па Афрыцы. І калі вам надарыцца праходзіць гэтымі мясцінамі, малю вас, не спяшайцеся, супыніцеся на хвілінку пад гэтай зоркай! І калі да вас падыдзе невялічкі золатавалосы хлапчук, калі ён будзе звонка смяцца і не будзе адказваць на вашы распыты, — вы ўжо, несумненна, здагадаецеся, хто гэта такі. То майце ласку! Здыміце з сэрца майго гэтую журбу: хутчэй напішыце мне, што ён вярнуўся...

Планета людзей

*Анры Гіёмэ, таварыш мой,
табе прысвячаю я гэтую кнігу*

Зямля памагае нам разумець саміх сябе, як не памогуць ніякія кнігі. Бо зямля не паддаецца нам. Чалавек спазнае сябе толькі ў змаганні з перашкодамі. Але для гэтага змагання яму патрэбны прылады. Яму патрэбны гэблік ці плуг. Селянін сваёй нялёгкай працай паступова вырывае ў прыроды яе таямніцы, і ісціна, якую ён здабывае, — усеагульная ісціна. Гэтак і самалёт — прылада для пракладвання паветраных ліній — сутыкае чалавека з усімі адвечнымі праблемамі.

Ніколі не забуду майго першага начнога палёту ў Аргенціне, той апраметнай цемрадзі, у якой, быццам рассыпаныя па раўніне зоркі, мігцелі рэдкія агеньчыкі.

Кожны з іх азначаў у гэтым акіяне цемрыва цуд чалавечага духу. Пры святле вась гэтай лямпы нехта чытае, ці летуценіць, ці спавядаецца. А тут, магчыма, нехта марыць пра касмічныя палёты, нехта карпее над вылічэннем туманнасці Андромеды. А там — кахаюцца. Яны нястомна пераклікаюцца, гэтыя агні ўнізе, і кожнаму патрэбна сілкаванне. Усім без выключэння, нават сама сціплым — агням паэта, настаўніка, цеслі. Але між гэтых жывых зор — колькі зачыненых аканіц, колькі пагаслых зорак, колькі заснулых людзей...

Далучыцца б да іх. Пагаманіць бы з вамі, зіхоткія агеньчыкі, раскіданыя ў палях.

I. ПАВЕТРАНАЯ ЛІНІЯ

Гэта было ў 1926 годзе. Я паступіў тады пілотам на авіялінію кампаніі «Латэкаэр», якая яшчэ да «Аэрапасталі» і «Эр-Франс» наладзіла сувязь паміж Тулузай і Дакарам. Там я асвойваў сваё рамяство. Разам з іншымі таварышамі я праходзіў падрыхтоўчы курс, абавязковы для ўсіх навічкоў, перш чым мець гонар вадзіць паштовы самалёт. Пробныя палёты, перагоны Тулуза – Пэрпіньян, нудлівыя ўрокі навігацыі ў кутку ледзянога ангара. Мы жылі ў боязі прад невядомымі нам гарамі Гішпаніі і ў глыбокай павазе да «старых».

Мы сустракаліся з імі, «старымі», у рэстаране, – засяроджаныя, нейкія недаступныя, яны даволі звысоку давалі нам свае парады. І калі нехта з іх, па вяртанні з Алікантэ ці Касабланкі, у скуранцы, мокрай ад дажджу, са спазненнем далучаўся да нас, а нехта з нас нясмела цікавіўся, як прайшоў палёт, яго скупыя адказы і слота на дварэ стваралі ў нашым ўяўленні цэлы казачны свет, поўны пастак, сілоў, неспадзяваных скал і завіхрэнняў такой сілы, што маглі б вырваць з каранем кедры. Чорныя драконы сцераглі доступ на ўзвышшы, вогненныя кароны ўвенчвалі кратэры. Яны, «старыя», умела падтрымлівалі нашу пашаноту. Але потым нехта з іх не вяртаўся, і жывым заставалася вечна шанаваць іх памяць.

Помню, як вярнуўся Бюры, які пазней разбіўся ў Карб'ерах. Бывалы лётчык сеў паміж нас і моўчкі, усё яшчэ стомлена горбячыся, стаў нетаропка есці. Быў вечар аднаго з тых слотных дзён, калі неба гніе па ўсім маршруце авіялініі і лётчыку мроіцца, што ўсе горы куляюцца ў твані, як гарматы на палубе колішніх паруснікаў, калі лопнуць прымацаванні. Я паглядзеў на Бюры, пракаўтнуў камяк у горле і нарэшце

асмеліўся запытацца, ці цяжкі быў палёт. Бюры не азваўся, засяроджаны, схілены над талеркай. На борце адкрытых самалётаў у кепскае надвор'е лётчыкі, каб лепей бачыць, высоўваюцца па-за ветравое шкло, і поўхі ветру яшчэ доўга потым свішчуць у вушах. Але вось, здаецца, Бюры пачуў мяне, падняў галаву, схамянуўся і нечакана хораша засмяўся. І гэты смех, гэты кароткі смех, які азарыў ягоную стому, прывёў мяне ў захапленне. Ён ні слова не сказаў пра сваю перамогу, апусціў галаву і моўчкі зноў запрацаваў сківіцамі. Але ў прыцемку рэстарана, сярод дробных службоўцаў, якія аднаўлялі тут свае сілы пасля нікчэмных дзённых турбот, гэты таварыш з цяжкімі плячыма падаўся мне дзівосна годным: з-пад тоўстай кары праглянуў анёл, які перамог дракона.

І вось, нарэшце, настаў вечар, калі мяне паклікалі да дырэктара. Ён коратка сказаў:

— Заўтра вы ляціце.

Я стаяў і чакаў, калі ён дазволіць мне выйсці. Але, памаўчаўшы, ён дадаў:

— Інструкцыі добра ведаеце?

У той час маторы былі далёка не такія надзейныя, як цяперашнія. Часта яны знянацку, без усялякага папярэджання аглушалі нас страшэнным грукатам раструшчанага посуду. І тады даеш штурвал ад сябе, каб скіраваць самалёт уніз, да скалістай гары Гішпаніі, якая зусім не абяцае прытулку. «Калі матор сапсуецца ў гэтых мясцінах, — разважалі мы, — то самалёта, як бы ты ні намагаўся, ужо не ўратуеш». Але самалёт можна замяніць. Сама галоўнае было не ўрэзацца ў скалу. І нам пад пагрозай сама суровага пакарання забаранялася ляцець у гарыстых зонах вышэй хмар. У выпадку аварыі лётчык, ныраючы ў бялёсую кудзелю,

саслепу можа натаўкнуцца на якую-небудзь горную вяршыню.

Вось чаму ў той вечар нетаропкі голас яшчэ раз нагадаў мне прадпісанне:

— Гэта вельмі шыкоўна — ляцець па компасу ў Гішпанію па-над суцэльнай воблачнасцю, гэта так элегантна, але...

І яшчэ павольней:

— Але памятайце: пад суцэльнай воблачнасцю — вечнасць...

І раптоўна гэты знітаваны, такі свойскі, спакойны свет, які разгортваецца перад табою, калі вырываешся з хмар, набывае для мяне невядомую раней якасць. Прыязнасць абарочваецца пасткай. Там, унізе, не тлум, не мітусня людзей, не шумны гарадскі транспарт, як можна было меркаваць, а бязмежная ціша, непарушны спакой. Гэтая белая смала стае для мяне мяжой паміж быццём і нябытам, вядомым і неспасіцгальным. І я пачынаю разумець, што любая з'ява выяўляе сваю сутнасць толькі праз веды, праз духоўную культуру, праз рамяство. Горцам таксама знаёмая суцэльная воблачнасць. Аднак яны не бачаць у ёй гэтай фантастычнай заслоны.

Калі я выйшаў з кабінета, мяне ахапіла нейкая дзіцячая гордасць. Нарэшце і я прыму на золку адказнасць за пасажыраў, за афрыканскую пошту. Але адначасна я быў і прыгнечаны. Мне здавалася, што я кепска падрыхтаваны. Гішпанія была небагатая на прытулкі; я баяўся, што, калі мяне спасцігне аварыя, я не знайду выратавальнай пляцоўкі. Я дастаў карту, доўга разглядваў яе, але яна, абьякавая, не давала мне тых парад, у якіх я меў патрэбу; тады я, перапоўнены бояззю і гонарам, вырашыў правесці гэтую ноч напярэдадні бою ў майго таварыша Гіёмэ. Гіёмэ ўжо лятаў па гэтых маршрутах. Гіёмэ ведаў хітрыкі, з дапамогай якіх

можна было падабраць ключы да Гішпаніі. Хай Гіёмэ навучыць і мяне.

Убачыўшы мяне, ён усміхнуўся:

— Ведаю, ведаю. Ты задаволены?

Ён дастаў з тумбачкі бутальку віна і шклянкі, падышоў да мяне, не перастаючы ўсміхацца:

— Такую падзею трэба адзначыць. Усё будзе добра, вось пабачыш!

Ён выпраменьваў давер, як лямпа выпраменьвае святло, гэты таварыш, якому пазней выпадзе зрабіць рэкордныя пералёты з поштай над Кардыльерамі і Паўднёвай Атлантыкай. Але гэта адбудзецца праз некалькі гадоў, а ў той вечар, седзячы ў адной кашулі пад лямпай, скрыжаваўшы рукі на грудзях і ўсміхаючыся сама лагоднай сваёй усмешкай, ён проста сказаў мне:

— Навальніцы, туман, снег часам будуць чыніць табе непрыемнасці. Але ты думай тады пра тых, хто ўжо прайшоў праз усё гэта, і проста скажы сабе: «Тое, што ўдалося іншым, удалася і мне».

Аднак я разгарнуў карту і папрасіў яго разам прагледзець мой маршрут. І, схіліўшыся пад лямпай, абапёршыся на плячо старэйшага таварыша, я зноў набыў спакой і ўпэўненасць, як у далёкія школьныя гады.

Але які дзіўны ўрок геаграфіі быў у мяне! Гіёмэ не расказваў мне пра Гішпанію; ён ператвараў Гішпанію ў маю прыяцельку. Ён не гаварыў ні пра водныя басейны, ні пра колькасць насельніцтва, ні пра пагалоўе статка. Ён апавядаў не пра Гуадыс, а пра тры апельсінавыя дрэвы, якія раслі на ўскрайку поля паблізу Гуадыса: «Асцерагайся іх, адзнач іх на сваёй карце...» І з гэтай хвіліны тры апельсінавыя дрэвы набывалі для мяне большае значэнне, чым Сьера-Невада. Ён казаў не пра Лорку, а пра небагатую ферму паблізу Лоркі.

Пра жыццё гэтай фермы. Пра яе гаспадара. Пра яе гаспадыню. І гэтыя муж і жонка, загубленыя ў прастрані, за сто пяцьдзсят кіламетраў ад нас, набывалі невераемнаю важнасць. Прылепленыя да схілу гары, яны, быццам бакеншчыкі, былі гатовы сваімі зоркамі прыйсці на дапамогу людзям.

З недаступнага розуму занябыту мы вывудзілі дэталі, невядомыя ніводнаму географу ў свеце. Бо географу цікавіць толькі рака Эбра, якая поіць шматлікія гарады. Але не прытоеная ў траве ручайка заходней Матрыля, карміліца трох дзсяткаў красак: «Асцерагайся ручайка, ён размякчае дол... Пазнач і яго на карце». О, я не забудуся пра змейку каля Матрыля! Такая бяскрыўдная, усяго некалькі жабак цешыць сваім лагодным мармытаннем, але заплюшчана ў яе толькі адно вока. У раі выратавальнага поля, залёгшы ў зеленатраў і, яна цікае за мной за дзве тысячы кіламетраў адсюль. Пры першым жа зручным выпадку яна абярне мяне ў сноп польмя...

Я ўпэўнена прадбачу там, на адхоне пагорка, і іх, гэтых тры дзсяткі ваявітых, гатовых нашкодзіць авечак: «Табе памроіцца, што ён чысты, гэты луг, — шлёп! І тут пад колы табе рынецца трыццаць авечак...» І я заварожана ўсміхаюся гэтай, такой падступнай, пагрозе.

І спакваля Гішпанія на маёй асветленай лямпай карце ператвараецца ў казачную краіну. Я адзначаю крыжыкам выратавальныя пляцоўкі і пасткі. Я адзначаю і фермера, і тры дзсяткі авечак, і ручайку. Я дакладна стаўлю на яе належнае месца і пастушку, на якую не звяртаюць аніякай увагі географы.

Развітаўшыся з Гіёмэ, я адчуў патрэбу пахадзіць у самоце, падыхаць золкім паветрам зімовага вечара. Я падняў каўнер паліто і павёў на прагулянку сваю маладую радасць. Я быў

горды, што магу несці ў сэрцы таямніцу і штурхаць локцямі гэтых незнаёмцаў. Яны не ведалі мяне, гэтыя варвары, але менавіта мне цяжарам паштовых мяхоў давераць яны на золку свае клопаты, свае парыванні. Менавіта ў мае рукі перададуць яны свае спадзяванні. Уткнуўшы нос у паліто, я з паблажлівасцю заступніка і ахоўніка крочыў паміж іх, але яны нічога не ведалі пра мой клопат.

Тым болей не звярталі яны ўвагі на сігналы ночы, якія лавіў я. Бо гэтая завіруха, якая, відаць, рыхтавалася і магла ўскладніць мой першы палёт, цікавіла самую маю плоць. Зоркі гаслі адна за адной, але якая справа была да іх гэтым мінакам? Аднаму мне давяралася тайна. Напярэдадні бою мне дакладвалі пра пазіцыі ворага...

Між тым гэтае данясенне, якое ўскладвала на мяне такую сур'ёзную адказнасць, я прымаў каля асветленых вітрын, дзе ззялі навагоднія падарункі. Здавалася, там, сярод ночы, былі выстаўлены напаказ усе скарбы зямлі, і я п'янеў ад таго, што выракаюся іх. Мне, ваяру, пагражала небяспека: навошта здаўся мне гэты зіхоткі крышталь, прызначаны для вячэрніх баляванняў, гэтыя люстры, гэтыя кнігі? Я ўжо купаўся ў завоблачных вышынях, я, паштовы лётчык, ужо ўпіваўся зубамі ў гаркавую мякаць начных палётаў.

Было тры гадзіны ночы, калі мяне пабудзілі. Я адным штуршком расчыніў аканіцы, убачыў, што над горадам ішоў дождж, і заклапочана апрануўся.

Праз паўгадзіны я ўжо сядзеў на сваім маленькім чамаданчыку на ходніках, бліскучых ад дажджу, і чакаў омнібус. Колькі таварышаў да мяне ў дзень пасвячэння са шчымлівасцю ў сэрцы перажылі такое ж чаканне! Нарэшце на рагу вуліцы з грукатам жалеззя вынырнула мая дапатоपная калымага, і цяпер і я, як таварышы, меў права

ўціснуцца на лаўцы паміж паўсонным работнікам таможні і нейкім службоўцам. Омнібус патыхаў цвіллю, прапыленай адміністрацыйнай установай, старой канторкай, дзе прамінае чалавечае жыццё. Праз кожныя пяцьсот метраў ён спыняўся, каб падабраць яшчэ аднаго пісара, яшчэ аднаго таможніка ці інспектара. Тыя, што ўжо зноў паспелі задрамаць, няўцямным мармытаннем адказвалі на прывітанне чарговага пасажыра, які ўладкоўваўся як мог і адразу ж сам упадаў у дрымоту, Усё гэта мела выгляд нейкай сумнай перавозкі на няроўных брукаванках Тулузы; і паштовы лётчык напачатку нічым не вылучакаў омнібус. Колькі таварышаў да мяне ў дзень папывалі вулічныя ліхтары, але набліжаўся аэрадром, і грымоткі аўтобусік ператвараўся ў шэры кокан, адкуль чалавек выходзіў адменены.

Кожны з маіх таварышаў адчуў аднойчы сходным ранкам, як у ім, уразлівым падначаленым, яшчэ залежным ад настрою інспектара, нараджаецца чалавек, адказны за гішпанскую і афрыканскую пошту, нараджаецца той, хто трыма гадзінамі пазней, жагнаны бліскавіцамі, твар у твар сутыкнецца з драконам Аспіталета... хто, адолеўшы яго, яшчэ праз чатыры гадзіны, па сваёй волі, маючы ўсе правы і магчымасці, прыме рашэнне вяртацца назад альбо цераз мора, альбо пайсці напрасткі на штурм горных масіваў Алькоя, хто будзе весці перагаворы і з бурай, і з гарой, і з акіянам.

Кожны таварыш гэтаксама, як я, змяшаўшыся з безыменным натоўпам пад пахмурым зімнім тулузскім небам, адчуў у такі ранак, як расце ў ім валадар, які праз пяць гадзін, пакінуўшы далёка за сабою дажджы і завірухі поўначы, выракшыся зімы, памяншаючы абароты вінтоў, пачне сваё прыжамленне ў асляпляльную сонечнасць лета Алікантэ.

Таго старога омнібуса даўно няма, але ягоная суровасць, ягоная няўтульнасць дагэтуль жывуць у маёй памяці. Ён выдатна сімвалізаваў адпаведную падрыхтоўку да суровых радасцей нашага рамяства. Усё тут набывала ўражлівую стрыманасць. Помню, як тры гады таму, я, хоць не было вымаўлена і дзесятка слоў, даведаўся тут пра гібель лётчыка Лекрывэна, аднаго з сотні таварышаў па авіялініі, якія ўдзень ці туманнай ноччу ўзялі свой водпуск наўвекі.

Таксама было тры гадзіны ранку, панавала гэтка ж цішыня, калі мы пачулі, як дырэктар, нябачны ў змроку, падаў голас інспектару:

– Лекрывэн не прыязмліўся ўначы ў Касабланцы.

– А! – адгукнуўся інспектар. – А?

Нечакана выхаплены з плыні дрымоты, ён устрапянуўся, каб канчаткова ачнуцца, каб паказаць сваю зацікаўленасць, і дадаў:

– А! Праўда? Не ўдалося прайсці? Ён вярнуўся назад?

На што ў глыбіні омнібуса толькі адказалі: «Не». Мы чакалі працягу, але болей не было прамоўлена ні слова. Адна за адной падалі секунды, і з цягам рабілася ўсё відавочней, што да гэтага «не» не дадасца ніводнае слова, што гэтае «не» беззваротнае, што Лекрывэн не проста не прыязмліўся ў Касабланцы, а што ён ужо ніколі і нідзе не прыязмліцца.

Вось гэтак і я тым ранкам, на зары майго першага паштовага палёту, у сваю чаргу падвяргаўся свяшчэнным рытуалам майго рамяства, і, глядзячы праз акно на бліскучы асфальт, дзе люстраваліся вулічныя ліхтары, я адчуваў, як упэўненасць пакідае мяне. Было відаць, як ад ветру на лужынах трапяталі буйныя пальмавыя лісты. І я думаў: «Як на мой першы палёт... сапраўды, не дужа мне шанцуе...» Я ўзняў вочы на інспектара: «Кепскае надвор'е, праўда?» Інспектар кінуў за акно стомлены позірк. «Гэта яшчэ нічога

не азначае», — памаўчаўшы, буркнуў ён. І я стаў прыгадваць, па якіх прыкметах распазнаецца кепскае надвор'е. Напярэдадні вечарам Гіёмэ адной усмешкай сцёр усе нядобрыя веставанні, якімі прыгняталі нас «старыя», а цяпер у маёй памяці зноў усплыло: «Шкада мне таго, хто не вызубрыў трасу да апошняга каменьчыка і трапляе ў буран... Шкада мне яго!..» Ім трэба было падтрымліваць свой аўтарытэт, і яны пахітвалі галовамі, разглядаючы нас з нейкім бянтэжлівым спачуваннем, быццам яны аплаквалі нашу прастачую наіўнасць.

І сапраўды, колькім ужо з нас гэты омнібус паслужыў апошнім прытулкам? Шасцідзсяці? Васьмідзсяці? Каго аднойчы дажджлівым ранкам маўклівы шафёр адвёз назаўжды. Я агледзеўся: наўкол у змроку свяціліся іскрыстыя кроплі, цыгарэты яшчэ больш падкрэслівалі глыбокую засяроджанасць. Мізэрную засяроджанасць старэючых службоўцаў. Колькім з нас гэтыя спадарожнікі паслужылі пахавальным картэжам?

Да мяне даляталі ціхія, упаўголасу, размовы. Гаворкі пра хваробы, грошы, сумныя хатнія турботы. За ўсім гэтым паўставалі сцены змрочнай турмы, у якой былі замкнёны гэтыя людзі. І раптам я ўбачыў воблік лёсу.

Стары службовец, мой сённяшні сусед у омнібусе, ніхто і ніколі ўжо не змусіць цябе вырвацца з твайго палону, і ты зусім не вінаваты ў гэтым. Ты змураваў свой спакой у чатырох сценах, як гэта робяць мурашкі, якія замуроўваюць усе выходы да святла. Ты як у кокане — у сваёй мяшчанскай бяспецы, у сваіх дрымучых прывычках, у душных рытмах свайго правінцыяльнага існавання, ты ўзвёў гэтую вартую жалю крапасную сцяну і схваўся за ёю ад ветру, марскога прыбою і зор. У цябе няма ніякага жадання турбаваць сябе вечнымі праблемамі, табе і так шмат сіл каштавала забыць

пра сваё званне чалавека. Не, ты не жыхар вандроўнай планеты, ты ніколі не ставіш перад сабой пытанняў, на якія не можаш знайсці адказу: ты проста дробненькі тулузскі мешчанін. Ніхто не прымусіў цябе азірнуцца навокал, калі яшчэ можна было зрабіць гэта. Цяпер гліна, у якую ты ператварыўся, высахла і ўкамянела, і цяпер ужо ніхто не зможа абудзіць у табе заснулага музыку, паэта ці астранома, які, магчыма, некалі жыў у табе.

І я ўжо не наракаю на slotны вецер. Чары майго рамяства разнасцежваюць перада мною свет, дзе гадзіны праз дзве я твар у твар сутыкнуся з чорнымі драконамі і вяршынямі ў кароне сініх бліскавіц, дзе з надыходам ночы я вольны буду чытаць свой шлях па зорах.

Гэтак адбывалася наша баявое хрышчэнне, і мы адпраўляліся ў дарогу. Гэтыя падарожжы часцей за ўсё заканчваліся без прыгод. Мы спакойна, як прафесіянальныя плыўцы, ныралі ў глыбіні нашых уладанняў. Сёння яны добра асвоены. Лётчык, механік і радыст ужо не адпраўляюцца наўздагады, самалёт для іх – лабараторыя. Яны падначальваюцца гульні стрэлак прыбораў, а не зменам краявіду. На даляглядзе ў змроку ўзніклі горы, але цяпер яны перасталі ўжо быць гарамі. Цяпер гэта нябачныя сілы, набліжэнне якіх трэба вылічыць. Радыст пры святле лямпачкі засяроджана занатоўвае лічбы, механік робіць значкі на карце, і лётчык выпраўляе курс, калі горы аднесла ўбок, калі вяршыні, якія меркавалася абысці злева, раптам моўчкі, у таемнасці баявых прыгатаванняў развярнуліся проста перад ім.

А на зямлі дзяжурныя радысты, прыслухоўваючыся да голасу таварыша, усе разам засяроджана запісваюць у свае журналы: «Нуль гадзін сорок хвілін. Курс 230. На борце ўсё ў парадку».

Гэтак праводзіць палёт экіпаж сёння. Ён зусім не адчувае, што ён у руху. Ён, як у адкрытым моры ўначы, вельмі далёкі ад люб-якога арыенціра. Але маторы напаўняюць асветленую кабіну трымценнем, і яно зыначвае яе сутнасць. І прамінае час. І за гэтымі цыферблатамі, радыёлямпамі, стрэлкамі творыцца нейкая невідочная алхімія. Секунда па секундзе гэтыя патаемныя рухі, гэтыя прыглушаныя словы, гэтая пільнасць рыхтуюць цуд. І наступае час, калі лётчык можа ўпэўнена прыпасці да ветравога шкла. Вось яно, золата, якое ўзнікла з нічога: зіхаціць у кастрах пасадачнай пляцоўкі.

Але ж усе мы зведалі і такія палёты, калі за дзве гадзіны лёту да пасадачнай пляцоўкі ты, агорнуты нейкай асаблівай задуменнасцю, раптоўна адчуваеш гэткую сваю самотнасць, якую не змог бы адчуць і ў самым сэрцы Індыі і адкуль ужо не спадзяешся знайсці дарогу назад.

Так было з Мермозам, калі ён упершыню адольваў на гідраплане Паўднёвую Атлантыку і на зыходзе дня наблізіўся да Пот-а-Нуара. Некалькі хвілін перад ім звіваліся і спляталіся хвасты трапічнага ўрагану тарнада, быццам узводзілася магутная сцяна, затым апусцілася цемра і паглынула ўсе гэтыя падрыхтаванні. А калі праз гадзіну ён пратачыўся пад хмары, то апынуўся ў нейкім фантастычным царстве.

Марскія смерчы, устойлівыя і з выгляду нерухомыя, цягнуліся ўгору, як чорныя калоны храма. Разбухлыя ўверсе, яны падтрымлівалі нізкі змрочны купал буры, але праз разрывы ў купале падалі шырокія сувоі святла, між калонамі на халодных плітах мора ззяла поўня. І Мермоз, слізгаючы ад аднаго фарватэра святла да другога, абмінаючы гэтыя гіганцкія калоны, дзе, безумоўна, грозна ракатала ўздыбленае мора, чатыры гадзіны прабіраўся па месячных тонях да выхаду з гэтых бязлюдных руінаў храма. І гэтае відовішча

было такое ашаламляльнае, што Мермоз, ужо вылецеўшы за межы Пот-а-Нуара, заўважыў, што ён нават не паспеў спалохацца.

Мне таксама помняцца такія моманты, калі апынаешся па-за межамі рэальнага свету: аднойчы радыёпеленгі, падаваныя сахарскімі пасадачнымі пляцоўкамі, былі памылковыя на працягу ўсёй ночы, і мы, мой радыст Неры і я, былі зусім збітыя з тропу. Нечакана ўнізе ў разрыве туману бліснула вада, я рэзка скіраваў да ўяўнага берага, але мы не маглі ведаць, як далёка заляцелі ў адкрытае мора.

Мы ўжо не былі ўпэўнены, што дабяромся да берага, бо магло не хапіць бензіну. Але і дасягнуўшы берага, трэба было яшчэ адшукаць пасадачную пляцоўку. А тут акурат і месяц пачаў заходзіць. Без паказчыкаў адхілення, ужо глухія, мы спакваля і слеплі. Поўня пагасала ў тумане, як бледная галавешка ў гурбе снегу. Неба над намі таксама зацягвалася хмарами, і мы ляцелі паміж хмарами і туманам, у нейкім цьмяным, мёртвым свеце.

Аэрадромы, якія адказвалі нам, не маглі паведаміць нам нашы каардынаты: «Не можам запеленгаваць... Не можам запеленгаваць...», — бо голас наш даходзіў да іх адусюль і ніадкуль.

І нечакана, калі нас ужо стала агортаць распач, на даляглядзе злева ўспыхнула зіхоткая кропка. Бурная радасць ахапіла мяне. Неры падаўся да мяне, і я пачуў, што ён спявае! Гэта магла быць толькі пасадачная пляцоўка, гэта мог быць толькі яе маяк, бо ўначы ўся Сахара гасне і ператвараецца ў вялізны мёртвы абшар. А тым часам агеньчык пагарэў трошкі і пагас. А мы ўзялі на яго курс — на зорку, якая была на даляглядзе і ўсяго на некалькі хвілін выглянула паміж хмарами і посцілкай туману...

А потым сталі з'яўляцца іншыя агеньчыкі, і мы з глухой надзеяй бралі курс на кожную з гэтых іскрынак. І калі агеньчык не згасаў адразу, мы падвяргалі яго жыццёва неабходнай праверцы: «Бачым агонь, — перадаваў Неры пасадачнай пляцоўцы ў Сіснеросе, — тройчы пагасіце і запаліце маяк». Сіснерос гасіў і зноў запальваў свой маяк, але ўпарты агеньчык, за якім мы назіралі, не міргаў, — непадкупная зорка. Не зважаючы на тое, што гаручае было на зыходзе, мы зноў і зноў пападаліся на залаты кручок, зноў і зноў быў ён для нас сапраўдным святлом маяка, сапраўднай пасадачнай пляцоўкай — і жыццём!.. Але нам зноў і зноў даводзілася мяняць зорку.

Цяпер мы адчувалі сябе блукальцамі ў міжпланетнай прасторы сярод сотні недасягальных планет у пошуках адной сапраўднай планеты, нашай планеты, той адзінай, дзе месціліся нашы звыклія краявіды, нашы прыязныя дамы, наша пяшчота.

Тая адзіная планета... Я раскажу вам, што прыгадалася мне тады, хоць, мажліва, гэта і падасца вам дзіцячым наівам. Але і ў хвіліну небяспекі застаешся чалавекам з усімі чалавечымі турботамі, і мне хацелася піць, хацелася есці. Калі мы адшукаем Сіснерос, мы напоўнім нашы бакі гаручым і прадоўжым палёт і прахалодным досвіткам прызямлімся ў Касабланцы. Канец працы! Мы, Неры і я, пойдзем у горад. Там можна нагабаць невялічкія бістро, якія адчыняюцца на зары... Неры і я, мы ў поўнай бяспецы, пасмейваючыся з перажытай ночы, сядзем там за столік і закажам цёплыя булчкі і каву з малаком. Мы з Неры прымем гэты ранішні дарунак жыцця. Гэтак старая сялянка дасягае свайго Бога праз маляваны абразок, наіўны медальён, ружанец: нам трэба размаўляць сама звычайнай мовай, калі мы хочам быць пачуты сваімі. Уся радасць жыцця сканцэнтравалася для мяне

ў гэтым першым духмяным гарачым глытку, у гэтай сумесі малака, кавы і хлеба, праз якую прычашчаешся да спакойных лугоў, экзатычных плантацый і жніўных палёў, праз якую прычашчаешся да ўсёй зямлі. Сярод гэтай процьмы зорак мелася ж ведзе тая адна-адзіная, якая, каб стаць блізкай нам, прыгатавала б нам на сьнеданне гэтую духмяную філіжанку.

Але неадольныя вёрсты пралеглі паміж нашай машынай і гэтай населенай планетай. Усе скарбы свету месціліся ў пылінцы, згубленай у сузор'ях. І астралаг Неры, які сіліўся распазнаць яе, усё заклінаў і заклінаў зоры.

Раптам ён пхнуў мяне кулаком у плячо. На паперцы, пра якую папярэдзіў гэты тумак, я прачытаў: «Усё добра, я атрымаў цудоўную вестку». І я з трапятаннем сэрца чакаў, пакуль ён пісаў мне тая паўдзсятка слоў, што павінны былі стаць нашым паратункам. Нарэшце я атрымаў яго, гэты дар неба.

Ён зыходзіў з Касабланкі, якую мы пакінулі напярэдадні вечарам. Не перададзены своечасова, ён нечакана дагнаў нас, заблуканых у моры паміж туманам і хмарамі, праз дзве тысячы кіламетраў. Пасланне зыходзіла ад дзяржаўнага кантралёра аэрапорта ў Касабланцы. І я прачытаў: «Месье дэ Сент-Экзюперы, я вымушаны прасіць Парыж накласці на вас спагнанне: пры вылеце з Касабланкі вы развярнуліся занадта блізка ад ангараў». Гэта была праўда, я развярнуўся занадта блізка ад ангараў. Праўдай было і тое, што гэты чалавек з раздражненнем выконваў свае абавязкі. У канторы аэрапорта я пакорліва выслухаў бы гэты папрок. Але там, дзе ён дапяў нас, ён быў не да месца. Недарэчна прагучаў ён сярод гэтых адзіночых зор, над гэтым лежбішчам туману, над морам, якое дыхала пагрозай. Нам былі ўручаны нашы ўласныя лёсы, лёс пошты і лёс нашай машыны, мы ледзь выкручваліся, каб выжыць, а гэты чалавек вывяргаў на нас сваю дробязную

злапомнасць. Але замест таго каб абурыцца, мы з Неры адчулі неспадзяваную бязмежную радасць. Тут гаспадарамі былі мы, — ён памог зрабіць нам гэтае адкрыццё. Значыць, ён, гэты капрал, так і не заўважыў на нашых рукавах нашывак, так і не заўважыў, што мы цяпер капітаны? Ён урываўся ў нашу замроенасць, калі мы ўтрапёна карагодзілі недзе ля Вялікай Мядзведзіцы ці ў сузор'і Стральца, і адзіным, што яшчэ здольна было ўсхваляваць нас у нашым становішчы, магла быць хіба толькі гэтая здрада поўні...

Абавязак планеты, з якой падаў голас гэты чалавек, безумоўны і адзіны абавязак яе быў — паведаміць нам дакладныя дадзеныя для вылічэння нашага месцазнаходжання сярод зор. А дадзеныя гэтыя аказаліся памылковымі. А пра ўсё астатняе ёй бы пакуль памаўчаць. І Неры напісаў мне: «Замест таго каб займацца глупствам, лепей прывялі б нас куды-небудзь...» «Яны» азначала для яго ўсе народы зямлі з іхнімі ўрадамі, сенатамі, арміямі і імператарамі. І, перачытваючы паведамленне гэтага недарэкі, які намерваўся расправіцца з намі, мы павярнулі на Меркурыі.

Мы ўратаваліся зусім выпадкова і сама дзіўным чынам: страціўшы надзею даляцець да Сінероса і прастуючы ў кірунку да берага, я вырашыў трымацца гэтага курсу датуль, пакуль хопіць гаручага. Такім чынам я аберагаў нейкі шанц на тое, што не ўпадзём у мора. На няшчасце, мае прывідныя здрадлівыя маякі завялі мяне богведама куды.

І, на няшчасце, густы туман, у які мы былі б змушаны ныраць ў поўнай слепаце, пакідаў нам няшмат шанцаў на шчаслівае прызямленне. Але я не меў выбару.

Сітуацыя была такая ясная, што я абьякава паціснуў плячыма, калі Неры перадаў мне вестку, якая гадзінай раней магла б выратаваць нас: «Сінерос адважваецца вызначыць,

дзе мы. Сіснерос мяркуе: прыблізна 216...» Сіснерос ужо не быў затоены ў цемры, Сіснерос, ужо чулы на дотык, быў недзе там, злева ад нас. Так, але ці далёка да яго? Мы з Неры параіліся. Надта позна. Мы абодва разумелі гэта. Ляцець на Сіснерос азначала б павялічыць нашу рызыку страціць бераг. І Неры адказаў: «Гаручага засталася ўсяго на гадзіну, трымаем курс 93».

А тым часам пасадачныя пляцоўкі адзываліся адна за адной, у нашу размову ўступалі галасы Агадзіра, Касабланкі, Дакара. Радыестанцыі кожнага горада выклікалі аэрапорты. Начальнікі аэрапортаў выклікалі нашых таварышаў. І спакваля яны сабраліся вакол нас, як ля пасцелі хворага. Бескарысная спагада, але ўсё-ткі спагада, як бы там ні было. Бясплённыя парады, але колькі ў іх пяшчоты!

І нечакана здалёку, за чатыры тысячы кіламетраў ад нас, падала голас Тулуза, галоўны аэрадром. Тулуза з ходу, без ніякага ўступу ўварвалася да нас: «Індэкс вашага самалёта — Ф... (Цяпер ужо не помню нумар.)» — «Так». — «Тады ў вашым распараджэнні гаручага яшчэ на дзве гадзіны. Бак гэтай машыны не стандартны. Курс на Сіснерос».

Так патрабаванні, якія выстаўляе рамяство, пераўтвараюць і ўзбагачаюць свет. Але зусім не абавязкова перажыць падобную ноч, каб пілоту ў звычайных з'явах адкрыўся нейкі новы сэнс. Аднастайны пейзаж за акном стамляе пасажыра, але ён зусім інакшы для экіпажа самалёта. Гэтая воблачная смуга, якая зацягвае далягляд, перастае быць для яго проста малюнкам: яна праявіць цікавасць да яго мускулаў і паставіць перад ім нялёгкая задачы. І ён ужо лічыцца з гэтым, ён вымярае яе, сапраўдны дыялог завязваецца паміж імі. Вось горная вяршыня, да яе яшчэ далёка: чым яна яго сустрэне? Пры святле месяца яна стане ёмкім арыенцірам. Але калі лётчык вядзе машыну ўсялякую, з

цяжкасцю выпраўляе адхіленні ад курсу і сумняваецца ў сваім месцазнаходжанні, вяршыня абярнецца выбухам, яна запоўніць небяспекай усю бязмежную ноч, як адна плывучая міна, што дрэйфуе па волі плыні, робіць небяспечным цэлае мора.

Гэткі зменлівы і акіян. Для звычайных падарожнікаў бура застаецца нябачнай: з вышыні не відно, як узнікаюцца валы, і залпы вадзяных пырскаў здаюцца нерухомымі. Толькі разбухаюць вялізныя белыя пальмавыя лісты, спярэшчаныя прожылкамі і завусеніцамі, абведзеныя нечым накшталт гелю. Але экіпаж самалёта разумее, што тут на ваду не сядзеш. Гэтыя пальмы для яго — што вялізныя ядавітыя кветкі.

І нават калі палёт праходзіць удала, пілот на сваім адцінку трасы не проста глядач. Гэтыя фарбы зямлі і неба, гэтыя сляды ветру на моры, гэтыя залачавыя аблокі змяркання, — ён зусім не любуецца імі, ён разважае над імі. Падобна селяніну, які абыходзіць свае ўладанні і па тысячах прыкмет прадбачыць прыход вясны, моцныя замаразкі ці дождж, вопытны лётчык таксама прадбачыць па прыкметах блізкую завею, туман ці ясную, пагодную ноч. Напачатку здавалася — самалёт не дае чалавеку расшыфроўваць мову прыроды, але не, яшчэ ўладарней становяцца яе вялікія законы. Навальнічнае неба выклікае пілота на суд стыхій — і, самотны, ён змагаецца за свой груз з трыма спрадвечнымі багамі: з гарамі, морам і бурай.

II. ТАВАРЫШЫ

Некалькі маіх таварышаў, у тым ліку і Мермоз, праклалі праз няскоранья раёны Сахары авіялінію Касабланка — Дакар. Маторы тады былі ненадзейныя. Аднойчы, пацярпеўшы аварыю, Мермоз трапіў да маўраў; яны не адважыліся забіць яго, два тыдні патрымалі ў палоне, потым за выкуп адпусцілі. І Мермоз зноў стаў вазіць пошту над тымі ж раёнамі.

Калі была адкрыта павеатраная сувязь з Паўднёвай Амерыкай, Мермозу першаму, як заўсёды, было даручана вывучыць маршрут ад Буэнас-Айрэса да Сант'яга і, як раней над Сахарай, перакінуць мост па-над Андамі. Яму даверылі самалёт, які мог набіраць вышыню пяць тысяч дзвесце метраў. Вяршыні Кардыльераў сям-там уздымаюцца да сямі тысяч метраў. І Мермоз адарваўся ад зямлі, каб адшукаць праходы. Перамогшы пяскі, Мермоз пайшоў на прыступ гор, узнесеных у неба вяршынь, якія пры ветры развінаюць свае снежныя вэлюмы і праднавальнічную імглу, і завіхрэнні між адвесных скал такія рэзкія, што здаецца, уступаеш у нейкі бой на нажах. Мермоз увязваўся ў гэтыя баі, не маючы ўяўлення пра супраціўца, не ведаючы, ці выходзяць жывымі з такіх паядынкаў. Мермоз «выведваў» для іншых.

І аднойчы, «выведваючы», ён апынуўся ў палоне ў Андаў.

Сеўшы на вышыні чатыры тысячы метраў на плато з вертыкальнымі адхонамі, ён разам са сваім механікам два дні сіліўся вырвацца адтуль. Дарма: яны былі ў пастцы. Тады яны паставілі на карту апошні свой шанец, скіравалі самалёт у бок прорвы, пракалаціліся па камяністым грунце і сарваліся ў бяздонне. Падаючы, самалёт нарэшце набраў хуткасць, дастатковую, каб зноў падпарадкавацца кіраванню. Мермоз выраўняў яго акурат насупраць нейкай скалы, але ўсё-такі

зачапіў яе вяршыню і, разліваючы ваду з усіх лопнутых ад марозу ўначы патрубкаў, ужо пашкоджаны, пасля сямі хвілін лёту, як да зямлі абяцанай, дабраўся да чылійскай даліны.

На другі дзень ён пачаў усё спачатку.

Калі Анды былі належна асвоены, калі была добра вывучана тэхніка пералётаў, Мермоз перадаў гэты маршрут свайму таварышу Гіёмэ і ўзяўся асвойваць ноч.

Тады яшчэ нашы аэрадромы не асвятляліся так, як зараз, на пасадачных пунктах ноччу Мермозу рыхтавалі скупую ілюмінацыю з трох бензінавых вогнішчаў, раскладзеных у шнур.

Ён і тут выйшаў пераможцам і праклаў дарогу іншым.

Калі і ноч была прыручана як след, Мермоз узяўся за акіян. І ў 1931 годзе пошта ўпершыню была дастаўлена ім з Тулузы ў Буэнас-Айрэс за чатыры дні. Вяртаючыся назад, Мермоз пацярпеў аварыю ў цэнтры Паўднёвай Атлантыкі над расшалелым морам. Выратавала яго адно судна, яго самога, пошту і экіпаж.

Гэтак Мермоз скараў пяскі і горы, ноч і мора. Не раз пяскі і горы, ноч і мора паланялі яго. Але калі ён вяртаўся, то заўсёды для таго, каб зноў узлунаць у неба.

І вось аднойчы, па дванаццаці гадах работы, калі ён у каторы ўжо раз пералятаў Паўднёвую Атлантыку, ён коратка паведаміў, што сапсаваўся правы матор. Затым усталявалася цішыня.

Спачатку вестка не вельмі занепакоіла, аднак пасля дзесяці хвілін маўчання ўсе радыёстанцыі авіялініі ад Парыжа да Буэнас-Айрэса пачалі свае трывожныя пошукі. Бо калі дзесяць хвілін спазнення не маюць ніякага значэння ў будзённым жыцці, у паштовай авіяцыі яны набываюць змрочны сэнс. У сэрцавіне гэтага мёртвага часу тоіцца нейкае

здарэнне. Нязначнае ці трагічнае, цяпер яно ўжо адбылося. Лёс зачытаў свой вырак, і вырак гэты абскарджанню не падлягае: жалезная рука прывяла лётны экіпаж ці да прываднення без сур'ёзных вынікаў, ці да катастрофы. Але вырак яшчэ не падпісаны для тых, хто чакае.

Хто з нас не перажыў гэтых спадзяванняў, з кожнай хвілінай усё болей кволых, гэтай цішы, якая спакваля запаўняе сабой усё на свеце, як фатальная хвароба? Мы спадзяваліся, але час ішоў, неўпрыкметку і звечарэла. І нам стала ясна, што нашы таварышы не вернуцца болей, што яны ўжо спачывалі ў гэтай Паўднёвай Атлантыцы, над якой яны так часта ўзворвалі неба. Сумненняў не было, Мермоз скончыў сваю працу і, як жней, які, сумленна звязаўшы сноп, засынае на сваёй ніве, — набыў вечны спакой.

Калі таварыш гіне вось гэтак, ягоная смерць выглядае яшчэ адным дзеяннем, натуральным у нашым рамястве, і напачатку раніць можа нават не так балюча, чым іншая якая смерць. Канечне, ён адышоў ад нас, зведаўшы падступную здраду сваёй пасадачнай пляцоўкі, але мы яшчэ не адчуваем патрэбы ў ягонай прысутнасці ва ўсёй яе глыбіні, як можна адчуваць патрэбу ў хлебе.

Мы сапраўды прывыклі падоўгу чакаць сустрэч. Бо яны, таварышы па авіялініі, параскіданы па ўсім свеце, ад Парыжа да чылійскага Сант'яга, як адзіночныя вартавыя, якія не маюць магчымасці перакінуцца словам. Патрэбен дарожны выпадак, каб дзе-кольвечы звесці разам раскіданых сябраў вялікай лётнай сям'і. І вось дзе-небудзь у Касабланцы, ці ў Дакары, ці ў Буэнас-Айрэсе па гадах маўчання зноў за вячэрай узнаўляюцца перарваныя некалі гутаркі, зноў прыгадваецца мінулае. А там і зноў развітанне. Мабыць, менавіта пагэтаму зямля і пустынная, і багатая адначасова. Багатая гэтымі свяшчэннымі садамі сяброўства, патаемнымі,

цяжка даступнымі, але куды, рана ці позна, прыводзіць нас наша рамяство. Жыццё, можа, і адрывае нас адзін ад аднаго і не дае нам дужа задумвацца над гэтым, але дзесьці ўсё-такі ёсць яны, таварышы, хоць дакладна і невядома дзе, маўклівыя і самотныя, але такія шчыраверныя! І калі нашы дарогі скрыжоўваюцца, яны з такой бязмежнай радасцю сціскаюць нас у сваіх абдымках! Канечне, мы прывыклі чакаць...

Але з цягам часу прыходзіць адкрыццё, што светлы смех таго ці іншага таварыша мы ўжо ніколі не пачуем болей, мы спасцігаем, што той сад забаронены для нас назаўжды. Тады і пачынаецца наша сапраўдная жалоба, не пакутлівая, а горкая.

Сапраўды, нішто ніколі не заменіць страчанага таварыша. Нельга наноў стварыць былых сяброў. Нішто не пераважыць скарбу столькіх агульных успамінаў, столькіх бядот, перажытых разам, столькіх сварак, прымірэнняў, парыванняў сэрца. Немагчыма ўзнавіць былую прыхільнасць. Калі садзіш дуб, дарэмна спадзявацца неўзабаве знайсці прахалоду ў ягонай засені.

Гэтак ужо вядзецца ў жыцці. Спачатку мы багацеем, гадамі садзім дрэвы, але прамінаюць гады, і час нішчыць нашы старанні і выкарчоўвае лес. Таварышы адзін за адным пазбаўляюць нас прытулку. І з гэтай пары да нашай жалобы прымешваецца ціхі жаль ад таго, што і самі мы старэем.

Вось яны, урокі, дадзеныя нам Мермозам і іншымі таварышамі. Веліч любога рамяства, магчыма, заключаецца перш за ўсё ў тым, што яно яднае людзей: на свеце існуе толькі адна-адзіная раскоша — раскоша чалавечых повязяў.

Працуючы толькі дзеля аднаго матэрыяльнага дастатку, мы самі сабе будзем турму. Мы замуроўваемся ў адзіноце

разам з тленам нашых грошай, якія не могуць даць анічога, дзеля чаго варта было б жыць.

Калі я шукаю ў сваёй памяці тых, хто пакінуў ува мне глыбокі след, калі я падлічваю гадзіны, якія нешта значылі, я, несумненна, знаходжу тое, чаго б не забяспечыла мне аніякае багацце. Нельга купіць дружбу такога чалавека, як Мермоз, дружбу паплечніка, якога навечна знітавалі з намі перажытыя сумесна выпрабаванні.

Нельга купіць за грошы гэтае пачуццё, калі ляціш праз ноч, у якой гарыць сто тысяч зорак, і на душы бязвоблачна, і некалькі гадзін ты — усемагутны.

І гэтае адчуванне навізны свету пасля нялёгкай дарогі, гэтыя дрэвы, кветкі, жанчыны, усмешкі, расквечаныя жыццём, якое вернута нам на світанні, усю гэтую сугучнасць драбніц, што як узнагарода даюцца нам, нельга купіць за грошы.

Як нельга купіць за грошы і тую перажытую сярод няскораных арабаў ноч, якая цяпер прыходзіць мне на ўспамін.

На зыходзе дня на ўзбярэжжы Рыю дэ Ора пацярпелі аварыю тры экіпажы французскай авіялініі. Спачатку быў вымушаны сесці мой таварыш Рыгель, у якога сапсавалася рулявое кіраванне; другі таварыш, Бурга, прызямліўся падабраць ягоны экіпаж, але нязначная паломка прыкавала і яго дадолу. Нарэшце каля іх сеў я, але на той час ужо сціямнела. Мы вырашылі выратаваць самалёт Бурга і чакаць світання, каб адрамантаваць яго.

За год да гэтага нашы таварышы Гурп і Эрабль, якія акурат тут пацярпелі аварыю, былі замардаваны няскоранымі арабамі. Мы ведалі, што зараз таксама атрад паўночна-афрыканскай кавалерыі ў трыста ружжаў стаяў

лагерам паблізу Бахадора. Нашы тры прызямленні, бачныя здалёк, маглі ўсхваляваць іх, і мы прыступілі да бяссоннай вахты, якая магла аказацца апошняй.

Мы пачалі ўладкоўвацца нанач. Дастаўшы з багажнага аддзялення пяць ці шэсць скрынак з таварамі, мы апаражнілі іх, расставілі кругам і ўсярэдзіне кожнай, як у прадзіманай ветрам будцы вартаўніка, запалілі па тоненькай свечцы. У глухой пустыні, на голай кары планеты, самотныя, як у дагістарычны час, мы збудаваці людское селішча.

Наважаныя пераначаваць на галоўнай плошчы нашага селішча, на голым загоне пяску, на які са скрынак падала дрыготкае святло, мы пачалі чакаць. Мы чакалі зары, якая павінна была выратаваць нас, — альбо маўраў. І я не магу нават сказаць, што надавала гэтай ночы прысмак святочнасці, каляднасці. Мы дзяліліся ўспамінамі, жартавалі і смяяліся.

Нас хмеліў нейкі лёгкі ўздых, які апаноўвае сэрца ў разгар хораша наладжанага свята. А мы ж былі сапраўдныя галетнікі. У нас меліся толькі вецер, пясок ды зоры. Суровы стыль трапістаў. Але за гэтым скупа асветленым сталом шасцёра ці сямёра мужчын, у якіх тут не мелася анічагусенькі ў свеце, апрача ўспамінаў, дзяліліся нябачнымі скарбамі.

Вось мы і сустрэліся, нарэшце. Часам доўга крочыш поплич з людзьмі, замкнёны ў сваім маўчанні, ці перакідваешся словамі, якія нічога не значаць. Але вось наступае часіна небяспекі. І ты абнімаеш таварыша за плечы. Прыходзіць адкрыццё тваёй прыналежнасці да аднаго супольства. Гэтае адкрыццё прыводзіць да іншых усведамленняў. І ты шырока ўсміхаешся таварышу. І нагадваеш у такія хвіліны выпушчанага на волю вязня, шчаслівага неабсяжнасцю мора.

Гіёмэ, дазволь мне трошкі расказаць пра цябе; я не буду бянтэжыць цябе няўключным славалействам, усхваляючы тваё бясстрашша ці тваё прафесійнае майстэрства. Зусім пра іншае хацеў бы я сказаць, апавядаючы пра сама дзівосную з тваіх прыгод.

Ёсць такая рыса характару, якую нават цяжка акрэсліць. Яе можна назваць сур'ёзнасцю, але гэтае слова не зусім дакладнае. Таму што тая рыса можа выдатна ўжывацца з бесклапотнейшай жыццярадаснасцю. Гэта рыса цеслі, які, як роўны з роўным, прымошчваецца каля кавалка бервяна, абмацвае яго пальцамі, вымервае, спакваля ацэньвае ўсе яго вартасці, не спяшаючыся з легкадумнымі вывадамі.

Неяк, Гіёмэ, я прачытаў адзін расказ, дзе ўсхваляўся твой подзвіг, і права паквітацца з тым непраўдзівым вобразам яшчэ за мной. Там, у тым апавяданні, ты так і сыпаў прастачымі «гаўрошавымі» жартамі, як быццам адвага заключаецца ў тым, каб у хвіліну найгоршай небяспекі, на парозе смерці прынізіцца да шкалярскага зубаскальства. Аўтар таго апавядання не ведаў цябе, Гіёмэ. Перад тым як пайсці на штурм сваіх супраціўцаў, ты не адчуваеш патрэбы высмейваць іх. Нагабаўшы навальніцу, ты проста разважаеш: «Ага, навальніца». Ты ведаеш, што гэта такое, і рыхтуешся да яе.

Прымі, Гіёмэ, сведчанне маёй памяці.

Ты знік на цэлых пяцьдзсят гадзін пры пералёце цераз Анды, зімой. Я акурат вярнуўся з Цэнтральнай Патагоніі і ў Мендосе далучыўся да лётчыка Далэ. Пяць дзён кружылі мы

над гарамі, намагаючыся адшукаць у гэтым хаосе які след, але беспаспяхова.

Нашых дзвюх машын было відочна недастаткова. Здавалася, што і сотня эскадрылляў за сотню год не здолела б прашарыць гэты агромністы масіў з вяршынямі, якія ўздымаюцца ўгору на сем тысяч метраў. Мы страцілі ўсялякую надзею. Нават кантрабандысты, бандыты, за пяць франкаў гатовыя пайсці на злачынства, адмаўляліся правесці нас цераз горныя хрыбты з атрадам ратаўнікоў. «Тут можна і жыццём паплаціцца, — казалі яны. — Зімой Анды не выпускаюць людзей жывымі са сваіх лапаў». Калі Далэ ці я прыязмляліся ў Сант'яга, чылійскія афіцэры таксама раілі нам спыніць пошукі. «Зіма ж на дварэ. Ваш таварыш калі і выжыў, упаўшы, то не перажыў ночы. Калі там, у гарах, чалавека застае ноч, яна ператварае яго ў лядзяш». І калі я зноў і зноў слізгаў між сцен і гіганцкіх калон Андаў, мне здавалася, што я шукаю ўжо не цябе, а ў моўчы снегавога храма чытаю над табой апошнюю малітву.

І вось на сёмы дзень, калі ў перапынку паміж двума вылетамі я снедаў у адным мендоскім рэстаранчыку, нейкі чалавек рыўком расчыніў дзверы і выгукнуў — о! усяго толькі два словы:

— Гіёмэ... жывы?

І ўсе незнаёмыя між сабой людзі, якія сядзелі тады ў рэстаране, кінуліся ў абдымкі.

Праз дзесяць хвілін я ўжо ўзняўся ў паветра з двума механікамі на борце, Лефеврам і Абры. А яшчэ праз сорак хвілін прыязмліўся на палявой дарозе, богведама як угадаўшы машыну, якая везла цябе некуды ў кірунку да Сан-Рафаэля. Гэта была незабыўная сустрэча, мы плакалі і сціскалі цябе ў абдымках, живога, уваскрэслага, творцу твайго ўласнага цуду. Менавіта тады ты і выціснуў з сябе, і

гэта была першая твая выразная фраза, дзівосная гордасць чалавека: «Клянуся, я такое здолеў, што ніводнай бестыі не пад сілу».

Пазней ты сам раскажаў нам, што здарылася з табою.

Страшэнны буран, які за двое сутак навярнуў на чылійскія схілы Андаў пяціметровыя гурбы снегу, завалок усю прастору, і лётчыкі з амерыканскай авіякампаніі Пан-Эйр павярнулі назад. Але ты ўсё-такі вылецеў, каб знайсці хоць якую шчылінку. Ты знайшоў яе, гэтую пастку, трохкі паўднёвей, і на вышыні шасці з паловаю тысяч метраў, цяпер ужо над хмарами — яны залягалі на вышыні шасці тысяч метраў, і з іх сям-там вытыркаліся нешматлікія вяршыні, — і ўзяў курс на Аргенціну.

Калі часам лётчык трапляе ў сыходную паветраную плынь, яму робіцца нейк не па сабе. Матор працуе роўна, але ўвесь час такое адчуванне, што ты правальваешся. Каб утрымацца на належнай вышыні, даводзіцца кабрыраваць, самалёт траціць першапачатковую хуткасць і робіцца нейкі вялы: а правальваешся, як і дагэтуль. Бярэш штурвал на сябе і баішся, што цяпер ужо занадта скабрыраваў, кідаешся то ўправа, то ўлева, у намаганні знайсці апору за якой-небудзь спагадлівай вяршыняй, якая служыць ветру трамплінам, але і там па-ранейшаму правальваешся. Здаецца, падае само неба. І ўзнікае ўражанне, быццам ты трапіў у нейкую касмічную аварыю. І няма ніякага ратунку. Дарма спрабуеш павярнуць назад, у тую зону, дзе паветра, моцнае і тугое, падтрымлівала цябе, як слуп. Але ніякіх слупоў ужо няма. Усё зруйнавалася, і вось ты, заўладаны ўсяленскім хаосам, няўхільна спаўзаеш уніз, а насустрач табе ўзнімаецца воблачная каламута, ахутвае цябе і паглынае.

— Я ўжо ледзь не ўвайшоў у штопар, — расказваў ты, — але ўсё яшчэ не здаваўся. Пад аблокамі часам трапляецца сыходная паветраная плынь, — здаецца, аблокі нерухомыя, а ўсё па той простаі прычыне, што яны бясконца тасуюцца на адным і тым жа ўзроўні. Так дзіўна ўсё ў гэтых гарах...

А што за аблокі!

— Як толькі я зразумеў, што ўсё, папаўся, я адпусціў рычагі і залез з нагамі на сядзенне, каб не выпасці з самалёта. Штуршкі былі такія моцныя, што рамяні балюча ўпіліся мне ў плечы і ледзь не лопнулі. У дадатак наледзь дарэшты пазбавіла мяне магчымасці звяртацца па прыборнай дошцы, і я, як шапка, каціўся з шасці тысяч метраў да трох з паловаю тысяч.

На вышыні тры тысячы пяцьсот метраў я прыкмеціў нейкі чорны гарызантальны пласт, які дазволіў мне выраўняць самалёт. Гэта было возера, я пазнаў яго: Алмазная Лагуна. Я ведаў, што яна знаходзіцца на дне глыбокай упадзіны, адзін бок якой, вулкан Майпю, уздымаецца на вышыню шэсць тысяч дзевяцьсот метраў. Хоць я і вырваўся з воблачнасці, мяне ўсё яшчэ сляпілі густыя віры снегу, і я не мог пакінуць возера, не разбіўшыся аб той ці іншы бок упадзіны. Тады я пачаў кружыцца над Лагунай у трыццаці метрах ад паверхні, аж пакуль не скончылася гаручае. Пасля дзвюх гадзін гэтага манеўравання я сеў — і перавярнуўся. Выбраўся з-пад самалёта, але буран збіў мяне з ног. Я падняўся, а ён зноў паваліў мяне. Давялося забрацца пад кабінку і там выграбці сабе сховань у снезе. Я загарадзіўся мяхамі з поштай і праседзеў так двое сутак.

А потым бура сціхла, і я пайшоў. Я ішоў пяць дзён і чатыры ночы.

Але што ад цябе засталася, Гіёмэ?! Мы сустрэлі цябе жывога, але такога высахлага, такога змарнелага, як бабулька!

У той жа вечар я адвёз цябе самалётам у Мендосу, дзе цябе, як бальзам, ахінулі белыя просціны. Але яны не знімалі болю. Спакутаванае цела замінала табе, ты бясконца варочаўся з боку на бок, але табе не ўдавалася прыспаць яго. Тваё цела не забывала ні скалаў, ні снегу. Яны пакінулі на табе свае адмеціны. Я разглядваў твой чорны апухлы твар, які нагадваў пераспелы збіты яблык. Ты быў вельмі непрыгожы і няшчасны, цудоўныя прылады тваёй працы не слухаліся цябе: твае рукі былі абмарожаны, а калі ты сядзеш на край ложка, каб аддыхацца, твае адмарожаныя ногі звісалі, як дзве мёртвыя гіры. Ты ўсё яшчэ быў у дарозе, і задыхаўся, і трымцеў, а калі ніцма падаў у падушку, каб адпачыць у забыцці, шэсце зданяў, якое нецярпліва перамянілася за кулісамі, імгненна і гвалтоўна накідвалася на твой мозг. І яно бясконца шпацыравала перад табою. І ты зноў і зноў уступаў у бой з ворагамі, якія ўваскрасалі з попелу. Я падаваў табе лекі:

- Пі, дружа!
- Што больш за ўсё ўразіла мяне... ведаеш...

Нібы баксёр-пераможца, увесь у сінях ад прапушчаных жорсткіх удараў, ты зноў і зноў перажываў свой подзвіг. Ты расказваў патроху, урыўкамі, і табе пакрысе легчала. А мне ўяўлялася — вось ты ідзеш у люты саракаградусны мароз, у цябе няма ні ледаруба, ні вяровак, ні харчу, а ты караскаешся на адхоны вышынёй у чатыры тысячы пяцьсот метраў, крывавачы ногі, калені і рукі, ці брыдзеш уздоўж вертыкальных абрываў. Ты спакваля траціш і кроў, і сілу, і свядомасць, але ты ідзеш наперад з упартасцю мураша, вяртаючыся на ўласныя сляды, каб абысці перашкоду, падаючы і паднімаючыся ці ўзбіраючыся на тых схілы, што

абрываліся ў бездань, не даючы сабе ніякага спачыну, іначай ты не змог бы ўжо ўстаць са снежнай пасцелі.

Так, калі ты спатыкаўся, ты мусіў як мага хутчэй падняцца, каб не закачанець. Сцюжа ўсё болей і болей скоўвала цябе, і калі ты дазваляў сабе хоць адну лішнюю хвіліну адпачынку, то, упаўшы, ты быў змушаны доўга варушыць сваімі заледзянелымі мускуламі, перш чым мог падняцца.

Але ты не паддаваўся спакуслівай слабасці. «У снезе страчваеш усялякае пачуццё самазахавання, — казаў ты мне. — Пасля ідзеш двое, трое, чацвёрка сутак і ўжо не хочаш анічога на свеце, толькі спаць. Я прагнуў спаць. Але я казаў сабе: «Калі мая жонка верыць, што я жывы, яна верыць, што я іду. І таварышы вераць, што я іду. Усе яны вераць у мяне. І я проста нягоднік буду, калі спынюся!»

І ты ішоў, і вастрыём сцізорыка мусіў штодня ўсё глыбей разрэзаць свае башмакі, у якія ўжо не ўмяшчаліся твае разбухлыя абмарожаныя ногі. Я пачуў ад цябе дзіўнае прызнанне:

— Ведаеш, ужо на другі дзень сама цяжкае было для мяне — забараніць сабе думаць. Я вельмі пакутаваў, і ад гэтага маё становішча было надта безнадзейнае. Каб мець адвагу ісці, я павінен быў не ўдумвацца ў яго. На няшчасце, я не дужа патрапляў кантраляваць свае мазгі, яны працавалі, як турбіна. Але я яшчэ быў здольны кіраваць сваім уяўленнем. Я падкідваў яму які-небудзь фільм альбо кнігу. І ўва мне тут жа раскручваліся падзеі фільма альбо кнігі. Але потым мае думкі ўсё роўна вярталіся да явы. Непазбежна. Тады я прымушаў сябе ўспамінаць што-небудзь іншае...

І ўсё-такі адзін раз, калі ты ўпаў, распластаўся ніцма на снезе, ты не стаў паднімацца. Ты быў падобны на баксёра, які атрымаў наждаўн і слухае, як у варожай прасторы адна за

адной адлічваюцца секунды, аж да апошняй, дзесятай, якая абскарджавню ўжо не падлягае.

— Я зрабіў усё, што мог, і не меў ні шматка надзеі, навошта было доўжыць гэтае катаванне?

Табе дастаткова было заплюшчыць вочы, каб набыць спакой у гэтым свеце. Каб сцерці са свайго свету скалы, леднікі, снягі. Толькі змружыць гэтыя цудадзеіныя павекі і не мець болей ані ўдараў, ні кулянняў, ні зранага цела, ні пяклівага марозу, ні гэтага грузу жыцця, які цягнеш, як вол — невымерна цяжкую калымагу. І ты ўжо адчуў, як холад атрутай разліваецца па ўсім целе і, нібы морфій, поўніць цябе асалодай. Тваё жыццё прытаілася там, глыбока ўнутры. Свядомасць спакваля пакідала аддаленыя куточки гэтага цела, якое, нібы звер, да адвалу накормлены пакутамі, цяпер пачынала ўжо набываць абьякавасць мармуру.

Прыціхлі нават твае згрызоты сумлення. Нашы воклічы ўжо не дападалі да цябе, ці, дакладней, яны гучалі, як у сне. І ў сне ты адгукаўся, ты, шчаслівы, уяўна крочыў нам насустрач лёгкімі бязважкімі крокамі, і перад табой ужо разнасцежваліся жаданыя прасторы раўнін. З якой лёгкасцю ляцеў ты ў свет, які раптам стаў для цябе такі зваблівы! Гіёмэ, скнара, ты намерыўся адабраць у нас радасць свайго вяртання!

З глыбіні тваёй свядомасці ўсплылі згрызоты сумлення. У забыццё раптоўна ўварвалася цвярозая думка.

— Я падумаў пра жонку. Мой страхавы поліс пазбавіў бы яе ад галечы. Так, але поліс...

У выпадку, калі застрахаваны прападае без вестак, па закону ён лічыцца мёртвым толькі праз чатыры гады. Гэтая акалічнасць маланкай прабліснула ў табе і сцерла ўсе астатнія прывіды. Ты ляжаў ніцма на крутым снежным схіле. Надыдзе вясна, і тваё цела будзе разам з гразю змыта ў

нейкую расколіну, якіх у Андах тысячы. Ты ведаў гэта. Але ты ведаў яшчэ і тое, што за паўсотні метраў ад цябе ўздымаецца скала.

— І я падумаў: калі я ўстану, то, можа, яшчэ дабяруся да яе. І калі я прыціснуся цэлам да камення, то мяне знойдуць тут яшчэ летам.

І ты ўстаў, і брыў яшчэ дзве ночы і тры дні. Але ты ўжо і не спадзяваўся зайсці далёка.

— Па шматлікіх прыкметах я прадбачыў канец. Ну вось прыклад. Я стараўся спыняцца толькі праз дзве гадзіны хады, каб трошкі больш разрэзаць башмак, пацерці снегам разбухлыя ногі ці проста каб даць пярэдых сэрцу. Але ў апошнія дні я пачаў траціць памяць. Было, адыду даволі далёка ад месца адпачынку, а потым спахапляюся: зноў я нешта забыў-такі! Спачатку забыў пальчатку, і гэта ў такую сцюжу! Паклаў яе каля сябе і, не падабраўшы, пайшоў далей. Потым забыў гадзіннік. Затым сцізорык. Пасля компас. Што ні супынак — усё нейкая страта...

— Ратуе толькі крок наперад. Яшчэ адзін крок... Усё пачынаецца з кроку наперад...

— Клянуся, я такое здолеў, што ніводнай бестыі не пад сілу.

Зноў прыгадваюцца мне гэтыя словы, — я не ведаю нічога высакародней, гэтыя словы выяўляюць у чалавеку Чалавека, яны ўзвышаюць яго, сцвярджаюць яго сапраўднае месца ў свеце. Ты засынаў, твая свядомасць нарэшце выключалася, але з тваім абуджэннем яна зноў уваскрасала ў тваім зрубцаваным, высахлым, абвугленым целе, каб зноў запанаваць над ім. Дык, значыць, цела — гэта ўсяго толькі някепская прылада, толькі слуга. Але ты ўмеў выказаць сваю гордасць гэтай някепскай прыладай, Гіёмэ.

— Разумееш... у мяне ж не было чаго есці, і на трэція суткі хады... маё сэрца пачувалася не надта добра... І вось аднойчы караскаюся я па амаль вертыкальным схіле, — пада мной урвішча, прорва, выбіваю ў снезе ямкі, каб уперціся кулакамі і падцягнуцца — і тут сэрца церпіць аварыю. То сціхне, то зноў заб'ецца. Ды няўпэўнена, няроўна. Адчуваю — памарудзь яно яшчэ секунду — і я сарвуся. Заміраю і слухаю яго, слухаю. Ніколі, чуеш, ніколі ў самалёце я не адчуваў сябе такім залежным ад матора, як за гэтыя некалькі імгненняў адчуў залежнасць ад свайго сэрца. Я ўгаворваю яго: «Ну, яшчэ адно намаганне! Пастарайся яшчэ...» Але сэрца аказалася што трэба! Павагалася, павагалася трошкі, потым зноў застукала роўна... Каб ты ведаў, як я ім ганарыўся!

Задыхаючыся, ты нарэшце засынаў. А я сядзеў там, у Мендосе, ля тваёй пасцелі і думаў: калі б з Гіёмэ загаварылі пра яго мужнасць, ён толькі паціснуў бы плячыма. Але і ўсхваляць ягоную сціпласць было б маной. Ён вышэй гэтай пасрэднай вартасці. А пацісне плячыма таму, што ўмудроны вопытам. Ён ведае: людзі, якіх спасцігла катастрофа, ужо не баяцца. Людзей страшыць толькі невядомасць. А калі чалавек сутыкаецца з небяспекай твар у твар, яна перастае быць несвядомасцю. Асабліва ж калі сустракаеш яе з такой цвярозай засяроджанасцю. Мужнасць Гіёмэ гэта перш за ўсё праўленне ягонай сумленнасці.

Ягоная сапраўдная годнасць зусім не ў гэтым. Яго веліч — у адчуванні адказнасці. У адказнасці за самога сябе, за пошту, за надзеі таварышаў. Ён трымае ў сваіх руках і іхняе гора, і іхнюю радасць. Ён у адказнасці за ўсё, што ствараецца там, сярод жывых, у стварэнні чаго павінен прыняць удзел і

ён. Ён у адказе за лёс чалавецтва — бо ён залежыць і ад яго працы.

Ён з тых шырокіх натур, якія, падобна вялікім аазісам, здольны шмат што ўмясціць і даць прытулак у сваёй засені. Быць чалавекам якраз і азначае быць адказным за ўсё на свеце. Гарэць ад сораму за галечу, хоць мо яна і не па тваёй віне. Ганарыцца перамогай, якую атрымалі таварышы. Адчуваць, закладваючы ў фундамент камень, што ты памагаеш будаваць свет.

Гэткіх людзей часам блытаюць з тарэадорамі ці ігракамі. Ухваляюць іх пагарду да смерці. А мне чхаць на пагарджанне смерцю. Калі карані яго не ва ўсведамленні адказнасці, то гэта ўсяго толькі адмета духоўнай беднасці альбо занадтай палкасці маладзёнаў. Мне прыгадваецца адзін юны самазабойца. Не ведаю ўжо, якая няшчасная любоў штурхнула яго на гэта, але ён акуратна выпусціў сабе кулю ў сэрца. Не ведаю, пад якога літаратурнага героя падстройваўся ён, нацягваючы перад гэтым белыя пальчаткі, але помню — ад гэтага вартага жалю тэатральнага жэсту на мяне паваяла не высакароднасцю, а галечай. Так, за гэтымі прывабнымі рысамі твару, у галаве, дзе павінен быў мясціцца чалавечы розум, не мелася нічога, анічога. Толькі воблік нейкай дурнічкі, якіх на свеце процьма.

У роздуме над гэтым незайздросным лёсам мне прыгадалася іншая смерць, сапраўды вартая чалавека. Смерць аднаго садоўніка, які казаў мне:

— Ведаеце... часам, было, капаю, — а сам потам абліваюся. Рэўматызм дапякае, ногі баляць, кляню, было, гэтую катаргу на чым свет стаіць. А цяпер, здаецца, капаўся б і капаўся б у зямлі. Гэта такі цудоўны занятак! Тады так вольна дыхаецца! І хто ж гэта цяпер будзе падстрыгаць мае дрэвы?

Ён пакідаў уробленую зямлю. Уробленую планету. Ён быў звязаны любоўю з усімі палямі і садамі, з усімі дрэвамі нашай зямлі. Вось хто высакародны чалавек, шчодры, вялікі чалавек! Вось хто, падобна Гіёмэ, сапраўды мужны чалавек, таму што ён змагаўся са смерцю ў імя Стваральніцтва.

III. САМАЛЁТ

Не гэта важна, Гіёмэ, што тваё рамяство прымушае цябе дзень і ноч назіраць за прыборамі, падтрымліваць раўнавагу па гіраскопах, услухоўвацца ў дыханне матораў, абапірацца на пятнаццаць тон металу: задачы, якія ўзнікаюць перад табой, гэта, урэшце, — задачы агульначалавечыя, пагэтаму ты ў сваёй аснове непасрэдна датычны да высакароднасці горца. Ты не горш ад паэта ўмееш цешыцца ранішняй зарой. Як часта ў прорве нялёгкіх начэй ты прагнуў, каб там, далёка на ўсходзе, над чорнымі нетрамі зямлі ўзнік першы слабы прабліск, першы сноп святла. Здаралася, ты ўжо рыхтаваўся да смерці, але ў мораку паволі прабівалася гэтая дзівосная крынічка — і вяртала табе жыццё.

Карыстанне мудрагелістым начыннем не ператварыла цябе ў сухога тэхнара. Мне здаецца, тыя, каго жахае імклівы тэхнічны працэс, проста блытаюць мэту і сродак. Сапраўды, той, хто дамагаецца адзіна матэрыяльнага дастатку, не пажынае нічога, дзеля чаго варта жыць. Але машына — не мэта. Самалёт — не мэта: ён прылада. Гэткая ж прылада, як плуг.

Калі нам здаецца, быццам машына вядзе чалавека ў прорву, то гэта, магчыма, таму, што мы пакуль яшчэ не можам ацаніць такія бліскавічныя перамены, якія выпалі нам на долю. Што значыць стагоддзе гісторыі машыны ў

параўнанні з дзвюма сотнямі тысяч гадоў гісторыі чалавека? Мы з цяжкасцю ўжываемся ў сучасны краявід шахтаў і электрастанцый. Мы толькі пачынаем абжываць гэты новы дом, які яшчэ нават не закончылі будаваць. Так імгненна ўсё выначылася вакол нас: чалавечыя адносіны, умовы працы, звычаі. Нават сама наша псіхалогія карэнным чынам змянілася. Паняцці разлукі, адсутнасці, адлегласці, вяртання ўжо не месцяць у сабе ранейшай сутнасці, хоць словы засталіся і тыя ж самыя. Каб спасцігнуць цяперашні свет, мы карыстаемся мовай, якая адпавядала свету ўчарашняму. І нам здаецца, што некалі жыццё лепей адпавядала нашай натуре, але гэта адзіна таму, што яно лепей адпавядае нашай мове.

Кожны крок наперад спакваля ўсё болей аддаляў нас ад звычак, засвоеных намі з такой цяжкасцю, і цяпер мы сапраўды эмігранты, якія яшчэ не стварылі сваёй айчыны.

Усе мы — маладыя дзікуны, якіх прыводзяць у захапленне новыя цацкі. Нашы палёты на самалётах не маюць іншага сэнсу. Самалёт паднімаецца ўсё вышэй, лётае ўсё хутчэй. Мы забываем, дзеля чаго мы змушваем яго ляцець хутчэй. Пакуль сам палёт бярэ верх над мэтай палёту. І гэтак усюды і ва ўсім. Салдат, які заваёўвае землі для імперыі, бачыць сэнс жыцця ў заваяваннях. Салдат з пагардай глядзіць на каланіста. Але ж ён дзеля таго і ваяваў, каб на заваяваных землях пасяліўся каланіст! У гарачцы нашых наступальных зрухаў мы прымуслі людзей служыць пракладванню чыгунак, збудаванню заводаў, свідраванню нафтавых шчылін. Мы трошкі забылі, што ўзводзім гэтыя збудаванні дзеля таго, каб яны служылі людзям. Наш настрой у час заваёвы быў настроем салдат. Але цяпер нам трэба стаць пасяленцамі. Нам трэба абжыць гэты новы дом, які яшчэ не мае свайго завершанага аблічча. Для адных ісціна

заклучалася ў тым, каб будаваць, для іншых яна цяпер — каб абжываць.

Безумоўна, дом наш паступова стане болей людскі. Сама па сабе машына чым болей дасканаліцца, тым болей засланыецца тою роллю, якую яна прызвана выконваць. Здаецца, што ўсе намаганні чалавека ў прамысловасці, усе яго разлікі, усе яго бяссонныя ночы над чарцяжамі імкнуцца толькі да аднаго — да прастаты, як, да прыкладу, спатрэбіўся вопыт шматлікіх пакаленняў, каб з цягам выявіць лінію калоны, корпуса карабля ці фюзеляжа самалёта і надаць ёй беззаганную чысціню лініі грудзей ці пляча. Здаецца, што праца інжынераў, чарцёжнікаў, калькулятараў у канструктарскіх бюро толькі ў тым і заключаецца, каб глянцаваць і згладжваць, спрашчаць вось гэты стык, ураўнаважваць вось гэтае крыло датуль, пакуль яно перастане кідацца ў вочы, калі ўжо ўбачыш не крыло, прымацаванае да фюзеляжа, а нейкую цудоўна разгорнутую форму, нарэшце, пазбаўленую сваёй абалонкі, нейкае адвольнае, цудадзейна знітаванае адзінства, — адзінства паэмы. Здаецца, што дасканаласць дасягаецца не тады, калі няма ўжо чаго дадаць, а тады, калі няма чаго адкінуць. У канцы свайго развіцця машына амаль перастае быць машынай.

Дасканаласць вынаходніцтва, такім чынам, мяжуе з адсутнасцю вынаходніцтва. Цудоўна, што тэхнічная прылада паступова пазбаўляецца сваёй відавочнай механічнасці і рэч паўстае перад намі ў такім натуральным выглядзе, як адшліфаваная морам галька. Цудоўна і тое, што з цягам карыстання машына паступова прымушае забыцца пра яе.

Некалі мы мелі справу з вельмі складаным механізмам. Але сёння мы забываемся, што матор круціцца. Ён, нарэшце, стаў адпавядаць сваёй функцыі, якая заключаецца ў тым, каб

круціцца, гэтак, як сэрца — б'ецца, а мы ўжо не звяртаем на яго ўвагі. Гэтая ўвага ўжо не паглынаецца прыладай. Вызваліўшыся ад прылады, але пры яе пасрэдніцтве, мы зноў набываем усё тую ж вечную прыроду — прыроду садоўніка, мараходца і паэта.

З вадой ж, з паветрам жа мае справу лётчык, калі адрываецца ад зямлі. Калі маторы запушчаны, калі машына ўжо плужыць мора, гандола яго адзваецца, быццам гонг, на ўдары хваль, і пілот усім целам адчувае гэтае напружанае трымценне. Ён адчувае, як гідраплан, набіраючы хуткасць, з кожнай новай секундай усё пакорлівей перадае яму ўладу над сабой. Ён адчувае, як у гэтых пятнаццаці тонах металу выпявае дазвол яму на ўзлёт. Лётчык кладзе рукі на рычагі кіравання, і паступова, нетаропка яго нішчымныя далоні прымаюць гэтую ўладу як дар. Ён завалодвае гэтым дарам, і металёвыя органы сістэмы кіравання ператвараюцца ў вестуноў ягонаі магутнасці. Калі яна канчаткова саспее, тады адным рухам, плаўнейшым ад таго, якім падбіраецца плод, лётчык узнімае машыну над водамі і вядзе яе ў нябёсы.

IV. САМАЛЁТ І ПЛАНЕТА

1

Так, самалёт, машына, канечне, аднак і якая прылада пазнання! Гэта ён дазволіў нам адкрыць сапраўднае аблічча зямлі. Ну сапраўды, дарогі вякамі ашуквалі нас. Мы былі падобны на тую царыцу, якой захацелася аб'ехаць свае ўладанні і даведацца, ці шчасна жывецца людзям пад яе

панаваннем. Каб ашукаць яе, яе палюбоўнікі паставілі ўздоўж дарогі, па якой яна ехала, некалькі вясёленькіх дэкарацый і нанялі за плату статыстаў, каб яны танцавалі там. І царыца нічога не ўбачыла ў сваім царстве, апроча той тоненькай пуцяводнай ніткі, яна так і не даведлася, што на падуладных ёй землях людзі паміралі з голаду і пракліналі яе.

Гэтаксама і мы брылі толькі па звільстых дарогах. А яны пазбягаюць бяссплодных земляў, скалаў, пяскоў, яны служаць толькі патрэбам чалавека і бягуць ад крыніцы да крыніцы. Яны вядуць сялян ад свёрнаў да пшанічных палёў, на парозе хлявоў сустракаюць яшчэ заспаны статак і на досвітку адводзяць яго ў сакоўныя мурожныя лугі. Яны злучаюць адно сяло з другім, бо з аднаго ў другое маладыя людзі ходзяць шукаць сабе пару. А калі якая-кольвечы дарога і адважваецца перасекчы пустыню, то яна ідзе на сотні хітрыкаў, толькі каб дабрацца да якога-небудзь аазіса.

Вось так, ашуканыя іхняй ухілістасцю, іхнімі шматлікімі паблажлівымі падманкамі, сустракаючы ў сваіх вандраваннях столькі плодных зямель, садоў, лугоў, мы доўга прыхарошвалі воблік нашай турмы. Вільготнай і лагоднай лічылі мы нашу планету.

Але жыццё наша пасуровела, мы зрабілі рашучы крок наперад. З дапамогай самалёта мы спасціглі прамую лінію. Як толькі мы адарваліся ад зямлі, мы пакінулі гэтыя дарогі, што прыпадаюць да крынічак і хлявоў ці віюцца ад горада да горада. Выбаўленыя цяпер з салодкага рабства, незалежныя ад крыніц, мы бяром курс на нашы няблізкія мэты. І толькі цяпер, з вышыні прамалінейнага палёту, мы адкрываем сапраўдны падзоркавы свет, засілле скалаў, пяскоў і солі, дзе сям-там, быццам жменька моху на руінах, асмельваецца закрасаваць жыццё.

І вось мы ўжо можам стаць фізікамі, біёлагамі, можам вывучаць парасткі цывілізацый – характывы заапаведных далін, якія дзе-нідзе, нібы сады, раскошна цвітуць там, дзе ім спагадае клімат. Нашы ілюмінатары – нашы вучэбныя дапаможнікі, і вось мы ўжо можам бачыць чалавека па яго месцы ў сусвеце. І вось мы ўжо можам наноў перачытаць нашу гісторыю.

2

Калі ляціш да Магеланавага праліва, трошкі паўднёвей Рыа-Гальегас бачыш застылую лаву вулканічнага паходжання. Гэтыя пракаветныя рэшткі дваццаціметровай тоўшчай налягаюць на раўніну. Потым натыкаешся яшчэ на адно такое вывяржэнне, і яшчэ на адно, а потым ідуць горбікі і бугры вышынёй у дзвесце метраў, і кожны з іх зеўрыцца ўласным кратэрам. Ніякага табе ганарлівага Везувія: на раўніне акуратна раскладзены жэрлы гаўбіц.

Але цяпер тут пануе мір і цішыня. Дзіўным і недарэчным выглядае гэты спакой уздыбленай зямлі, дзе некалі тысячы вулканаў пляваліся агнём, падавалі адзін аднаму галасы сваімі аграмаднымі падземнымі арганамі. А цяпер пралятаеш над гэтай навекі анямелай зямлёй, аздобленай істужкамі чорных леднікоў.

Але трошкі далей болей старажытныя вулканы ўжо ўкрыты залатавай посцілкай муравы. Сям-там у кратэры, зусім як кветка ў старым вазоне, расце дрэва. У сучасным святле раўніна выглядае раскошна, нібы дагледжаны парк з падстрыжанай травой, і толькі ледзь прыкметна ўзнімаецца вакол гіганцкіх зяпаў. Стрымгалоў уцякае каза, узлятае

птушка, жыщцё прыняло ў свае ўладанні новую планету, нябеснае цела нарэшце пакрылася плоднай плоццю зямлі.

А перад самай Пунта Арэнас знікаюць і апошнія кратэры. Крывыя лініі вулканаў зліваюцца пад агульнай травяной коўдрай: цяпер яны — сама пакорлівасць. Кожная шчылінка зацывавана пяшчотным плюшам. Зямля роўная, адхоны спадзістыя, і забываешся пра іх паходжанне. Мурожная зеляніна сцірае з пагоркаў усе змрочныя сляды.

І вось нарэшце горад, сама паўднёвы горад у свеце, выпадковая жменька глебы між вулканічнымі лавамі і паўднёвымі леднікамі. Тут, побач з чорнаю плынным лавы, асабліва востра адчуваецца, што гэта за цуд — чалавек! Неверагодная ўдача! Богведама чаго гэты вандроўнік забрыў у сады, якія нібы толькі яго і чакалі, у сады, дзе жыщцё, магчыма, такі кароткі прамежак часу — усяго адну геалагічную эпоху, усяго адзін бласлаўлены дзень — мімалётнае свята сярод бясконцых будняў.

Я прыязмліўся ў ціхі, пяшчотны вечар. Пунта Арэнас! Я прыпіраюся плячыма да камянёў фантана і гляджу на дзяўчат. Яны цудоўныя, і за два крокі ад іх яшчэ вастрэй адчуваеш: неспасцігальная істота чалавек. У нашым свеце, дзе ўсё жывое так хораша горнецца да сабе падобнага, дзе нават кветкі пад подыхам ветру перамешваюцца з іншымі кветкамі, дзе лебедзю знаёмы ўсе лебедзі, адны толькі людзі замуроўваюцца ў адзіноце.

Як аддаляе нас адзін ад аднаго наш унутраны свет! Паміж мною і гэтай дзяўчынай стаяць яе лятункі — як жа адолець такую перашкоду? Што я магу ведаць пра дзяўчыну, якая нетаропка вяртаецца дадому, гледзячы сабе пад ногі і ўсміхаючыся сабе самой, перапоўненая марамі і жаданымі мроямі? З нявыказаных думак, са слоў і маўчання свайго

каханага яна здолела стварыць уласнае царства, дзе пануе толькі ён, а ўсе астатнія для яе цяпер — проста варвары. Яна за два крокі ад мяне, але яна ўся ў сваёй таямніцы, у сваіх пачуваннях, у спеўным водгуллі сваіх успамінаў, і ад гэтага яна так далёка ад мяне, нібыта мы жывём на розных планетах. Толькі ўчора народжаная вулканами, зялёнымі лугамі ці салёнай прорвай марскою — сёння яна ўжо амаль багіня.

Пунта Арэнас! Я прыпіраюся плячыма да камянёў фантана. Падыходзяць бабулі, бяруць ваду, іхняя доля — цяжкая праца прыслугі; толькі гэта і адкрыецца мне ў іхнім лёсе. Прыхілілася галавой да сцяны і моўчкі плача дзіця; толькі гэта я пра яго і запамню: слаўнае, навек неўцешнае хлапчанё. Я тут чужы. Я анічога пра іх не ведаю. Мне няма доступу ў іхнія ўладанні.

На якой маленечкай сцэнцы разыгрываецца гэты гіганцкі спектакль чалавечых радасцей, нянавісцей, сяброўстваў! Адкуль бярэцца ў людзей гэтае пачуццё вечнасці, калі яны, рызыканы, сёння стаяць на яшчэ цёплай лаве, а ім пагражаюць ужо заўтрашнія пяскі, пагражаюць снягі? Іх жа цывілізацыя — толькі кволая аздоба: загаворыць вулкан, нахлыне мора, дыхне пясчаная бура — і яны знікнуць без следу.

Гэты горад, відаць, раскінуўся на шчодрой зямлі, мяркуюць, што слой глебы тут глыбокі, як у правінцыі Бос*.

** Бос — вобласць у Цэнтральным масіве (Францыя).*

Людзі забываюць, што жыццё і тут і ўсюды — гэта раскоша і што нідзе няма дастаткова трывалага грунту пад нагой чалавека. І доказам гэтаму — адно вядомае мне азярцо за дзесяць кіламетраў ад Пунта Арэнас. Акаймаванае каравымі дрэўцамі і нізкімі хацінкамі, не возера, а мізэрная

лужына пасярод сялянскага падворка, дый годзе, — яно богведама чаму падвержана прылівам і адлівам. Усё вакол так мірна і звычайна, палымнеюць кусты руж, бавяцца дзеці, а яно слухмяна падначалена нейкім іншым законам, і ні ўдзень ні ўначы не замірае яго размеранае дыханне. Пад соннай роўнядзю вады, пад адзіным рассохлым чоўнам нястомна шчыруе месяцавая энергія. Чорнае прадонне азярка жыве адным жыццём з морам. Навокал да самага Магеланавага праліва пад лёгкаю посцілкай травы і кветак усё так дзіўна ўзаемазвязана і ўзаемазалежна. І вось — горад, ён, здаецца, надзейна збудаваны на абжытай зямлі, ты лічыш яго сваім домам, — а каля самага парога, у лужыне шырынёй ледзьве ў сотню метраў, б'ецца пульс мора.

3

Мы жывём на планеце-вандроўніцы. Час ад часу дзякуючы самалёту яна паказвае нам вытокі свайго паходжання: лужына вады ў залежнасці ад стану поўні выяўляе патаемныя радаводныя сувязі, — але я напатыкаў і іншыя прыкметы.

Калі ляціш над ускрайкам Сахары, паміж Кап-Джубі і Сінеросам час ад часу напатыкаюцца плато ў форме конусавых пнёў дыяметрам ад некалькіх соцень метраў да трыццаці кіламетраў. Вышыня іх наўздзіў нязменная — трыста метраў. Але, апрача гэтай аднолькавасці ўзроўню, усе яны маюць адзін і той жа колер, адну і тую ж структуру, адну і тую ж форму сваіх абрывістых схілаў. Быццам калоны, якія, адзінока вытыркаючыся з пяску, яшчэ акрэсліваюць цень даўно зруйнаванага храма, гэтыя разрозненыя слупы сведчаць пра вялізнае плато, якое некалі лучыла іх.

У тья гады паветраная сувязь паміж Касабланкай і Дакарам толькі наладжвалася, нашы машыны былі яшчэ недасканалыя і ненадзейныя, і калі мы цярпелі аварыю, выляталі на пошукі таварышаў ці на выручку, нам часта даводзілася прызямляцца ва ўладаннях няскораных арабаў. А пясок здрадлівы: здаецца, будзе дастаткова цвёрда, а сядзеш — і вязнеш. Старажытныя саланчакі з выгляду трывалыя, як асфальт, і звонка адгукаюцца пад нагамі, але пад коламі самалёта таксама падчас асядаюць. Белая солева скарынка трэскаецца, і самалёт правальваецца ў чорную смуродную багну. Вось чаму, калі дазвалялі абставіны, мы аддавалі перавагу роўнядзі гэтых плато: яны ніколі не затойвалі пастак.

Парукай бяспекі быў зляжалы моцны зярністы пясок — агромністае радовішча драбнюткага ракушніку. Ён быў абсалютна цэлы на паверхні плато, але пры спуску ўніз па адхоне можна было прасачыць, як ён паступова крышыўся і сплюшчваўся. У сама старажытным пласце, у аснове масіву гэта быў ужо чысты вапняк.

Аднойчы, калі нашых таварышаў Рэна і Сера захапілі ў палон мяцежныя арабы, я прызямліўся на адной з такіх пляцовак, каб высадзіць маўра, пасланага для перагавораў, і стаў шукаць з ім, дзе б яму сысці ўніз. Але з усіх бакоў наша тэраса цяжкімі складкамі крута абрываўся ў бездань. Спуск быў немагчымы.

Трэба было ляцець шукаць іншую пляцоўку, але я марудзіў. Я адчуваў нейкую дзіцячую радасць ад таго, што магу пакінуць свае сляды на зямлі, дзе яшчэ ніколі не ступаў ні звер, ні чалавек. Ніводзін маўр не рынуўся б на прыступ гэтага ўмацаванага замка. Ніводзін эўрапейскі даследнік яшчэ не пабываў тут. Я крочыў па неверагодна першародным пяску. Я быў першы, хто, быццам каштоўнае

золата, з далоні на далоню перасыпаў гэты ракушнікавы пыл, першы, хто парушыў гэтую цішу. Тут — на гэтым палярным айсбергу, які за цэлую вечнасць не стварыў ані каліўца травы, — я, нібы занесенае вятрамі зернейка, быў першым сведчаннем жыцця.

У небе ўжо загарэлася нейкая зорка, і я ўзняў да яе вочы. Сотні тысяч гадоў, думаў я, гэтая белая роўнядзь адкрывалася толькі зоркам. Чысцюткі абрус, расцелены пад яснымі нябёсамі. І раптам, нібы на парозе вялікага адкрыцця, сэрца маё ўздрыгнула: на гэтым абрусе за пятнаццаць — дваццаць метраў ад мяне ляжаў нейкі вялікі чорны камень.

Я стаяў на трохсотметровым залежы ракушніку. Гэты суцэльны агромністы пласт быў неабвержным доказам таго, што тут не можа быць ніякага камення. Магчыма, у падземных нетрах дзе-небудзь і драмаў крэмень, вынік замаруджаных пераўтварэнняў у нетрах планеты, але якім цудам ён мог быць вынесены наверх, на гэтую нескранутую пляцоўку? З калатаннем сэрца я падабраў сваю знаходку: цвёрды камень велічынёй з кулак, цяжкі, быццам з металу, і круглы, як слязіна.

На абрус, расцелены пад яблыняй, могуць падаць толькі яблыкі; на абрус, расцелены пад зоркамі, можа падаць толькі зорны пыл; ніколі яшчэ ніводзін метэарыт не выяўляў свайго паходжання гэтак яскрава.

І, натуральна, ўзняўшы галаву, я падумаў, што з кроны гэтай нябеснай яблыні павінны былі нападаць і іншыя плады. І я знайду іх там, дзе яны ўпалі, бо сотні ж тысяч гадоў нішто не магло іх патрывожыць. Бо яны не маглі растварыцца ў гэтым пяску. І я кінуўся ў пошукі, каб праверыць сваё меркаванне.

Яно пацвердзілася. Я падбіраў камень за каменем, прыблізна па аднаму на гектар. І кожны раз — гэты выгляд

аплаўленай лавы. І кожны раз — гатая цвёрдасць чорнага алмазу. І ў кароткія хвіліны, калі я замёр на вяршыні майго зорнага дажджамера, перада мною нібы ў адначасе праліўся гэты шматвяковы вогненны лівень.

4

Але найвялікшым цудам было тое, што там, на выгнутай спіне нашай планеты, між гэтым намагнічаным абрусам і зоркамі прысутнічала чалавечая свядомасць, дзе, як у люстэрку, мог адлюстравацца гэты дождж. Радовішча мёртвай матэрыі, і раптам чалавечы роздум — гэта сапраўдны цуд. А мяне апаноўвае яшчэ адзін успамін...

Неяк я пацярпеў аварыю ў сэрцы пясчанай пустыні, і я чакаў ранку. Схілы дзюнаў, асветленыя поўняй, зіхацелі золатам, а процілеглыя бакі заставаліся цёмныя да самага грэбня, дзе тонкая выразная лінія падзяляла святло і цень. На гэтай пустыннай будаўнічай пляцоўцы змроку і месячнага святла панаваў спакой часова прыпыненай працы, а яшчэ — цішыня пасткі, на дне якой я і задрамаў.

Калі я пракінуўся, перад маімі вачыма была толькі чаша начнога неба, бо я, скрыжаваўшы рукі на грудзях, ляжаў на вяршыні бархана тварам да гэтага зорнага акварыума. Да мяне ніяк не даходзіла, што гэта за прадонне, і ажно галава закружылася, што нідзе не было ніводнага карэньчыка, за які можна было б ухапіцца, ніводнага даху, ніводнай галінкі паміж гэтымі нетрамі і мной, і я ўжо адчуваў, што няўтрымна падаю, імкліва ныраю ў прорву.

Але не, я не падаў. Выявілася, што ўвесь я з галавы да ног прыкуты да зямлі. І мне рабілася невымоўна лёгка, што я

магу аддаць ёй цяжар свайго цела. Сіла прыцягнення здавалася мне велічнай, як любоў.

Я адчуваў, як зямля падпірала маё цела, падтрымлівала, прыўзнімала, несла мяне ў начную простань. Я рабіў адкрыццё: мая ўласная вага прыціскае мяне да планеты, як на крутым віражы ўсім цяжарам уціскаешся ў кабіну, і я смакаваў асалоду ад гэтай дзівоснай апоры, такой трывалай, такой надзейнай, і ўсім сваім целам угадваў пад сабой выпуклую палубу майго карабля.

Я так ясна ўсведамляў гэты рух у прасторы, што зусім не здзівіўся б, калі б з нетраў зямлі да мяне дапаў змучаны голас парод, якія з цяжкасцю прытасоўваюцца адна да адной, паскрыпванне старога парусніка, які ўваходзіць у гавань, працяжны рэзкі скрып перагружанай баржы. Але ў нетрах зямлі панавала глыбокая моўча. Але плячыма я адчуваў сілу прыцягнення — усё тую ж гарманічную, нязменную, дадзеную на векі вякоў. Так, я неаддзельны ад роднай планеты, — гэтак целы мёртвых галернікаў са свінцовым грузам на нагах навекі застаюцца ў марскім прадонні.

І, загублены ў пустыні, згалелы, безабаронны, сярод пяскоў і зорак, адцяты ад магнітных палюсоў майго жыцця бязмежнаю цішай, я стаў абдумваць сваё становішча. Бо я ведаў, што днямі, тыднямі, месяцамі буду рабіць усё магчымае, каб вярнуцца да гэтых жыццядайных полюсаў, калі толькі які-небудзь самалёт не адшукае мяне ці калі заўтра мяне не прырэжуць маўры. Тут у мяне ўжо не заставалася анічога. Я быў усяго толькі звычайны смертны, які заблудзіўся паміж пяскоў і зорак, і ўсведамляў, што валодае толькі адзінай радасцю — дыхаць...

І, аднак, я зрабіў адкрыццё, што я перапоўнены летуценнямі. Яны нахлынулі на мяне бясшумна, як крынічная вада, і я спачатку не мог уцяміць, што гэта за

пяшчота агортвае мяне. Не было ні слоў, ні мрояў, было толькі адчуванне, што побач нехта ёсць, нехта вельмі блізкі і родны, і вось зараз, зараз я пазнаю яго. А потым я зразумеў, што гэта такое, заплюшчыў вочы і аддаўся чарам успамінаў.

Недзе ў свеце існаваў парк, зарослы цёмнымі ялінамі і ліпамі, і стары дом, дарагі майму сэрцу. Няважна, што быў ён далёка, не побач, што, стаўшы тут згадкаю, ён не мог ні абагрэць мяне, ні даць мне прытулак нанач: ён існаваў – і гэтага было дастаткова, каб запоўніць сабою маю ноч. Я перастаў быць проста целам, няўдала вышпурнутым на пясчаны бераг, – я азіраўся, я быў дзіцем гэтага дома, быў перапоўнены ягоным водарам, прахалодай ягоных пярэдных, галасамі, якія ажыўлялі яго. І нават канцэртаў жаб у балотцах, які раптам уварваўся ў мяне. Мне так патрэбны былі тысячы гэтых драбніц, каб зноў пазнаць самога сябе, каб зразумець, з якіх страт узнікае ў пустыні пачуццё самоты, каб спасцігнуць сэнс яе моўчы, калі не чуць нават жабак.

Не, я ўжо не лунаў між пяскоў і зорак. Няўзрушнае наваколле ні пра што не гаварыла мне, і нават пачуццё вечнасці, аказваецца, зыходзіла зусім не ад гэтага наваколля – цяпер я разумеў і ягонае паходжанне.

Перада мною зноў узніклі вялікія ўрачыстыя шафы. Яны прыадчыняліся – і з'яўляліся стосы белых, як снег, просцін. Яны прыадчыняліся – і з'яўляліся горы снежнага глянцу. Старая нянька, як мышка, засяроджана тупала то да адной, то да другой шафы, бесперастанку правярала, разгортвала, згортвала, пералічвала адкрухмаленую бялізну, усклікала: «Ах, божачкі, якое няшчасце!» пры кожнай прыкмеце зносу, якая ставіла пад пагрозу існаванне ўсяго дома, і тым жа пэндам бегла да якой-небудзь лямпы сляпіць свае вочы, цыруючы гэтыя алтарныя покрывы, гэтыя ветразі

трохмачтавага судна, няўтомная ў сваім служэнні нечаму вялікаму, не ведаю ўжо якому богу ці караблю.

Ах, я з радасцю падару табе старонку, мадмуазель! Калі я вяртаўся дадому са сваіх першых падарожжаў, я заўсёды знаходзіў цябе з іголкай у руцэ, з кожным годам у цябе прыбаўлялася зморшчынак і сівізны, але ты па-ранейшаму па калені патанала ў белых покрывах у вечным клопаце ўласнаручна падрыхтаваць нам гэтыя просціны без ніводнай складачкі для нашых пасцеляў, гэтыя абрусы без ніводнай зморшчынкі для нашага стала, для свята крышталю і святла. Я прыходзіў у твой бялізнавы пакой, прымошчваўся насупроць цябе і пачынаў расказваць пра свае смяротна небяспечныя прыгоды, каб усхваляваць, адкрыць табе вочы на свет, каб падкупіць цябе. Я ніколечкі не змяніўся, казалы ты. Я ж і хлапчуком вечна прыходзіў дадому ў пашкуматанай кашулі («Ах! якое няшчасце!») і з паабдзіранымі да крыві каленямі, і ўвечары мяне трэба было суцяшаць, зусім як сёння. Але ж не, мадмуазель, не! Я вяртаюся ўжо не з парку, а з край-свету і нясу з сабою ўедлівы водар адзіноты, смерчы пясчаных бур, асляпляльнае зьяненне трапічнай поўні! Ну, вядома, адказвала ты, хлапчукі вечна носяцца на скрут галавы, трушчаць сабе косці і яшчэ думаюць, што яны героі! Але ж не, мадмуазель, не, я сапраўды пабываў ужо далёка за межамі нашага парку! Каб ты толькі ведала, як мізэрна мала месца акрываюць гэтыя шаты! Якімі самотнымі выглядаюць яны на зямлі сярод пяскаў і скал, дрымучых лясоў і балот! Ці ты хоць ведаеш, што на свеце ёсць такія мясціны, дзе чалавек пры сустрэчы з чалавекам імгненна ўскідвае карабін? Ці ты хоць ведаеш, мадмуазель, што на свеце ёсць пустыні, дзе з надыходам ледзяной ночы людзям даводзіцца спаць пад адкрытым небам, без ложка, без просцін...

— Ах, дзікуны! — усклікала ты.

Як я ні стараўся, яна заставалася цвёрдай і непахіснай у сваёй веры, як царкоўны служка. І я аплакваў яе няшчасную долю, якая рабіла яе сляпой і глухой...

Але ў тую ноч у Сахары, безабаронны, сярод пяскоў і зорак, я ацаніў яе па заслугах.

Не ведаю, што са мною творыцца. У небе столькі намагнічаных зорак, а нейкая сіла прыкоўвае мяне да зямлі. А яшчэ нейкая іншая сіла вяртае мяне да мяне самога. Я адчуваю: як шмат да чаго прыцягнелы я ўласнай вагою! Мае мары куды рэальнейшыя, чым гэтыя барханы, гэтая поўня, гэтае ваколле. Ах, найвялікшая дзівоснасць дома не ў тым, што ён дае табе прытулак ці сагравае цябе, і зусім не ў тым, што ты ўладальнік ягоных сцен! Цуд у тым, што ён спакваля перадае нам свае запасы пяшчоты. Што ў нашым сэрцы, у самай яго глыбіні, ён стварае гэтыя цьмяныя нетры, дзе, як вада ў крыніцы, нараджаюцца мары...

Сахара мая, Сахара, вось і цябе дазвання зачаравала старая пралля.

V. ААЗІС

Я столькі нарасказваў пра пустыню, што, перш чым зноў загаварыць пра яе, мне хацелася б апісаць адзін аазіс. Той, які паўстае зараз перад маімі вачыма, тоіцца не ў Сахары. Але самалёт валодае яшчэ адным дзівосным дарам: ён здольны імгненна перанесці вас у самае сэрца невядомага. Вы толькі што, нібы вучоны-біёлаг, са спакойным сэрцам разглядвалі чалавечы мурашнік, гарады на раўнінах, да якіх, нібы да зорак, збягаюцца ўсе дарогі, што, быццам крывяносныя

сасуды, сілкуюць іх сокам палёў. Але раптам закалацілася стрэлка вышынямера, і невядомая зялёная плямка пад вамі робіцца цэлым сусветам. Вы — вязень палянкі пасярэдзіне соннага парку.

Не, зусім не вёрстамі вымяраецца аддаленасць. За агароджаю якога-кольвечы саду часам тоіцца болей таямніц, чым за Кітайскай сцяною, і душа дзяўчынкі ахавана маўчаннем куды надзейней, чым адзінокі аазіс — неабсяжнасцю пяскоў Сахары.

Раскажу пра адну сваю вымушаную пасадку. Гэта адарылася ў далёкай Аргенціне, пад Канкордзіяй, але магло адбыцца і ў любой іншай мясціне: на свеце так багата цудаў.

Я прыямліўся пасярод поля і нават не падазраваў, што неўзабаве траплю ў цудоўную казку. Ні ў прыязнай сямейнай пары, якая падабрала мяне («Паначуйце ў нас...»), ні ў іхнім старэнькім «фордзе» не было нічога надзвычайнага.

І вось за чарговым паваротам паказаўся невялічкі гаёк, абліты месячным святлом, а за ім — дом. Які дзіўны дом! Нізкі, масіўны, амаль што крэпасць. Спавіты легендамі замак, які, быццам манастыр, прапаноўваў за сваім парогам такі ціхі, такі спакойны, такі надзейны прытулак.

Нечакана з'явіліся дзве дзяўчыны. Яны дапытліва агледзелі мяне, быццам стража ля варот пільна ахоўваемага царства: малодшая злёгка надзьмула вусны, пастукала па зямлі нядаўна зрэзаным кіёчкам; нас перазнаёмілі, дзяўчаты моўчкі, з цікаўнасцю і недаверам падалі мне рукі — і зніклі.

Гэта і развесяліла мяне, і замілавала. Усё адбылося так проста, маўкліва і хутка, нібыта мне шапнулі, што пачынаецца таямніца.

— Але, але, яны ў нас дзікункі, — прастарэча сказаў бацька.

І мы зайшлі ў дом.

Мне заўсёды па сэрцы была дзёрзкая трава, што вытыркаецца ў сталіцы Парагвая з кожнай шчылінкі брукаваных вуліц — лазутчыца, высланая нябачнымі, але вечна нядрэмнымі ляснымі нетрамі, яна правярае, ці горад усё яшчэ ў руках у людзей, ці не пара расшпурляць гэтае каменне. Мне заўсёды па сэрцы была такая занядбайнасць, па якой пазнаеш незлічоныя скарбы. Але тут я проста дзіву даўся.

Бо ўсё тут было ў надзвычайным заняпадку і выклікала сама дзівосныя пачуцці, быццам старое замшэлае дрэва, прыгорбленае ўласнай спрадвечнасцю, быццам драўляная лаўка, куды прыходзілі пасядзець шматлікія пакаленні закаханых. Шалёўку стачыў шашаль, дзверы ледзь ліпелі, крэслы кульгалі... Але калі ў доме нішто не рамантавалася, то прыбіралася тут вельмі дбайна. Усё было вышаравана, наглянцавана.

І ад гэтага воблік гасцінай быў такі красамоўны, нібы твар бабулі, спярэшчаны маршчакамі. Парэпанья сцены, пабітая на шчыліны столь — усё было дзівоснае, і асабліва паркет: сям-там ён паправальваўся, сям-там гойдаўся пад нагой, як хісткія сходкі, але навошчаны, наглянцаваны, ён ззяў, як люстэрка. Дзівацкі дом, ён зусім не сведчыў пра нядбайства ці безгаспадарчасць, наадварот, ён выклікаў надзвычайную павагу! Ну пэўна ж, кожны год прыносіў нешта новае ў яго складаны і дзіўны воблік, дадаваў яму абаяльнасці, цеплыні і зычлівасці, а разам з тым, дарэчы, большала і небяспек на дарозе з залы ў сталовую.

— Асцярожна!

У падлозе чарнела дзірка. Калі б я праваліўся, то мог бы і ногі паламаць, заўважылі мне. Ніхто невінаваты, што тут дзірка: гэта ўжо час так пашчыраваў. Цудоўным было гэтае ісціна арыстакратычнае нежаданне апраўдвацца. Гаспадары

не казалі: «Мы маглі б залатаць гэтыя дзіркі, не збяднелі б, але...» І нават не тлумачылі, хоць гэта, дарэчы, была чыстая праўда: «Горад здаў нам гэты дом на трыццаць год. Горад і павінен рамантаваць яго. Пабачым, хто каго пераспрэчыць...» Ім і не ў галаве было апраўдвацца, і такая прастата прыводзіла мяне ў захапленне. Хіба што мімаходзь заўважаць:

— Але, але, трохкі паднасілася...

І гаварылася гэта з такім лёгкім сэрцам, што ў мяне склалася такое ўражанне, быццам гэта ніколечкі не засмучала маіх сяброў. Бо толькі ўявіце: у гэтыя сцены, што столькі пабачылі на сваім вяку, урываецца брыгада муляраў, цесляў, чырванадрэўшчыкаў, тынкоўшчыкаў, урываецца ў гэтую спрадвечнасць са сваімі кашчуннымі прыладамі і за тыдзень да непазнавальнасці пераробіць ваш дом, і вось вы — як у гасцях. Ні таямніц, ні патаемных куточкаў, ні пастак пад нагамі, ні з даўніх даўняў некарыстаных рэчаў — не дом, а прыёмны пакой у мэрыі!

Не дзіва, што ў гэтым доме абедзве дзяўчыны зніклі, як у казцы. Калі ўжо гасціная, быццам вышкі, на кожным кроку рыхтавала новы сюрпрыз, то якія ўжо тут вышкі?! І адразу мроіцца, што варта толькі прачыніць дзверы адной з насценных шафак — і адтуль хлынуць стосы пажоўклых лістоў, прадзедаўскія рахункі, процьма ключоў, для якіх не хопіць замкоў ва ўсім доме і ніводзін з якіх, безумоўна, не падыдзе ні да аднаго замка. Дзівосна непатрэбныя ключы, і ты ўжо гатоў сабе галаву скруціць, навошта яны, і ўжо мрояцца суровыя скляпенні, глыбока закапаныя сундукі, клады старажытных залатых манет.

— Просім за стол, калі ласка.

Мы прайшлі ў сталовую. Пераходзячы з пакоя ў пакой, я ўдыхаў разліты ўсюды, быццам ладан, пах старых кніг, пах, з якім не зраўнаюцца ніякія водары свету. Ды цудоўней усяго

было тое, што і лямпы вандравалі разам з намі. Гэта былі цяжкія, старадаўнія лямпы, іх кацілі на высокіх падстаўках з пакоя ў пакой, як у часы майго сама ранняга маленства, і ад іх на сценах ажывалі казачныя цені. Буйна расцвіталі букеты святла, аблямаваныя пальмавымі лістамі ценю. А потым лямпы займалі сваё месца, астраўкі святла нерухомелі, а наўкол застываў прадонны неруш змроку, і там патрэсквала драўніна.

Зноў з'явіліся дзяўчаты, гэтак жа загадкава, гэтак жа маўкліва, як раней, зніклі. І паважна селі за стол. Канечне, яны паспелі накарміць сваіх сабак, птушак, паспелі, расчыніўшы вокны, нацешыцца месячнай ноччу, надыхацца зялёным водарам вячэрняй прахалоды. А цяпер, разгортваючы сурвэткі, яны краёчкам вока спатайка цікавалі за мной і прыкідвалі, ці варта прыняць мяне ў лік сваіх прыручаных звяркоў. Бо яны ж ужо прыручылі ігуану, мангусту, лісу, малпу і пчол. І ўсё гэта суседства цудоўна ладзіла паміж сабою, жыло мірна і дружна, нібы ў новым зямным раі. Дзяўчаты ператваралі ўсе жывыя стварэнні ў сваіх падданных, зачароўвалі іх сваімі маленькімі ўвішнымі рукамі, кармілі, паілі іх, казалі ім казкі – і ўсе, ад мангусты да пчол, іх заслухоўваліся.

І я чакаў – вось зараз гэтыя дзве гарэзніцы акінуць сядзячага насупраць прадстаўніка іншага полу няўмольным праніклівым позіркам і ўпотаі вынесуць яму вырак – хуткі і канчатковы. Гэтак мае сёстры ў дзяцінстве выносілі адзнакі гасцям, якія ўпершыню наведвалі наш дом. І калі застольная бяседа на момант сціхала, нечакана раздавалася звонкае:

– Адзінаццаць!

І ўсёй чароўнасцю гэтай лічбы ўпіваліся толькі сёстры ды я.

Ад гэтага ўспаміну мне стала трохкі ніякавата. Асабліва бянтэжыла мяне, што суддзі мае былі такія спрактыкаваныя. Яны ж беспамылкова адрознівалі хітрых звяркоў ад прастадушак, па кроках лісы разумелі, у добрым яна настроі ці зараз да яе лепей не падыходзіць, і бадай не горш разбіраліся і ў чужых думках і пачуццях.

Я любаваўся гэтай дапытлівай, строгай і чыстай маладосцю, але мне было б куды прыемней, каб яны памянjalі гульню. А пакуль, у боязі атрымаць «адзінаццаць», я пакорліва падаваў ім соль, падліваў віна, але, падняўшы вочы, зноў і зноў натыкаўся на іх мяккую паважнасць непадкупных суддзяў.

Тут ні да чаго была б нават ільсцінасць: пыха была чужая ім. Пыха, але не гожая гордасць: яны так хораша думалі пра сябе, чаго б я ніколі не адважыўся б сказаць ім услых. Мне нават і ў галаву не прыйшло пакарасавацца ў арэоле свайго рамяства, — было б занадта дзёрзка лезці на вяршыню платана толькі дзеля таго, каб паглядзець, ці ўвабраліся ў пер'е птушаняты, і па-сяброўску павітацца з імі.

Пакуль я еў, мае негаваркія феі так пільна цікавалі за мной, я так часта лавіў на сабе іх бліскавічныя позіркi, што ўрэшце я і зусім змоўк. Усталявалася цішыня, і тут на падлозе нешта ціха засіпела, шорхнула пад сталом і сціхла. Я паглядзеў на дзяўчат. І тады малодшая, відаць, задаволеная ўчыненай праверкай, усё-такі не ўтрымалася ад спакусы яшчэ разок выпрабаваць мяне: упіваючыся ў кавалак хлеба моцнымі зубамі юнай дзікункі, яна, вядома ж, у надзеі ашаламіць мяне, акажыся я нікуды не вартым варварам, нявінна растлумачыла: «Гэта гадзюкі».

І задаволена змоўкла, нібыта гэтага тлумачэння было дастаткова для кожнага, калі толькі ён не дурань з дурняў. Старэйшая сястра маланкава зірнула на мяне, ацэньваючы

маю найпершую рэакцыю, і адразу ж абедзве з сама абьякавым і нявінным выглядам схіліліся над сваімі талеркамі...

— А!.. Гадзюкі... — міжвольна вырвалася ў мяне. Нешта слізганула па маіх нагах, даткнулася да шчыкалатак — а гэта, аказваецца, проста гадзюкі...

На маё шчасце, я ўсміхнуўся. І вельмі чыстасардэчна: прытворная ўсмішка іх бы не ашукала. А ўсміхнуўся я таму, што мне было весела, што гэты дом з кожнай хвілінай усё больш падабаўся мне, і яшчэ таму, што мне карцела паболей даведацца пра гадзюк. На дапамогу прыйшла старэйшая сястра:

— Пад сталом у падлозе дзірка, тут яны і жывуць.

— А ўвечары, гадзін у дзесяць, вяртаюцца дадому, — дадала малодшая. — А ўдзень яны паляюць.

Цяпер ужо я спатайка разглядваў дзяўчат. Спакойныя, ціхамірныя твары, а глыбока ўнутры — жывы, дасціпны розум, прытоеная ўсмішка. І гэтае непараўнанае ўсведамленне сваёй перавагі...

Нешта разлетуценіўся я сёння... Усё гэта цяпер так далёка. Што сталася з маімі дзвюма феямі? Яны ўжо замужам, канечне. А можа, цяпер іх ужо і не пазнаць? Бо гэта ж такі сур'ёзны крок — развітанне з дзяцінствам, ператварэнне ў жанчыну. Як маецца ім у новым доме? Ці па-ранейшаму дружаць яны з дзікімі травамі і са змеямі? Яны былі саўдзельны ў жыцці цэлага свету. Але настае дзень — і ў юнай дзяўчыне прачынаецца жанчына. Яна марыць паставіць нарэшце некаму ўсе «дзевятнаццаць». Гэты вышэйшы бал — быццам груз на сэрцы. І тады з'яўляецца нейкі дурань. І дагэтуль такія праніклівыя вочы ўпершыню ашукваюцца і бачаць дурня ў сама ружовым святле. Калі дурань прачытае вершы, яго прымаюць за паэта. Вераць, што

яму даспадобы старэнькі дзіравы паркет, вераць, што ён любіць мангустаў. Вераць, што ён усцешаны даверам гадзюкі, якая пад сталом лена прагульваецца па яго нагах. І аддаюць яму сваё сэрца – дзікі сад, а яму даспадобы толькі падстрыжаныя газоны. І дурань вядзе прынцэсу ў рабства.

VI. У ПУСТЫНІ

1

Столькіх радасцей былі пазбаўлены мы, лётчыкі Сахарскай авіялініі, калі нас на тыдні, месяцы, гады забіралі ў палон пяскі, калі мы незваротна лёталі ад форта да форта без надзеі, што неўзабаве зноў трапім у тую ж мясціну. Гэтая пустыня не дарыла нам падобныя аазісы: сады і дзяўчаты – гэта проста казкі! Ну, канечне, некалі мы адпрацуем тут і вернемся ў далёкі-далёкі край, каб пачаць новае жыццё, і ў тым краі нас чакаюць тысячы дзяўчат. Ну, канечне, там, сярод сваіх кніг і ручных мангустаў, яны цяргліва спеляць для нас свае пяшчотныя душы. І самі робяцца такія вытанчаныя, чароўныя...

Але я ведаю, што такое адзінота. Тры гады ў пустыні выдатна давялі мне, што гэта такое. Тут палюхае не тое, што ў нейкім выкапнёвым царстве марнуецца твая маладосць, – тут здаецца, што там, удалечыні, старэе ўвесь белы свет. На дрэвах саспелі плады, на нівах ускаласаваўся ўраджай, парасцвітала хараства жанчын. Час прамінае, і трэ было б паспяшацца дадому... Час прамінае, а далеч усё не адпускае

цябе. І дары зямлі выслізгваюць між пальцаў, як танюткі пясок барханаў.

Звычайна людзі не адчуваюць плыні часу. Жыццё здаецца ім ціхім і заповоленым. А вось мы і на нядоўгай стаянцы адчуваем бег часу, нам па-ранейшаму плешчуць у твар пругкія, вечна жывыя пасаты. Мы — як пасажыр хуткага цягніка: аглушаны перастукам колаў, ён імчыцца праз ноч і па мімалётных россыпах агнёў за вагонным акном здагадваецца пра палі, сёлы, дзівосныя мясціны, але ўсё гэта не пакідае трывалага следу ў памяці, усё прападае, бо ён — у дарозе, ён імчыцца далей. Гэтак і нас, яшчэ злёгка ўзбуджаных ад палёту, не супакойвала нават мірная стаянка, вецер свісцеў у вушах, і ўсё яшчэ мроілася, што мы яшчэ ў дарозе. І здавалася, нас таксама, насупор усім вятрам, нясе ў невядомую будучыню стукат нашых няўтольных сэрцаў.

Няскораныя плямёны — неад'емная частка пустыні. Ночы на Кап-Джубі, як боем гадзінніка, былі рассечаны на чвэрці гадзіны рэгулярнай і гучнай пераклічкай вартавых. Гэткім чынам гішпанскі форт Кап-Джубі, які знаходзіўся ва ўладаннях няскораных плямёнаў, аберагаў сябе ад затоенай у мораку небяспекі. А мы, пасажыры гэтага сляпога карабля, слухалі, як то бліжэй, то далей раздаюцца гэтыя воклічы, як яны лунаюць, кружаць вакол нас, быццам чайкі. І ўсё-такі мы любілі пустыню.

Калі напачатку і ствараецца ўражанне, што яна — толькі пустэльна і ціша, дык гэта толькі таму, што яна раскрываецца далёка не кожнаму. Сама звычайная вёска — і тая мае свае таямніцы. Калі мы не адрачомся дзеля яе ад рэшты свету, калі мы не ўдзельны ў яе традыцыях, звычках, перажываннях, мы нічога не даведаем, што яна для тых, каму яна — радзіма. Альбо вось жыве побач з намі чалавек, але ён замураваўся ў

сваім манастыры і жыве паводле невядомых нам правілаў, — і вось ужо гэты чалавек апынаецца для нас у сапраўдных цібецкіх нетрах, у такой далечы, куды ніколі не дабрацца нам аніякім самалётам. Хай сабе мы і прыйдзем у ягоную келлю! Яна будзе пустая. Царства чалавека ўнутры яго. Так і пустыня — гэта не пяскі, не туарэгі, нават не маўры, узброеныя вінтоўкамі...

Але сёння нас змучыла смага. І толькі сёння мы робім адкрыццё: ад калодзежа, які мы даўно зналі, свеціцца ўсё наваколле. Гэтак жанчына, якая не паказваецца на вочы, заварожвае ўвесь дом. Адзін нейкі калодзеж запаноўвае намі, як любоў.

Пяскі толькі напачатку пустыннымя, але настае такі дзень, калі, асцерагаючыся атрада няскораных арабаў, пачынаеш вывучаць складкі гэтага шырознага плашча, які захутвае іх. Блізкасць варожага атрада таксама зыначвае воблік пяскоў.

Мы прынялі правілы гульні, і яна пераўтварае нас. Сахара такая, якой яна выяўляецца ў нас саміх. Каб разгадаць яе, мала пабываць у аазісе, трэба паверыць у ваду, як у Бога.

2

Ужо ў першым палёце я пакаштаваў пустыню. Мы — Рыгель, Гіёмэ і я — пацярпелі аварыю непадалёк ад форта Нуакшот. Гэты маленькі пост у Маўрытаніі ў той час быў зусім адрэзаны ад свету, як згублены ў моры астравок. Там жыў адзін стары сяржант са сваімі пятнаццаццю сенегальцамі. Ён сустрэў нас, як пасланнікаў неба.

— Каб вы толькі ведалі, што гэта значыць для мяне — пагаварыць з вамі!.. Каб вы толькі ведалі!

Для яго гэта нешта значыла: ён плакаў.

— За апошнія паўгода вы тут першыя госці. Прыпасы мне дастаўляюць двойчы ў год. То лейтэнант прыедзе, то капітан. Апошнім разам прыязджаў капітан...

Мы ўсё яшчэ былі прыгаломшанья. За дзве гадзіны лёту ад Дакара, дзе нам ужо рыхтуецца сьнеданне, нечакана нешта псуецца ў маторы — і твой лёс рэзка мяняецца. І вось ты ўжо іграеш ролю прывіда перад старым сяржантам, які плача ад радасці.

— Выпіце, калі ласка, мне так прыемна прапанаваць вам чарку! Гэта ж трэба, у той раз капітан прыехаў, а ў мяне нават не было чым пачаставаць яго!

Я ўжо раскажаў пра гэта ў адной сваёй кнізе, і я нічога не выдумаў. Сяржант так і сказаў:

— Тады ў мяне нават і чокнуцца не было чым... Такая ганьба, я нават прасіў, каб мяне змянілі...

Чокнуцца! Выпіць на радасцях чарку віна з чалавекам, які саскочыць з узмыленага вярблюда! Цэлых шэсць месяцаў жыць чаканнем гэтай хвіліны. Яшчэ за месяц да гэтага начышчаць зброю, ад склепа да вышак вышароўваць пост. У прадчуванні бласлаўленага дня з высокай тэрасы нястомна ўзірацца ў далягляд, — а можа, там ужо клубіцца пыл, можа, ён ужо набліжаецца, жаданы атрад з Атара...

Але няма віна: немагчыма адзначыць свята. Няма чым чокнуцца. І адчуваеш сябе зняслаўленым...

— Я спадзяюся, што ён вернецца. Я так чакаю яго...

— А дзе ён, сяржант?

І сяржант паказвае на пяскі:

— Хто яго ведае, наш капітан — ён усюды!

Яна сапраўды была, тая ноч, праведзеная на тэрасе форта ў размове з зорамі. Апроч зор, там не было чаго

вартаваць. А іх было безліч, як у час палёту, толькі цяпер яны заставаліся на сваіх месцах.

У палёце, калі ноч занадта чароўная, часам так залетуценішся, што забываеш кіраваць, і самалёт спакваля адхіляецца ўлева. Ты думаеш, што ён ляціць роўна, і раптам пад правым крылом заўважаеш нейкае селішча. Але ж у пустыні няма ніякіх селішчаў. Значыць, гэта рыбацкая флатылія выйшла ў мора. Але ва ўсёй Сахары не знойдзеш ніводнай рыбацкай флатыліі. Што ж тады?.. І ты ўсміхаешся ўласнай няцямлівасці. Мякка выроўніваеш самалёт. І селішча займае сваё месца, зноў начэпліваеш на рыцарскія даспехі сузор'е, якое выпусціў з рук. Селішча? Так. Селішча зор. Але адсюль, з вышыні форта, відна толькі застылая, як замарожаная, пустыня, адны нерухомыя хвалі пяску. І надзейна прымацаваныя сузор'і. І сяржант кажа:

— А ведаеце! Я выдатна знаю сваю дарогу дадому... Трымай курс прама на тую вунь зорку — і прыйдзеш у Туніс!

— Ты з Туніса?

— Не. Там у мяне сваячка...

Западае працяглае маўчанне. Але сяржант не можа нічога ўтаіць ад нас.

— Некалі я абавязкова з'езджу ў Туніс.

Вядома ж, зусім іншым шляхам, не наўпрост па гэтай зорцы. Хіба што калі-небудзь у паходзе, ля высмяглага калодзежа ім апантана завалодае натхнёнае самазабыццё. Тады ўсё перанітуецца — і зорка, і сваячка, і Туніс. Тады пачнецца тое натхнёнае вандроўніцтва, у якім недарэкі бачаць толькі пакуты.

— Я ўжо неяк прасіў у капітана водпуск — трэба з'ездзіць у Туніс наведць сваячку. А ён і кажа...

— Што ж ён сказаў табе?

— А ён: «На свеце, — кажа, — усюды поўна сваячак». І паслаў мяне ў Дакар, бо туды не так далёка.

— Яна прыгожая, твая сваячка?

— Каторая ў Тунісе? Дзіва што! Бялявенькая такая.

— Не, тая, што ў Дакары?

Сяржант, мы гатовы былі расцалаваць цябе, гэтак журліва і трошкі расчаравана ты адказаў:

— Яна была мурынка...

Кім, чым была для цябе Сахара, сяржант? Вечным чаканнем бажаства. А яшчэ — пяшчотнай памяццю пра бялявенькую дзяўчыну там, за пяццю тысячамі вёрст пяскоў.

Кім, чым была пустыня для нас? Усім тым, што нарадзілася ў нашых душах. Тым, што мы даведваліся пра саміх сябе. Той ноччу мы таксама былі закаханы ў далёкую сваячку і ў капітана...

3

Порт-Эцьен, размешчаны на ўскрайку няскораных зямель, горадам не назавеш. Бо там усяго толькі і ёсць што невялікі форт, ангар і драўляны барак для нашых лётных экіпажаў. Вакол такая глухая пустыня, што, нягледзячы на свае мізэрныя ваенныя сілы, Порт-Эцьея амаль непераможны. Каб напасці на яго, трэба адолець такую загароду пяску і спякоты, што атрады няскораных арабаў могуць дасягнуць яго толькі на зыходзе сіл і запасаў вады. І ўсё-ткі з незапомных часоў недзе на поўначы вечна меўся які-небудзь атрад, які пагражаў Порт-Эцьену. Кожны раз, як капітан-камендант форта прыходзіў да нас на шклянку чаю, ён на карце паказваў нам шлях непрыяцеля, быццам расказваў казку пра чароўную прынцэсу. Але гэты атрад так

ніколі і не прыходзіў, самі пяскі паглыналі яго, як раку, і мы называлі яго атрадам-прывідам. Гранаты і патроны, раздаваныя нам увечары камандзірамі, драмалі ў скрынках ля нашых ложкаў, а мы пад вернай аховай уласнай бездапаможнасці змагаліся толькі супроць аднаго ворага – супроць цішы. І Лукас, начальнік аэрапорта, дзень і ноч круціў грамафон, які ў такой далечы ад жыцця размаўляў з намі на паўзабытаю мовай і выклікаў нейкую беспадстаўную тугу, дзіўна падобную на смагу.

На гэты раз мы павячэралі ў форце, і камендант павёў нас палюбавацца яго садам. З Францыі за чатыры тысячы кіламетраў яму прыслалі тры скрынкі з сама сапраўднай зямлёй. У скрынках раслі тры зялёныя каліўцы, і мы лашчылі іх пальцамі, быццам пярылінкі. Капітан, гаворачы пра іх, кажа: «Гэта мой парк».

А калі ўзнямаецца пясчаны вецер, які высушвае ўсё дазвання, парк пераносяць у склеп.

Мы жывём за кіламетр ад форта і вяртаемся пасля вячэры дадому пры святле поўні. Ад месячнага святла пясок ружовы. Мы адчуваем сваю галечу, але пясок ружовы. А воклік вартавога надае свету нейкую ўсхваляваную прыўзнятасць. Гэта сама Сахара палюбаецца нашых ценяў і правярае, хто ідзе, таму што дзесьці блукае атрад няскораных арабаў.

У вокліку вартавога чуюцца ўсе галасы пустыні. Пустыня перастае быць нежылым домам: маўрытанскі караван – як магніт уначы.

Здавалася б, мы ў бяспецы. То дзіва! Хвароба, няшчасны выпадак, разбойніцкі атрад – што толькі нам не пагражае! Чалавек – наземная мішэнь для патаемных снайпераў. І вартавы сенегалец, як прарок, напамінае нам пра гэта.

— Французы! — адказваем мы і праходзім міма чорнага анёла. І нам лягчэй дыхаецца. Колькі годнасці надала нам гэтая пагроза... Яна яшчэ такая далёкая, такая няспешная, такая прытупленая неабсяжнасцю пяскоў: алё свет ужо выначыўся, свет ужо не ранейшы. Яна стала насцярожанай, гэтая пустыня. Нейкі няведама дзе блукаючы атрад паўночна-афрыканскай кавалерыі, які так ніколі і не дабярэцца сюды, надае ёй узнёслую веліч.

Адзінаццатая гадзіна вечара. З радыёвузла прыходзіць Люка і кажа, што апоўначы прыбывае самалёт з Дакара. На борце ўсё ў парадку. У нуль гадзін дзесяць пошту перагрузыць ужо ў маю машыну, і я палячу на поўнач. Я старанна галюся перад асколкам люстэрка. Час ад часу, закруціўшы вакол шыі сурвэтку, я падыходжу да дзвярэй і азіраю голыя пяскі: пагода добрая, але вецер сціхае. Я вяртаюся да люстэрка. Ёсць над чым падумаць. Калі вецер, які дзьмуў месяц за месяцам, раптам сціхае, у небе часам усчынаецца сапраўдны вэрхал. Але пара збірацца: сігнальныя ліхтарыкі прывязаны да рэменя, планшэт і алоўкі пры мне. Іду да Неры, які сёння будзе маім бартавым радыстам. Ён таксама голіцца. «Ну як?» — пытаюся. Пакуль усё ў парадку. Гэтыя папярэднія дзеянні сама нескладаныя з усяго палёту. Нечакана я чую нейкі лёгкі хруст: аб мой ліхтарык б'ецца страказа. І чамусьці ёкнула сэрца.

Я зноў выходжу і азіраюся: усё спакойна. Скала на ўскрайку форта вырысоўваецца на фоне неба выразна, як удзень. Над пустыняй пануе глыбокая цішыня дагледжанага дома. Ды вось на мой ліхтарык налятаюць зялёны матылёк і дзве страказы. І мною зноў завалодвае нейкае глухое, цьмянае, ледзь улоўнае прадчуванне ці то радасці, ці то страху. Нехта з далёкай далечы загаворвае са мною. Што гэта,

інстынкт? Выходжу яшчэ раз: вецер сціх канчаткова. Па-ранейшаму прахалодна. Але я папярэджаны ўжо. Мне здаецца, я здагадваюся, так, я ўжо здагадваюся, што павінна адбыцца. Ці не памыляюся я? Ні неба, ні пясок яшчэ не падалі мне аніякага знаку, але са мной пагаварылі дзве страказы, дзве страказы і зялёны матылёк.

Я падымаюся на бархан і сядваю тварам да ўсходу. Калі я не памыляюся, «яно» не забавіцца. Што шукалі яны, гэтыя стракозы, тут, за сотні кіламетраў ад унутраных азісаў? Дробныя абломкі, выкінутыя хвалямі на бераг, сведчаць, што ў моры шалее цыклон. Гэтаксама і гэтыя кузуркі папярэдзваюць мяне, што насоўваецца пясчаная бура; бура ідзе з усходу, і яна ўжо вытурыла з далёкіх пальмавых гаёў іхнія зялёныя матылькі. Яе пена ўжо дакацілася да мяне. І ўрачыста, бо ён сам доказ гэтага, і ўрачыста, бо ён сам глухая грозьба, і ўрачыста, бо ён тоіць буру — падымаецца ўсходні вецер. Яго слабое дыханне яшчэ ледзьве-ледзь дасягае мяне. Я — сама аддалены бераг, які лізнула хваля. За дваццаць метраў за мной не варухнулася ніводная павуцінка. Вецер толькі раз горача дыхнуў на мяне, адным-адзіны раз ахінуў нейкай нежывою ласкай. Але я ўжо ведаю, што праз некалькі секунд Сахара перавядзе дыханне і ўздыхне зноў. Што хвіліны праз тры захвалюецца ўказальнік ветру на нашым ангары. А яшчэ хвілін праз дзесяць хмары пяску запалоняць усю прастору. А мы ўсё-такі рынемся ў гэтае пекла, у гэты агнявы від пустыні.

Але я ўзрушаны зусім не гэтым. Мяне напаўняе нейкай дзікунскай радасцю тое, што я з паўслова зразумеў зашыфраванае пасланне, што я, як першабытны чалавек, здолеў разгадаць гэты штрышок, якім ледзь улоўна прасігналізавала пра свой прыход наступнасць, што я змог

прачытаць яе нарастаючае шаленства ў трапятлівых крылцах страказы.

4

У Сахары мы сутыкаліся з няскоранымі плямёнамі. Час ад часу яны з'яўляліся з такіх глыбінь пустыні, куды мы не мелі доступу, мы толькі праляталі над імі; а маўры адважваліся прыходзіць нават у форты — Джубі ці ў Сіснерос, куплялі там цукар ці гарбату і зноў таямніча знікалі. І мы, па магчымасці, спрабавалі прыручыць хоць каго-небудзь з іхняга асяроддзя.

Калі гэта былі аўтарытэтныя важакі, мы, са згоды дырэкцыі авіялініі, часам бралі іх на борт самалёта, каб паказаць ім свет. Неабходна было збіць з іх пыху, таму што яны, хутчэй з пагарды, чым з нянавісці, забівалі палонных. Калі яны сустракаліся з намі паблізу форта, яны нават не лаялі нас. Яны адварочваліся ад нас і пляваліся. Гэтая пыхлівасць зыходзіла ад ілюзіі іх уласнай магутнасці. Колькі іх, важакоў атрада ў тры сотні ружжаў, казалі мне: «Скажы дзякуй, што да тваёй Францыі болей ста дзён хады...»

І мы ўстройвалі ім прагулянку, і сталася так, што трое з іх нават пабывалі ў гэтай невядомай ім Францыі. Яны былі супляменнікі тых, якія, неяк трапіўшы са мной у Сенегал, заплакалі, убачыўшы там дрэвы.

Потым я зноў наведаў іх шатры і пачуў, як яны з захапленнем раскавалі пра мюзік-холы, дзе танцуюць сярод кветак аголеныя жанчыны. Гэтыя людзі ніколі не бачылі ні дрэва, ні фантана, ні ружы, яны толькі з Карана ведалі пра існаванне садоў, дзе струменяць ручаі, таму тыя сады і называюцца раем. Гэты рай з яго раскошнымі палонніцамі

купляецца дарагой цаной: трыццаць гадоў маркоты і галечы — і пасля горкая смерць у пясках ад кулі іншавера. Але Бог ашуквае маўраў, таму што ад французаў, якім падораны ўсе гэтыя скарбы, ён не патрабуе ніякай адплаты — ні смагі, ні смерці. Вось чаму яны цяпер у такім задуменні, гэтыя старыя важакі. Вось чаму, азіраючы пустыннымя абшары Сахары, якая распасціраецца вакол шатроў і да самай смерці будзе адпускаць ім такія мізэрныя радасці, яны не могуць утрымацца ад прызнанняў:

— Знаеш... ваш французскі бог... Ён куды велікадушнейшы, чым бог маўраў!

За некалькі тыдняў перад гэтым іх вазілі ў Савойю. Праважаты падвёў іх да цяжкага, бурлівага, як вітая калона, вадаспада.

— Пакаштуйце, — прапанаваў ім праважаты.

Гэта была сапраўдная пітная вада. Вада! Колькі дзён хады патрабуецца тут, у пустыні, каб дабрацца да бліжэйшага калодзежа, а калі знойдзеш яго, колькі часу трэба выграбаць пясок, якім забіты гэты калодзеж, пакуль дакапаешся да твані, ад якой патыхае мачой вярблюдаў! Вада! У Кап-Джубі, у Сіснеросе, у Порт-Эцьене маўрытанскія дзеці выпрошваюць не манетку — з бляшанкай у руках яны выпрошваюць вады:

— Дай трошкі вады, дай...

— Дам, калі будзеш разумнік.

Вада тут даражэй золата, маленечкая кропля вады высыкае з пяску зялёную іскрынку травянога каліўца. Калі дзе-кольвечы выпадае дождж, уся Сахара прыходзіць у рух. Плямёны перасяляюцца за трыста кіламетраў — туды, дзе цяпер вырасце трава... І гэтая вада, такая скупая, што за дзесяць апошніх гадоў яна ні кропелькай не пралілася над Порт-Эцьенам, бурліла там так, быццам з гіганцкай прабітай цыстэрны выліваліся водныя запасы ўсяго свету.

— Нам пара, — казаў праважаты.

Але яны не зварухнуліся.

— Пачакай...

І замоўклі, і засяроджана, анямела глядзелі на гэтае бясконцае ўрачыстае таінства. Само жыццё, сама жывая кроў, без якой няма чалавека, вывяргалася з вантробаў гары. За адну секунду яе вылівалася столькі, што хапіла б ажывіць цэлыя караваны, якія, п'яныя ад смагі, наvekі канулі ў бяздонне саланчакоў і міражоў. Тут праяўляў сябе сам Бог: немагчыма было адварнуцца ад яго. Бог раскрыў бездань нябесную, каб паказаць сваю магутнасць: трое маўраў стаялі як укопаныя.

— Ну на што тут глядзець? Хадзем...

— Трэба пачакаць.

— Чаго пачакаць?

— Пакуль вада скончыцца.

Яны хацелі дачакацца, калі богу набрыдне яго вар'яцтва. Ён неўзабаве схмянецца, ён скупы.

— Але гэтая вада льецца ўжо сотні гадоў!..

У гэты вечар яны не ўспамінаюць пра вадаспад. Ёсць цуды, пра якія лепей маўчаць. Лепей нават не думаць пра іх, інакш увогуле перастанеш што-небудзь разумець. Інакш можна засумнявацца ў самім Богу...

— Знаеш, ваш французскі бог...

Але я добра ведаю іх, маіх дзікіх сяброў. Вера іх пахіснулася, няўпэўненныя і разгубленыя, зараз яны амаль гатовы скарыцца. Яны ўжо мараць, каб французскае інтэнданцтва забяспечыла іх ячменем, а нашы сахарскія часці ўзялі іх пад сваю ахову. І гэта праўда, нарэшце скарыўшыся, яны б выгадалі ў матэрыяльных дабротах.

Але гэтыя трое адной крыві з Эль Мамунам, эмірам трарзаў. (Баюся, што блытаю ягонае імя.)

Я пазнаёміўся з ім, калі ён быў нашым падданым. Адзначаны ўрадавымі ўзнагародамі за аказаныя паслугі, шчодро адораны камендантамі крэпасцей і паважаны плямёнамі, ён жыў, здавалася б, у сама поўным дастатку. Але аднойчы ноччу, калі нікому і ў галаву не магло прыйсці такое, ён перарэзаў афіцэраў, якіх праводзіў цераз пустыню, захапіў вярблюдаў, зброю і далучыўся да няскораных плямёнаў.

Здрадай называюць такі неспадзяваны бунт, такія гераічна-адчайныя ўцёкі важака, цяпер павечнага выгнанніка ў пустыню, гэтую нядоўгую славу, што неўзабаве, як дымок ад стрэлу, растане ў сутычцы з атарскім атрадам лёгкай кавалерыі. І дзіву даюцца — адкуль такое вар'яцтва?

Аднак гісторыя з Эль Мамунам — не адзінкавы выпадак, гэтак было шмат з якімі іншымі арабамі. Мамун старэў. А са старасцю прыходзіць роздум. І вось аднойчы ўночы ён робіць адкрыццё, што ён здрадзіў богу іслама, што ён апаганіў сваю руку рукой хрысціяніна, калі паціснуў яе пасля здзелкі, у выніку якой страціў усё.

І сапраўды, што яму ячмень і спакойнае жыццё? Зламанаму воіну, які стаў прапаведнікам, усплывае на памяць, як ён жыў у Сахары, дзе кожная хваля пяску была поўная пагроз, а ён развейваў іх, дзе лагер, акрыты ноччу, выстаўляе свае каравулы, дзе весткі пра набліжэнне ворагаў прымушаюць мацней забіцца сэрцы вакол начных кастроў. Яму зноў прыгадваецца смак вольных прастораў — а ён, аднойчы паспытаны чалавекам, ужо ніколі не будзе забыты.

І вось ён бясслаўна блукае ў ціхамірным бязмежжы, якое не абяцае ніякіх выгод. Вось цяпер Сахара для яго сапраўды — пустыня.

Магчыма, ён нават паважаў іх, тых афіцэраў, якіх потым пазабіваў. Але над усім бярэ верх любоў да Алаха.

- Добрай ночы, Эль Мамун.
- Беражы цябе бог!

Афіцэры захутваюцца ў коўдры, укладваюцца на пяску, як на пляцце, тварам да зор. Вось яны, зоры, якія павольна кружацца, вось яно, неба, якое адзначае ход часу. Вось яна, поўня, схіленая над пяскамі, якую зводзіць на нішто Ягоная Мудрасць. Хрысціяне хутка заснуць. Яшчэ некалькі хвілін, і будуць свяціцца адны зоры. І тады, каб вярнуць аслабелым плямёнам іх былую славу, каб аднавіць гэтыя пагоні, адзіна якімі і праменяцца пяскі, хопіць аднаго слабога ўскрыку гэтых хрысціян, якія будуць утоплены ва ўласным сне. Яшчэ некалькі секунд, і з непапраўнасці народзіцца новы свет...

І ўсчынаецца забойства прыгожых сонных лейтэнантаў.

5

Я ў Джубі, сёння Кемаль і ягоны брат Муян запрасілі мяне ў госці, і вось я п'ю ўжо гарбату у іхнім шатры. Муян моўчкі глядзіць на мяне і, прыкрыўшы рот сіню хусцінай, захоўвае дзікаватую насцярожанасць. Кемаль адзін размаўляе са мной і выказвае знакі павагі:

- Мой шацёр, мае вярблюды, мае рабы – усё тваё.

Муян, не зводзячы з мяне вачэй, нахіляецца да брата, кажа яму нешта і зноў замураўваецца ў сваё маўчанне.

- Што ён сказаў?

– Ён сказаў: Банафу ўкраў у Р'Гейбаце тысячу вярблюдаў.

Я не быў знаёмы з капітанам Банафу, камандзірам атрада мехарыстаў з лёгкай кавалерыі Атара. Але я ведаў, якая вялікая слава ходзіць пра яго сярод маўраў. Яны з гневам гавораць пра яго, але гавораць як пра бога. Ягоная

прысутнасць надае каштоўнасць пяскам. Вось і сёння ён зноў няведама якім чынам узнік у тыле атрада няскораных арабаў, які рухаўся на поўдзень, адбіваючы ў іх сотні вярблюдаў, вымушаючы іх, каб зберагчы свае скарбы, уступаць у бой тады, калі яны лічылі сябе ў бяспецы. І цяпер, выратаваўшы Атар гэтым архангельскім з'яўленнем, разбіўшы свой лагер на высокім вапняковым плато, ён бястрашна стаіць там як сведчанне, як залог таго, што гатовы да схваткі, і такая праменнасць зыходзіць ад яго, што плямёны самі кідаюцца на пошук ягонага мяча.

Муян глядзіць на мяне яшчэ суровой і зноў нешта кажа.

– Што ён сказаў?

– Ён сказаў: «Заўтра мы пойдзем на Банафу. Трыста ружжаў».

Я і сам здагадваўся пра сёе-тое. Гэтыя вярблюды, якіх тры дні паўрад водзяць на вадапой, гэтае ажыўленне, гэты ўздым. Такое ўражанне, быццам прыводзяць у парадак снасці нябачнага парусніка. І ўжо дзьме спадарожны вецер, які вынесе яго ў адкрытае мора. З ласкі Банафу кожны крок на поўдзень авеяны славай. І я ўжо не магу зразумець, чаго ў тых паходах болей – нянавісці ці любові.

Як шыкоўна мець на свеце такога цудоўнага ворага, якога трэба звесці са свету! Там, дзе ён з'яўляецца, бліжэйшыя плямёны похапкам складваюць свае шатры, зганяюць вярблюдаў і ў жаху ўцякаюць прэч, каб не сустрэцца з ім твар у твар, але ў сама аддаленых плямёнаў пачынае кружыцца галава, як яна кружыцца ад любові. Людзі самохаць ірвуцца з ціхамірнасці шатроў, з абдымкаў жанчын, са шчаслівага забыцця, людзям пачынае здавацца, што найважнейшым у свеце было б пасля двух месяцаў знясіленай хады на поўдзень, пасля спапяляльнай смагі, сядзення на кукішках у чаканні, калі сунімуцца пясчаныя буры, знянацку напасці на

золку на Атарскі атрад кавалерыстаў і, калі будзе на тое воля бога, забіць капітана Банафу.

— Банафу дужы, — прызнаецца Кемаль.

Цяпер я ведаю іх тайну. Як тыя, мужчыны, што прагнуць любові жанчыны, а пры згадцы, як яна абьякава і нетаропка праходзіць міма, усю ноч напралёт варочаюцца з боку на бок, параненыя, спапялёныя гэтай абьякавасіцо, якая не дае ім спакою і ў сне, — гэтак і іх мучаць далёкія крокі Банафу. Змушаючы да бегства кінутыя супроць яго атрады, гэты памаўрытанску апрануты хрысціянін на чале сваіх двухсот піратаў-маўраў пранік у глыб незалежных земляў, туды, дзе нават сама няўдалы з яго ўласных салдат за мяжой французскіх уладанняў мог бы беспакarana ачнуцца ад свайго рабства і на каменным алтары прынесці яго ў ахвяру свайму богу, туды, дзе іх стрымлівае толькі яго аўтарытэт, дзе нават сама яго бездапаможнасць палохае іх. І гэтай ноччу ён, абьякавы, зноў ходзіць і ходзіць у іх цяжкіх снах, і ягоныя крокі гулка адзваваюцца ў самым сэрцы пустыні.

Муян у роздуме нерухома сядзіць у глыбіні шатра, быццам высечаны з сіняга граніту. Толькі вочы гараць ды срэбны кінжал, які перастаў быць забаўкай. Як ён змяніўся з той пары, калі перайшоў у стан непакорных! Цяпер ён асабліва перапоўнены ўсведамленнем уласнай годнасці і з бязмежнай пагардай ставіцца да мяне, бо ён неўзабаве пойдзе на Банафу, бо на золку ён вырушыць у паход, штурханы нянавісцю, якая мае ўсе прыкметы любові.

Ён яшчэ раз нахіляецца да брата, нешта зусім ціха кажа яму і глядзіць на мяне.

— Што ён сказаў?

— Ён сказаў, што заб'е цябе, калі напаткае дзе-небудзь за фортам.

— За што?

— Ён кажа: «У цябе ёсць самалёты і радыё, у цябе ёсць Банафу, але ў цябе няма ісціны».

Аккрыты сінім покрывам, Муян, нерухомы, як статуя, судзіць мяне:

— Ён кажа: «Ты ясі салату, як каза, і сала, як свіння. Твае бессаромныя жанчыны выстаўляюць напаказ свае твары», — ён сам бачыў. Ён кажа: «Ты ніколі не молішся». Ён кажа: «Нашто табе твае самалёты, тваё радыё, твой Банафу, калі ў цябе няма ісціны?»

І я люблюся гэтым маўрам, які адстойвае не сваю волю, бо ў пустыні кожны вольны, не відочныя скарбы, бо ў пустыні хоць шаром пакаці, — ён абараняе сваё патаемнае, унутранае царства. У моўчы пясчаных хваль Банафу, як вопытны пірат, вядзе свой атрад вершнікаў, і вось ужо лагер Кап-Джубі як падмянілі, ціхамірнай стаянкі пастухоў як не было. Быццам бура дыхнула на яе з'яўленне Банафу, вечарам шатры цясней прыціскаюцца адзін да аднаго. На поўдні пануе нясцерпная моўча — гэта моўча Банафу! І Муян, вопытны паляўнічы, выслухоўвае ягоныя крокі.

Калі Банафу вернецца ў Францыю, яго ворагі, замест таго каб радавацца гэтаму, будуць аплакваць яго, быццам разам з ягоным ад'ездам пустыня страціла адзін са сваіх магнітаў, а іхняе існаванне — кроплю прывабнасці, і яны запытаюцца ў мяне:

— Чаму ён з'ехаў адсюль, твой Банафу?

— Не ведаю...

Ён рызыкаваў сваім жыццём, як яны сваім, і рызыкаваў гадамі. Ён зрабіў іхнія звычкі сваімі звычкамі. Ён спаў, паклаўшы галаву на іхнія камяні. У бясконцых пагонях і ён, як яны, праводзіў ночы сам-насам з зоркамі і ветрам, як у біблейскія часы. І раптам ён пакідае іх, быццам заяўляе, што гэтая гульня не галоўнае для яго. Ён з лёгкім сэрцам устае з-за

стала. І маўры, якія змушаны гуляць без яго, страчваюць веру ў сэнс жыцця, якое болей не вымагае ад людзей самой іх плоці. І ўсё-такі ім хочацца верыць у яго.

— Ён яшчэ вернецца, твой Банафу?

— Не ведаю.

«Ён яшчэ вернецца», — думаюць маўры. Яго ўжо не змогуць задаволіць эўрапейскія гульні — ні карты, ні павышэнне па службе, ні жанчыны. Яго неадступна будуць праследаваць думкі пра сваю страчаную годнасць, і ён вернецца туды, дзе кожны крок прымушае часцей забіцца сэрца, быццам гэта крок да любові. Яму здалося, што туташняе жыццё яго — толькі прыгоды, што галоўнае ён набудзе там, але з цягам ён з агідай выявіць, што адзіна сапраўднымі скарбамі ён валодаў тут, у пустыні: гэтымі чарамі пясчаных абшараў уночы, гэтай цішынёй, гэтай радзімай ветру і зор. І як толькі Банафу вернецца, вестка пра гэта ў першую ж ноч разнясецца па ўсіх землях няскораных плямёнаў.

Маўры даведаюцца, што ён начуе недзе ў Сахары разам з дзвюма сотнямі сваіх піратаў. І тады моўчкі павядуць на вадапой вярблюдаў. Запасуцца паболей ячменем. Правераць ружжы. Рухомыя сваёй нянавісцю — ці, магчыма, любоўю.

6

— Схавай мяне ў самалёце і адвезі ў Маракеш...

Кожны вечар раб маўраў у Джубі звяртаўся да мяне з гэтай сваёй кароткай просьбаю. І зрабіўшы гэтакім чынам ўсё, што мог, для ўратавання свайго жыцця, ён сядзю, падкурчыўшы накрыж ногі, і гатаваў мне гарбату. З гэтай хвіліны ён на цэлыя суткі набываў спакой, даверыўшыся, як

яму думалася, адзінаму лекару, які мог вылечыць яго, паслаўшы сваю малітву адзінаму богу, які мог выратаваць яго. Цяпер, схіліўшыся над імбрыкам, ён мог зноў бясконца перабіраць у памяці няхітрыя малюнкi свайго мінулага — чорныя землі роднага Маракеша, ружовыя дамы, сціплыя радасці, якіх ён быў пазбаўлены. Ён не наракаў ні на маё маўчанне, ні на тое, што я не спяшаюся вяртаць яму жыццё: я для яго не такі ж чалавек, як ён сам, а нейкая сіла, якую трэба выклікаць да дзеяння, нешта накшталт спадарожнага ветру, які некалі ўзвее і над ягоным лёсам.

Але ў мяне, звычайнага лётчыка, што на некалькі месяцаў апынуўся начальнікам аэрапорта ў Кап-Джубі, адзіным багаццем якога быў барак, прылеплены да гішпанскага форта, а ў гэтым бараку — тазік, збан мутнай вады і куртаты ложкак — у мяне было куды меней ілюзій адносна маёй магутнасці:

— Дружа Барк, будзе відно...

Усіх рабоў завуць тут Баркамі; яго таксама звалі Баркам. Але чатыры гады, праведзеныя ў палоне, усё-такі не скарылі яго: ён не мог забыць, што быў некалі царом.

— Чым ты займаўся ў Маракешы, Барк?

У Маракешы, дзе, безумоўна, яшчэ жылі яго жонка і трое дзяцей, ён займаўся дзівоснай справай.

— Я пераганяў статкі, і мяне звалі Магаметам!

Тамашнія каіды-губернатары выклікалі яго да сябе:

— У мяне ёсць быкі на продаж, Магамет! Прыгані іх з гор.

Альбо:

— У мяне ў нізіне тысячы авечак, адвядзі іх на альпійскія лугі!

І Барк, узброены скіпетрам з алівы, кіраваў іх перасяленнем. Адзін у адказе за процьму авечак, у клопаце за

яшчэ ненароджаных ягнят, стрымліваючы сама шустрых і падганяючы леньх, ён крочыў наперад, акружаны ўсеагульным даверам і паслушэнствам. Адзіны, хто ведаў, да якіх земляў абяцаных яны праставалі, адзіны, хто ўмеў чытаць свой шлях па нябесных свяцілах, ацяжараны ведамі, якія не раздзеліш з атарай, ён сам, як падказвала ягоная мудрасць, выбіраў і час адпачынку, і час вадапою. І ноччу, вартуючы яе сон, ахоплены пяшчотай да такой безлічы несвядомых, безабаронных істот, стоячы па калені ў воўне, Барк — лекар, прарок і цар — маліўся за свой народ.

Аднойчы яго запынілі нейкія арабы:

— Хадзем з намі на поўдзень, памажы нам адшукаць скаціну.

Яны ўгаворвалі яго ісці ўсё далей і далей, а праз трое сутак, калі ён быў заманены на глухую сцяжынку ў гарах на мяжы з землямі няскораных плямёнаў, яму проста паклалі руку на плячо, ахрысцілі Баркам і прадалі.

Я ведаў шмат рабоў. Я штодня хадзіў у шатры піць гарбату. Там, разуўшыся і ўлёгшыся на мяккім ваўняным дыване — адзінай раскошы качэўнікаў, на якой ненадоўга ўзводзяць яны сваё жыллё, — я любаваўся плаўным поступам дня. У пустыні вельмі адчувальная плынь часу. Разам са скварным сонцам ты рухаешся ў кірунку да вечара, да прахалоднага ветру, які асвяжыць цела і змые пот. Разам са скварным сонцам і жывёла і людзі няўхільна, як да смерці, крочаць да гэтай вялізнай крыніцы. Бяздзейнасць — і тая набывае сэнс. І кожны дзень набывае хараство, як дарога, што вядзе да мора.

Я ведаў іх, гэтых рабоў. Яны ўваходзяць у шацёр, калі важак ужо дастаў жароўню, імбрык і шклянкі са свайго каштоўнага куфра, з гэтай скрыні, напакаванай сама

недарэчнымі рэчамі — вісячымі замкамі без ключоў да іх, вазамі для кветак без кветак, люстэркамі за тры су, старымі пісталетамі, — і ўсё гэта, вываленае на пясок, наводзіць на думку пра караблекрушэнне.

Тады маўклівы раб накладвае ў жароўню сухія ламачынкi, разводзіць агонь, налівае вады ў імбрык, змушаны рабіць работу кволай дзяўчынкi, іграе мускуламі, якія вывярнулі б з коранем кедр. Ён спакойны. Ён захоплены гульнёй: гатаваннем чаю, доглядам вярблюдаў, ежай. У спякоце дня — рухам насустрач ночы, а пад золкасцю ледзяных зор — чаканнем спякоты дня. Шчаслівыя краіны Поўначы, там кожная пара года стварае сваю казку: летам — пра снег, зімой — пра сонца; сумныя тропікі, там заўжды адна і тая ж волкая духата; але шчаслівая і Сахара, дзе змена дня і ночы так натуральна вядзе чалавека ад надзеі да надзеі.

Часам чорны раб, седзячы на кукішках ля дзвярэй, цешыцца вечаровай свежасцю. У гэтым цяжкім целе нявольніка ўжо пазасыналі ўсе ўспаміны. Ён ужо ледзьве помніць момант свайго паланення, тыя ўдары, крыкі, мужчынскія рукі, якія паверглі яго ў ягоную цяперашнюю ноч. З таго часу ён усё безнадзейней дранцвее ў дзіўным сне, ён як аслеп — бо ён жа не бачыць болей марудных рэк Сенегала ці белых гарадоў паўднёвага Марока, ён як аглух — бо ён жа не чуе болей родных галасоў. Ён не тое што няшчасны, гэты мурын, — ён калека. Воляй выпадку змушаны падначаліцца рытму жыцця качэўнікаў, іх вандраванню з мясціны ў мясціну, навечна прыкуты да іхніх арбіт па пустыні, што агульнага мог ён захаваць са сваім мінулым, з родным ачагом, з жонкай і дзецьмі, якія цяпер для яго мярцвей нябожчыкаў?

Людзі, якія доўга жылі ўсёпаглынальным каханнем, а потым яго страцілі, часам стамляюцца ад сваёй гордай

самоты. Яны прыніжана мірацца з жыццём і знаходзяць сваё шчасце ў сама пасрэднай прывязанасці. Ім прыемна адрачыся ад трона, падпарадкавацца некаму і нічым не парушаць ціхамірную плынь будняў. І раб з гонарам распальвае жароўню гаспадара.

— На, вазьмі, — кажа часам важак вязню.

Зараз гаспадар лагодны з рабом, бо зараз адбываецца адпушчэнне чыста ўсёй стомы, чыста ўсёй спякоты, бо зараз яны абодва, плячо ў плячо, спакваля ўступаюць у прахалоду. І ён дорыць яму шклянку чаю. І вязень у прыліве ўдзячнасці за гэтую шклянку чаю будзе цалаваць ногі гаспадару. Раба ніколі не закоўваюць у ланцугі. Хай не будзе ў іх патрэбы! Хай будзе ён верны сам па сабе! Хай ён, пазбаўлены ўлады, разумна адмовіцца ад свайго каралеўскага трона! Зараз ён — вязень шчаслівы.

Але некалі яму напраўду дадуць волю. Калі ён зусім састарыцца і не зможа апраўдаць выдаткаў на ежу ці апратку, тады яму даюць неабмежаваную свабоду. Тры дні падрад, слабеючы ўсё больш і больш, ён дарэмна будзе сноўдацца ад шатра да шатра і прапаноўваць свае паслугі, а на зыходзе трэціх сутак, як і раней, разумна і пакорна, распластаецца на пяску. Я бачыў у Джубі, як яны, голыя, паміралі гэтак. Маўры падганялі, але без жорсткасці, іх марудную агонію, а дзеці маўраў гулялі вобак гэтых сумных руін і штورانку свавольна правяралі, варушыцца яна ці ўжо не, але без кепікаў над старым слугой. Гэта была звычайная з'ява. Гэта выглядала так, нібыта яму сказалі: «Ты добра папрацаваў, ты заслужыў права на адпачынак, ідзі спаць». Ён ляжаў, яму хацелася есці, і толькі ад гэтага ў яго кружылася галава, а не ад несправядлівасці, бо катуе толькі несправядлівасць. І спакваля перамешваўся з зямлёй. Трыццаць гадоў працы — і вось гэтае права на сон і на зямлю.

Калі я ўпершыню нагабаў такога раба, я не пачуў ад яго ніводнай скаргі: ды яму не было на каго і скардзіцца. У ім чыталася нейкая падсвядомая згода, згода горца, які заблудзіўся і ўжо знясілеў дарэшты і які лягае на снег, зарываецца ў забыццё і ў снягі. Не пакута яго перавернула маё сэрца. Я не бачыў ніякіх пакут. Але са смерцю чалавека памірае нейкі невядомы нам свет, і я ўсё думаў, што пагасла ў ім, якія вобразы? Якія плантацыі Сенегала, якія белыя гарады паўднёвага Марока паволі адыходзілі ў нябыт? Не было мне дадзена даведацца, ці ў гэтым чорным тулаве гаслі звычайныя мізэрныя турботы — гатаванне чаю, адвод жывёлы на вадапой..., засынала душа раба ці, уваскрэсены хваляй успамінаў, паміраў чалавек ва ўсёй сваёй велічы. Цвёрдая чарапная каробка нагадвала старадаўні куфэрак з усялякімі скарбамі. Я не ведаў, якім квяцістым шаўкам, якім святочным малюнкам, якім асівелым, выключна бескарысным у гэтай пустыні рэшткам удалося пазбегнуць караблекрушэння. Скарбонка была замкнёная і цяжкая. Я не ведаў, якая частка свету руйнавалася ў чалавеку пры ўпаданні ў беспрабудны валатоўскі сон, што руйнавалася ў гэтай свядомасці і ў гэтай плоці, якая спакваля вярталася ночы і зямлі.

— Я пераганяў статкі, і мяне звалі Магаметам.

Чорны нявольнік Барк быў першы з маіх знаёмых нявольнікаў, які не скарыўся. Нічога, што маўры гвалтам адабралі ў яго свабоду, у адначасе абабралі так, што ён стаў галей немаўляці. Гэтак пасланая богам бура за гадзіну знішчае ўвесь плён гадавой працы селяніна. Але не толькі ў страчаных дабротах была справа, куды сур'ёзней маўры пагражалі яму як асобе. І Барк не мірыўся з гэтым, хоць столькі іншых нявольнікаў так лёгка дазволілі забіць у сабе

немаёмнага перагоншчыка статкаў, які круглы год нястомна здабываў свой хлеб!

Барк не прыстасоўваўся да рабства, як, страціўшы надзею на лепшае, прыстасоўваюцца да пасрэднага шчасця. Ён не хацеў ствараць свае радасці раба з паблажлівасці гаспадара рабоў. Ён і ў адсутнасць Магамета бярог той дом, дзе жыў гэты Магамет яго душы. Сумна бачыць пустым гэты дом, але нельга дапусціць, каб нехта іншы пасяліўся ў ім. Барк нагадваў сівелага вартаўніка, які памірае ад вернасці сярод зеляніны прысадаў і самотнай цішы.

Ён не казаў: «Я – Магамет бен Лаўсін», ён казаў: «Мяне завуць Магаметам» – і марыў пра той дзень, калі гэты забыты персанаж уваскрэсне зноў, адным сваім з'яўленнем адмятаючы прэч воблік раба. Часам сярод начной нематы яго, як незабыўная песня маленства, апаноўвалі ўспаміны. «Сярод ночы, – расказваў нам наш маўрытанскі перакладнік, – сярод ночы ён раптам заговорвае пра Маракеш, гаворыць, а сам плача». Ніхто не ўнікае адзіноты ў такіх выпадках. У ім знянацку ачынаўся той іншы чалавек, ён усяляўся ў ягоную плоць, шукаў жанчыну тут, у гэтай пустыні, дзе ніводная жанчына ніколі не падыдзе да Барка. Тут, дзе не было і заваду крыніцы, да Барка даносілася песня крынічнай вады. Барк заплюшчваў вочы – і тут, дзе людское жыллё зроблена з грубага лямцу, дзе людзі жывуць як перакаці-поле, яму мроіўся яго белы дамок, над якім штоночы гарыць адна і тая ж зорка. Перапоўнены гэтымі былымі, цудадзейна ўваскрэслымі радасцямі, нібыта магніт, ад якога яны зыходзілі, быў зусім побач, Барк ішоў да мяне. Яму хацелася сказаць мне, што ён наўзгатове, і што ўсе гэтыя радасці наўзгатове, і што, каб раздарыць іх, засталася толькі вярнуцца дадому. І было б дастаткова аднаго майго знаку. І

Барк усміхаўся і падказваў, што я павінен зрабіць, я ж, вядома, яшчэ не дадумаўся да такога:

— Заўтра ж адпраўляецца пошта... Ты схавай мяне ў самлёце на Агадзір...

— Бедны дружа Барк!

Мы жылі на тэрыторыі няскораных арабаў, як мы маглі памагчы яму ўцячы? За гэткі грабеж, за гэткую абразу маўры назаўтра ж адпомсцілі б жорсткай разнёй. Супольна з механікамі аэрадрома Лабэргам, Маршалем і Абгралем я спрабаваў выкупіць Барка, але маўрам не штодня трапляюцца эўрапейцы, якія пагаліліся б на раба. І яны карыстаюцца выпадкам:

— Давайце дваццаць тысяч франкаў.

— Ты смяешся?

— А ты зірні, якія ў яго дужыя рукі...

Гэтак прамінула яшчэ некалькі месяцаў. Нарэшце дамаганні маўраў паменшыліся, і я, напісаўшы сваім сябрам у Францыю і заручыўшыся іхняй падтрымкай, нарэшце ўбачыў, што здолею выкупіць старога Барка.

Што гэта былі за перагаворы! Яны цягнуліся цэлы тыдзень. Мы вялі іх, пасеўшы ў кружок на пяску, пятнаццаць маўраў і я. Адзін сябар уласніка, які быў і маім сябрам, Зін Ульд Ратары, шэльма, спатайка дапамагаў мне.

— Прадай, ты ўсё роўна страціш яго, — раіў ён гаспадару па маёй падказцы. — Ён хворы. Хвароба пакуль нябачная, але яна ўжо сядзіць унутры. Некалі ён у адначасе распухне і сканае. Не марудзь. Прадавай яго французу.

Я паабяцаў узнагароду яшчэ аднаму галаварэзу — Рагі, калі ён дапаможа мне спраўдзіць пакупку, і Рагі таксама спакушаў уласніка:

— За грошы ты накупіш вярблюдаў, ружжаў і патронаў. І зможаш сабраць атрад і пайсці вайной на французаў. Тады

ты прывядзеш з Атара трох-чатырох свежанькіх рабоў. Збаўся ад гэтага старога.

І мне прадалі Барка. Цэлы тыдзень я трымаў яго пад замком у нашым бараку, бо калі б ён у чаканні самалёта блукаў па волі, маўры маглі зноў злавіць яго і перапрадаць далей.

Але я вызваліў яго з рабства. Гэта была яшчэ адна ўрачыстая цырымонія. На яе сабраліся марабут, былы ўласнік і Ібрагім, джубійскі кайд. Гэтыя трое піратаў, якія толькі дзеля таго, каб пасмяяцца з мяне, з задавальненнем перарэзалі б яму горла за дваццаць метраў ад форта, цёпла абнялі яго і падпісалі афіцыйны дакумент.

– Цяпер ты нам сын.

Гэта значыць, і мне, згодна закону.

І Барк перацалаваў усіх сваіх бацькоў.

Да самага адлёту ён жыў у нашым бараку, але гэта было прыемнае зняволенне. Сто разоў на дзень у думках перажываў ён сваё нескладанае падарожжа: як ён выйдзе з самалёта ў Агадзіры, як на тым аэрадроме яму дадуць білет на аўтакар да Маракеша. Барк гуляў у вольнага чалавека, як дзіця гуляе ў даследавальніка: гэтае вяртанне да жыцця, гэты аўтакар, гэтыя натоўпы людзей, гэтыя гарады, якія ён хутка ўбачыць зноў...

Да мяне прыйшоў Лаберг, пасланы Маршалем і Абгралем. Нельга дапусціць, каб Барк паміраў з голаду, прыляцеўшы на радзіму. Яны сабралі да яго тысячу франкаў: каб Барку было на што жыць, пакуль знойдзе сабе работу.

І я міжволі прыгадаў старых пань з сентыментальных раманаў, якія «займаюцца міласэрнасцю», раскашэльваюцца на дваццаць франкаў і патрабуюць удзячнасці. Авіямеханікі Лаберг, Маршаль і Абграль, даючы тысячу, не займаліся

міласэрнасцю і яшчэ меней патрабавалі ўдзячнасці. І не з жалоты, як тыя разлетуцененыя пра шчасце старыя пані, рабілі яны так. Проста яны садзейнічалі таму, каб чалавеку была вернута яго чалавечая годнасць. Бо яны выдатна ведалі, што, як толькі пройдзе ап'яненне ад вяртання на радзіму, найпершай вернай сяброўкай, якая наведе Барка, будзе галеча і што не праміне і трох месяцаў, як ён будзе вымушаны знясільвацца на якой-небудзь чыгунцы, выварочваючы старыя шпалы. Ён будзе ўжо не такі шчаслівы, як цяпер у пустыні побач з намі. Але ён меў права быць самім сабой і жыць сярод сваіх блізкіх.

— Ну, дружа Барк, адпраўляйся і будзь чалавекам.

Самалёт дрыжаў ад вібрацыі, гатовы ўзляцець. Барк апошні раз абвёў вачыма бязмежную пустэльню вакол Кап-Джубі. Каля двухсот маўраў сабралася ля самалёта, каб пабачыць, які выраз твару набывае раб на парозе новага жыцця. Калі б толькі здарылася вымушаная пасадка, яны б адправілі яго куды далей.

На развітанне мы махаем рукамі нашаму пяцідзесяцігадоваму нованароджанаму, трошкі ўсхваляваным гэтым адпусканнем яго ў свет.

— Бывай, Барк!

— Не!

— Як — не?

— Не. Я Магамет бен Лаўсін!

Апошнія весткі пра яго мы атрымалі ад араба Абдалы, які па нашай просьбе суправаджаў Барка да Агадзіра.

Аўтакар адпраўляўся толькі вечарам, Барк, такім чынам, меў у сваім распараджэнні цэлы дзень. Спярша ён так доўга і моўчкі блукаў па маленькім гарадку, што Абдала заўважыў ягоную ўстрывожанасць і здзівіўся:

– Што з табой?

– Нічога...

Барк разгубіўся ад гэтай раптоўнай, бязмежнай волі і яшчэ не адчуваў, што ўваскрэс. Яго перапаўняла глухое шчасце, але за гэтым шчасцем ён не выяўляў у сабе ніякіх перамен, сёння ён – усё той жа Барк, што і ўчора. Аднак цяпер ён нароўні з іншымі людзьмі дзяліў і гэтае сонца, і права сесці тут, пад гэтай павеццю арабскага кафэ. Ён сеў. Ён загадаў чаю Абдале і сабе. Гэта быў яго першы ўчынак валадара, а не раба, і гэтая ўлада павінна была пераўтварыць яго. Але афіцыянт наліў яму чаю без усялякага здзіўлення, нібыта гэта быў сама звычайны ўчынак. Ён не адчуваў, што, наліваючы гарбату, ганаруе вольнага чалавека.

– Пойдзем адсюль, – сказаў Барк.

Яны падняліся да Касбе – квартал гэты пануе над Агадзірам.

Да іх падышлі зграбненькія берберскія танцоўшчыцы. Яны выказвалі столькі прыручанай лагоды, што Барк адразу акрыяў, яму здалося – самі таго не ведаючы, яны віталі яго вяртанне да жыцця. Яны ўзялі яго за руку і прапанавалі чаю – але гэтак жа ветла і сардэчна прынялі б яны і любога іншага. Барку захацелася сказаць ім пра сваё адраджэнне. Яны слухалі і пяшчотна ўсміхаліся. Яны радаваліся таму, што быў рады ён. Каб канчаткова заваражыць іх, ён дадаў: «Я Магамет бен Лаўсін». Але гэта іх не ўразіла. У кожнага чалавека ёсць імя, і шмат хто вяртаецца богведама адкуль...

Ён зноў пацягнуў Абдалу ў горад. Ён сноўдаўся каля жыдоўскіх крамак, і глядзеў на мора, і думаў, што вось ён можа пайсці ў любым накірунку, што ён вольны... Але гэтая воля прыносіла яму горыч: яна выявіла, у якой ступені не хапала яму повязяў са светам.

Міма праходзіла дзіця. Барк ласкава пагладзіў яго па шчацэ. Дзіця ўсміхнулася. Гэта быў не гаспадарскі сыноч, перад якім трэба ліслівіць. Гэта быў нечы заморак, якому Барк аддаваў сваю шчырую ласку. І хлапчанятка ўсміхнулася. Менавіта гэтак хлапчанятка абудзіла Барка да жыцця, яно ўсміхнулася — і вось Барк адчуў, што пачынае нешта значыць у гэтым свеце. Нешта стала праясняцца, і ён закрочыў упэўнена і хутка.

— Што ты шукаеш? — пытаўся Абдала.

— Нічога, — адказваў Барк.

Але калі на рагу адной з вуліц ён натыкнуўся на чародку дзятвы, занятай гульнёй, ён спыніўся. Вось яно. Ён моўчкі паглядзеў на іх. Потым кінуўся да жыдоўскіх крамак і вярнуўся з бярэмам пакункаў. Абдала ўзлаваўся:

— Дурню, паберажы грошы!

Але Барк ужо нічога не чуў. Ён урачыста, па аднаму, падзываў да сябе дзяцей, і маленькія ручаньты пацягнуліся да цацак, бранзалетак і вышываных золатам пантофлікаў. І кожнае дзіця, завалодаўшы сваім скарбам, адразу ж дзікавата ўцякала.

Але на змену ім набеглі іншыя агадзірскія дзеці: Барк апрануў і іх у залатыя пантофлікі. Вестка пра гэта маланкава разнеслася па ўскраінах Агадзіра, і вось ужо ўся чыста дзятва ўсхапілася на ногі і з воклічамі рынулася да чорнага бога і, тузаючы яго бедную апратку раба, запатрабавала сваю долю. Барк абанкручваўся. На думку Абдалы, Барк «ад радасці звар'яцеў». Але, па-мойму, справа не ў тым, што Барк хацеў падзяліцца лішкам уласнай радасці.

Ён быў вольны і таму валодаў сама галоўным, сама дарагім — правам быць любімым, правам ісці ў любым накірунку і зарабляць свой хлеб сваёй працай. Навошта яму гэтыя грошы... калі яго, як жорсткі голад, мучыла патрэба

быць чалавекам сярод людзей, патрэба адчуваць сваю цесную повязь з людзьмі. Агадзірскія танцоўшчыцы выказвалі ласку да старога Барка, але ён развітаўся з імі гэтак жа лёгка, як і сустрэўся; яны не мелі патрэбы ў ім. Гэты афіцыянт арабскай кавярні, гэтыя мінакі на вуліцах — усе паважалі ў ім вольнага чалавека, усе нароўні з ім дзялілі сонечнае святло, але, тым не меней, ніводзін з іх не выказваў патрэбы ў ім. Ён быў вольны, але бясконца вольны, настолькі вольны, што ўжо не адчуваў сваёй вагі на зямлі. Яму не хапала грузу чалавечых адносін, якія часам нават замінаюць у дарозе наперад, не хапала слёз, разлук, папрокаў, радасцей — усяго, што чалавек песціць альбо штораз кожным сваім новым учынкам безаглядна шкуматае, — не хапала той процьмы повязяў, якія лучаць чалавека з іншымі людзьмі і надаюць яму вагу. А вось цяпер Барка абцяжвала безліч дзіцячых надзей...

Так у раскошы адвячорка над Агадзірам, у час вячэрняй прахалоды, якая так доўга была для яго адзінай чаканай ласкай і адзіным прытулкам, пачалося цараванне Барка. Набліжаўся час ад'езду, — і ён ішоў, амыты прылівам дзятвы, як амывала яго некалі даверлівая атара, і пракладаў у занаву набытым свеце сваю першую баразну. Заўтра ён вернецца ў галечу сваёй радні, прыме адказнасць за столькі жыццяў, колькі, магчыма, і не змогуць пракарміць яго старыя рукі, але ён ужо адчуваў уласную вагу. Як легкакрылы архангел, якому, каб жыць жыццём людзей, давялося б пайсці на хітрыкі — зашыць у пояс кавалак свінцу, — гэтак і Барк з цяжкасцю рабіў першыя крокі, прыцягнены да зямлі натоўпам дзяцей, якім так неабходны вышываныя золатам пантофлікі.

Такая яна, пустыня. Каран – а ён усяго толькі пэўны звод правілаў гульні – ператварае яе пяскі ў незвычайнае царства. Не будзь гэтых правілаў, Сахара была б пустэльніай, між тым у яе нетрах разыгрываецца таемны спектакль, бурляць людскія страсці. Сапраўднае жыццё пустыні не ў масавым бадзянні плямён у пошуках пашы для вярблюдаў, а ў гэтай гульні, што вядзецца і па сённяшні дзень. Якая вялізная розніца паміж скоранымі пяскамі і няскоранымі! А хіба не гэтак яно і сярод людзей? Перад воблікам пераўтворанай пустыні мне прыгадваюцца гульні майго маленства, цёмны, і ў пазалоце, парк, які мы насялялі багамі, бязмежнае царства, якое мы стварылі з гэтага квадратнага кіламетра, так дарэшты і не зведанага, так дарэшты і не абгледжанага. У нас быў свой свет, са сваімі асновамі, дзе крокі мелі такое гучанне, дзе рэчы мелі такі сэнс, якія былі немагчымы ў ніякіх іншых краях. Што застаецца ад запоўненага магічным, ледзяным, пякельным ценем маленства парку, калі, даўно дарослы, даўно падначалены іншым законам жыцця, ты аднойчы вяртаешся сюды, і з пачуццём нейкай распачы ідзеш уздоўж ягонай агароджы – нізенькай сцяны з шэрага каменю, і дзівуешся, як такая невялічкая тэрыторыя ўмяшчала ў сабе цэлы бязмежны свет, і горка разумееш, што ў тое бязмежжа не вернешся ўжо аніколі, бо для гэтага не ў парк – у гульні ўвайсці трэба.

Але болей няма непадлеглых арабскіх земляў. Кап-Джубі, Сіснерос, Пуэрта-Кансада, Сагіэт-эль-Хамра, Дора, Смара – не таямніца болей. Далягляды, куды мы так імкнуліся, пагаслі адзін за адным, як тыя кузуркі, што, трапіўшы ў сіло цёплых далоняў, трацяць свае фарбы. Але той, хто паляваў на іх, не быў ахвярай самападману. Мы не ашукваем сябе, калі імкнёмся да ўсё новых адкрыццяў. Як не

ашукваў сябе і султан з «Тысячы і адной ночы», які прагнуў нейкай выключнай дзівоснасці, – але світала, і красуні наложніцы пагасалі ў ягоных абдымках, ад першага ж дотыку страціўшы пазалоту сваіх крыльцаў. Нас заварожвалі самі пяскі, а некалі, магчыма, нехта прабуравіць тут нафтавыя свідравіны і разбагацее на гандлі нафтай. Але тыя людзі прыйдуць сюды надта позна. Бо недаступныя пальмавыя гаі ці некрануты пыл ракушніку сваю сама каштоўную долю ўжо ўручылі нам: яны дарылі ўсяго толькі гадзіну захаплення, і перажылі гэтую гадзіну мы.

Што такое пустыня? Мне было наканавана аднойчы апынуцца ў самым яе сэрцы. У 1935 годзе я ляцеў у Індакітай, а апынуўся ў Егіпце, на мяжы з Лівіяй, у палоне пяскоў, як у смале, і ўжо думаў, што і загіну там. Вось як гэта было.

VII. У СЭРЦЫ ПУСТЫНІ

1

На падыходзе да Міжземнага мора мяне сустрэла нізкая воблачнасць. Я знізіў вышыню да дваццаці метраў. Лівень хвошча ў ветравое шкло, а мора, здаецца, аж дыміць. Як ні напружваю зрок, нічога ў гэтай каламуці не відно, хоць бы не напароцца на мачту якога судна.

Мой механік Андрэ Прэво запальвае мне цыгарэту.

– Кавы...

Ён знікае ў хвасце самалёта і вяртаецца з тэрмасам. П'ю. Час ад часу паддаю газу, каб падтрымаць шаг вінтоў у дзве тысячы сто абаротаў. Акідваю вокам цыферблаты: усе

прыборы паслухмяныя, кожная стрэлка на сваім месцы. Кідаю хуткі позірк на мора, якое парыць пад дажджом, як агромністы басейн з гарачай вадой. Калі б я быў на гідраплане, я пашкадаваў бы, што яно такое «глухое». Але я на самалёце. «Глухое» мора ці не, тут усё роўна не сядзеш. І гэта невядома чаму надае мне недарэчнага адчування бяспекі. Мора належыць свету, які мне чужы. Аварыя ў гэтай мясціне не для мяне, яна нават не страшыць мяне: я зусім не аснашчаны для мора.

Пасля паўтары гадзіны лёту дождж сціхае. Хмары паранейшаму вельмі нізкія, але іх як няўтрымная ўсмяшка ўжо працінае святло. Я люблюся гэтым нетаропкім выспяваннем добрай пагоды. Прадчуваю, што ўгары нада мной пласт белай кудзелі стаў зусім тонкі. Бяру трошкі ўбок, каб абысці лівень: ужо няма патрэбы лезці ў самую яго сэрцавіну. І вось першая прагаліна ў небе...

Я адчуваю яе раней, чым бачу, бо ўперадзе на моры заўважаю доўтую паласу колеру муравы, паляну светлай і густой зеляніны, нібы рунь ячменю на поўдні Марока, якая так дападала да сэрца пасля трох тысяч кіламетраў пяскоў, калі я вяртаўся з Сенегала. Гэтае ж пачуццё ў мяне і тут — як на падыходзе да людскіх селішчаў, і мяне агортвае ўзнёслая радасць. Абарочваюся да Прэво:

— Выкараскаліся, цяпер парадак!

— Дзіва што!..

Туніс. Пакуль самалёт запраўляюць гаручым, я падпісваю паперы. Але ў той момант, калі выходжу з кабінета, да мяне даносіцца нейкі гук — гэтак плюхаецца ў ваду скакун. Глухі, без водгулля, усплёск. Мне імгненна прыгадваецца ўжо чуты падобны гук: выбух у гаражы. Тады ад гэтага хрышлаватага кашлю загінулі два чалавекі. Я абарочваюся да дарогі, што пралягае ўздоўж узлётнай

паласы: над ёю курыць лёгкі пыл, там на поўнай хуткасці сутыкнуліся два аўтамабілі і застылі, раптоўна. як ільдамі, акутыя нерухомасцю. Туды бягуць людзі, бягуць і сюды, да канторы:

– Пазваніце... Доктара... Галава...

Сэрца маё сціскаецца. У спакойным святле адвячорка лёсу ўдалося нанесці свой удар. Загублена хараство, розум ці, можа, нават само жыццё... Піраты пракраліся па пустыні, і ніхто не пачуў іхніх бяшумных крокаў. І вось у лагернай стаянцы – кароткая мітусня нападу. Затым усё зноў акрываецца залатавым спакоем. Ранейшы спакой, ранейшая цішыня... А побач нехта кажа – праламаны чэрап. Не, не хачу нічога ведаць пра гэты нерухомы скрываўлены лоб. Адварочваюся ад дарогі і крочу да свайго самалёта. Але ў душы варушыцца нейкае прадчуванне небяспекі. І неўзабаве я зноў пачую яго, гэты ж гук. Калі на хуткасці дзвесце семдзсят кіламетраў у гадзіну я ўзару наканаванае мне чорнае плато, да мяне данясецца той жа хрыплаваты кашаль: тое ж самае грознае «кха» лёсу, які ўсё-такі падсцярог нас.

У дарогу, на Бенгазі.

2

У дарогу. Сцямнее толькі праз дзве гадзіны. Але ўжо на падлёце да Трыпалітаніі я зняў чорныя акуляры. І пясок вызалочваецца. Божа, якая пустынная гэта планета! І мяне зноў апаноўвае думка, што рэкі, шаты дрэў і людскія селішчы сваім узнікненнем абавязаны толькі збегу шчаслівых абставін. Бо наша Зямля – гэта ж такое засілле скалаў і пяску!

Але ўсё гэта чужое мне, я жыву ў свеце палёту. Я адчуваю, як паволі апускаецца ноч, у якую ўваходзіш, бы ў

храм. Праз таінства асноўных рытуалаў уваходзіш у безаглядны, бязрадны роздум. Усё зямное спакваля страчвае свае абрысы і хутка зусім знікне. Увесь гэты краявід унізе яшчэ азораны бледным прымеркавым святлом, але ўжо расплывісты і цьмяны. І я не ведаю нічога, паўтараю, нічога, што было б вартасней гэтай гадзіны. Той, хто спазнаў невытлумачальнае, палкае захапленне палётам, разумее мяне.

Я спакваля выракаюся сонца. Выракаюся вялізных вызалачаных абшараў, якія далі б мне прытулак у выпадку аварыі... Выракаюся арыенціраў, якія не далі б мне збіцца з дарогі. Выракаюся абрысаў гор на небасхіле, якія дапамаглі б мне не наляцець на іх. Я ўступаю ў ноч. Я плыву ўсляпу, па прыборах. У мяне застаецца толькі адзін саюзнік — зоры...

Гэтае заміранне свету там, унізе, адбываецца нетаропка. Паступова мне ўсё адчувальней не хапае святла. Зямля і неба паступова перамешваюцца. Дол, здаецца, прыўзнімаецца і разбухае, нібы пара. Першыя нябесныя свяцілы трымцяць, быццам у зялёнай вадзе. Яшчэ не хутка настане час, калі яны ператворацца ў цвёрдыя пярлінкі. Яшчэ не хутка можна будзе паназіраць за маўклівай гульнёй знічак. У пэўныя ночы мне выпадала бачыць такія густы імклівы зарапад, што здавалася, там, у сузор'ях, усхадзіўся моцны вецер.

Прэво правярае асвятленне і запасныя лямпы. Абгортваем лямпачкі чырвонай паперай.

— Яшчэ раз...

Ён дадае яшчэ адну столку, шчоўкае выключальнікам. Але святло яшчэ занадта яркае. Быццам на засветленым здымку, ад яго толькі зблякнуць і без таго ледзь улоўныя абрысы знешняга свету. Знікне тоненькая мігатлівая плёнка, якою з наступленнем цемнаты падчас яшчэ ахінаюцца ўсе прадметы. Вось і ноч настала. Але гэта яшчэ не сапраўдная

ноч. Яшчэ не схаваўся сярпок месяца. Прэво нырае ў хваставое аддзяленне і вяртаецца з сандвічам. Я скубу гронку вінаграду. Мне не хочацца есці. Мне не хочацца ні есці, ні піць. І я зусім не стаміўся, здаецца, магу хоць дзесяць гадоў так ляцець.

Месяца ўжо няма.

Бенгазі адзываецца ўжо ў непрагляднай ночы. Бенгазі спачывае на дне такой глыбокай цемрадзі, што нават зарава няма над ім. Я заўважыў горад толькі на самым падлёце да яго. Шукаю пасадачную пляцоўку — ага, вось яна, па краях успыхваюць чырвоныя агні. Выразна акрэсліваецца чорны прамавугольнік. Разварочваюся. Святло пражэктара, скіраванага ў неба, уздымаецца ўгору, як слуп полымя, апісвае дугу і пракладае па аэрадрому залатую дарожку. Я раблю яшчэ адзін круг, каб заўважыць усе магчымыя перашкоды. Начное абсталяванне гэтага аэрадрома проста цудоўнае. Збаўляю газ і планірую, быццам апускаюся ў чорную ваду.

Калі я прызямляюся, па мясцоваму часу роўна дваццаць тры гадзіны. Я падрульваю да пражэктара. У тугім святле пражэктара мільгаюць, выбягаючы з цемры і зноў прападаючы ў ёй, надзвычай пачцівыя афіцэры і салдаты. Глядзяць мае паперы, запраўляюць самалёт гаручым. Праз дваццаць хвілін я магу ляцець далей.

— Зрабіце віраж і прайдзіце над намі, каб мы ведалі, што ў вас усё добра.

У дарогу.

Без ніякіх затрымак вырульваю на залатую дарожку, качуся да цёмнай прамоіны ўперадзе. Мой «Сіmun» адрываецца да зямлі куды раней, чым скончылася паласа. Пражэктар следуе за мной, і мне цяжка зрабіць віраж. Нарэшце прамень адводзяць убок — здагадаліся, што мяне

слепіць. Раблю разварот з наборам вышыні, у твар нечакана зноў б'е пражэктар, але ён толькі на міг датыкаецца да мяне і слізгае далей, адводзіць убок сваю залатую флейту. Гэтак там, на зямлі выказваюць мне сваю найшчырэйшую прыязнасць і ўвагу. І вось я зноў бяру курс на пустыню.

Метэастанцыі Парыжа, Туніса і Бенгазі паабяцалі мне спадарожнага ветру сілай трыццаць — сорок кіламетраў у гадзіну. У такім разе, можна разлічваць на ўсе трыста. Бяру курс правей, на сярэдзіну прамой, якая злучае Александрыю з Каірам. Такім чынам я абміну небяспечныя зоны ўзбярэжжа, і хоць буду ляцець невядомым маршрутам, я абавязкова — ці справа, ці злева — злаўлю агні аднаго з гэтых гарадоў ці хоць бы даліны Ніла. Калі вецер не пераменіцца, мой палёт зойме тры гадзіны дваццаць хвілін. Калі аслабне — тры сорок пяць. І я пачынаю адольванне тысячы, пяцідзсяці кіламетраў пустыні.

Месяца ўжо няма. Вакол адна чорная смала — па самыя зоры. На ўсім шляху я не прыкмечу ні агеньчыка, не ўбачу ніводнага арыенціра, да самага Ніла я адрэзаны ад людзей, таму што і радыё на борце няма. Я нават не спрабую назіраць яшчэ за чым-кольвечы, апрача компаса і альтметра Сперы. Мяне ўжо нішто не цікавіць, апрача размеранага дыхання тонкай зіхоткай крэскі на цёмнай прыборнай дошцы. Калі Прэво перасядае на іншае месца, я звяраюся з прыборам і асцярожна выроўніваю машыну. І падымаюся на вышыню дзве тысячы метраў, туды, дзе, як мне паведамлілі, дзьме сама спрыяльны вецер. Зрэдку запальваю лямпачку, каб праверыць работу матора — не ўсе прыборы ў мяне асветлены, — але большую частку часу я праводжу ў змроку, сярод маіх драбнюткіх сузор'яў, якія выпраменьваюць тое ж нежывое, тое ж невычэрпнае і загадкавае святло, што і сапраўдныя зоры, і размаўляюць на той жа мове. І я таксама,

як астраном, чытаю кнігу нябеснай механікі. Я таксама засяроджаны і далёкі да ўсяго зямнога. У вонкавым свеце ўсё быццам вымерла. А тут толькі Прэво, які пасля доўгага змагання з сабой нарэшце ўсё-такі здаўся і задрамаў, і цяпер яшчэ паўней я адчуваю адзіноту. Тут толькі роўнае ракатанне матора ды гэтыя спакойныя зоркі на прыборнай дошцы перада мною.

І ўсё-такі я задумваюся. Месяц нам сёння не саюзнік, радыё ў нас няма. Ніводная сама тоненькая нітачка не звяжа нас са светам, пакуль мы не выйдзем да ланцужка агнёў на Ніле. Мы цяпер па-за ўсім на свеце, адзін толькі матор утрымвае нас і не дае прапасці ў гэтай смале. Як у казцы, мы перасякаем мёртвую даліну, чорную даліну выпрабаванняў. Тут не спадзявайся на дапамогу. Тут не спадзявайся на прабачэнне сваім пахібкам. Мы аддадзены волі лёсу.

З-за прыборнай дошкі ў адным месцы праточваецца промнік святла. Буджу Прэво, каб ён прытушыў яго. Прэво, як мядзведзь, варушыцца ў цемры, фыркае, вылазіць са свайго кутка. Засяроджана майструе нешта з насовак і чорнай паперы. Промнік святла знікае. Ён занадта рэзка ўрываўся ў гэты свет. Ён быў зусім недарэчы тут, сярод бледнага, бясстраснага фасфарычнага свячэння прыбораў. Гэта было святло начнога шынка, а не зоркі. Да таго ж ён сляпіў мяне, зацямняў мігценне прыбораў.

Мы ляцім ужо тры гадзіны. І раптам справа ўспыхвае нейкае дзіўнае міготкае святло. Разглядваю яго. За сігнальным агнём на канцы крыла, які дагэтуль быў нябачны мне, цягнецца доўгі блішчасты след. Нейкае хісткае ззянне, якое то з'яўляецца, то знікае: ага, гэта ж я ўваходжу ў воблака. Гэта яно адлюстроўвае сігнальны агонь. На падыходзе да маіх арыенціраў я аддаў бы перавагу чыстаму небу. Над крылом самалёта ўзнікае светлы німб. Ззянне ярчэе, цяпер яно ўжо

ўстойліва прамяніцца, як ружовы букет. Мяне моцна ўстрэсвае — пачынаецца гайданка. Я лячу недзе ў вантробах кучавых аблокаў, таўшчыня якіх мне невядомая. Паднімаюся на вышыню дзве пяцьсот — вакол усё тое ж. Спускаюся да тысячы метраў. Агнявы букет быццам прырос да крыла і толькі разгарэўся яшчэ ярчэй. Ну добра. Ну што ж. Нічога не трэба. Я стараюся не думаць пра гэта. Што будзе, тое будзе. Але мне ўсё-такі не даспадобы гэтае асвятленне — карчма, дый годзе.

Я пачынаю разважаць: «Што я трошкі танцую тут — гэта нармальна з'ява, гэта зразумела, але мяне ўсю дарогу трошкі трэсла, нягледзячы на чыстае неба і вышыню. Вецер ніколечкі не аслаб, значыць, мая хуткасць напэўна перавышала трыста кіламетраў у гадзіну». Зрэшты, я нічога дакладна не ведаю, паспрабую сарыентавацца, калі выйду з хмар.

І вось выходжу. Букет раптоўна знікае. Менавіта па яго знікненню я і даведваюся, што выйшаў з аблокаў. Я ўзіраюся перад сабой і заўважаю, наколькі можна разлічыць, вузкі прасвет, а далей зноў сцяна кучавых аблокаў. І зноў ажыў букет на крыле.

Вынырнуўшы на імгненне, я зноў вязну ў чорнай смале. Гэта пачынае непакоіць, я лячу ўжо тры з паловай гадзіны, вось-вось Ніл, калі я не памыліўся ў разліках. Мне, можа, і ўдасца заўважыць яго ў прасветах, але на гэта мала шанцаў, бо прасветы вельмі рэдкія. Я не адважваюся апусціцца яшчэ ніжэй: калі, выпадкам, хуткасць была меншая, чым я думаў, то пада мной яшчэ ўзвышша.

Я пакуль не адчуваю вялікай трывогі, проста баюся страціць шмат часу. Але я ведаю, калі надыдзе канец майму спакою: праз чатыры гадзіны пятнаццаць хвілін лёту. Праз

гэты час, нават калі б зусім не было ветру — а вецер, вядома, быў, — даліна Ніла не магла не застацца ззаду.

Калі я трапляю ў кудзелю аблокаў, агняны букет на крыле адкідвае ўсё болей і болей таропкія, мігатлівыя водбліскі, затым раптоўна гасне. Мне не падабаюцца гэтыя зашыфраваныя перагаворы з дэманамі ночы.

Уперадзе загараецца зялёная зорка, праменная, нібы маяк. Што гэта, зорка ці маяк? Зусім не падабаецца мне і гэтае ненатуральнае святло, гэтае свяціла чараўніка, гэтыя небяспечныя запросіны.

Прачнуўся Прэво, запальвае лямпачку, правярае абароты матора. Я адмахваюся ад яго і ягоных лямпачак. Якраз трапіўся прасвет у хмарах, і я карыстаюся гэтым, каб зірнуць, што там, унізе. Прэво зноў упадае ў дрымоту.

Зрэштты, нічога там не выглядыш.

Ляцім ужо чатыры гадзіны пяць хвілін. Падышоў Прэво, сеў побач.

— Пара было б ужо прыбыць у Каір...

— Даўно пара...

— Што гэта там, зорка? Можа, маяк?

Я трошкі збавіў хуткасць, ад гэтага і прачнуўся Прэво. Ён вельмі чуйны да любых перамен у голасе матора. Я пачынаю павольна зніжацца ў надзеі выслізнуць з-пад аблокаў.

Перад гэтым я звернуўся па карце. У любым выпадку я прамінуў пласкагор'і, пада мной нішто не павінна ўзвышацца над узроўнем мора: я нічым не рызыкую. Прадаўжаю зніжацца і раблю паварот на поўнач. Гэтак я абавязкова пабачу агні абодвух гарадоў. Я іх, безумоўна, пераляцеў, значыць, агні з'являцца злева. Цяпер я лячу пад скопішчам аблокаў. Але злева адно спусцілася яшчэ ніжэй, трэба яго абысці. Каб не трапіць да яго ў пастку, я разварочваюся і бяру курс на норд-норд-ост.

Не, гэтае воблака апускаецца ўсё ніжэй і заслання мне ўвесь далягляд. Я не асмельваюся знізіцца яшчэ больш. Я ўжо і так на вышыні чатырохсот метраў, так паказвае мой вышынямер, але хто ведае, які тут ціск. Прэво нахіляецца да мяне. Крычу яму: пайду да мора, там буду зніжацца, а то яшчэ наскочым на што-небудзь...

Зрэшты, нічога невядома, можа, я ўжо лячу над морам. Цемра пад гэтай хмарай проста апраметная. Прыпадаю да шкла. Хоць бы што-кольвечы разгледзець унізе. Я намагаюся. Хоць бы які агенчык мігнуў, хоць бы якая-небудзь вяха. Я нагадваю чалавека, які засяроджана корпаецца ў прыску. Які сіліцца адшукаць у нетрах ачага хоць адну жарынку жыцця.

– Марскі маяк!

Мы адначасова ўбачылі гэтую мігатлівую пастку! Якое вар'яцтва! Дзе ён быў, гэты прывідны маяк, гэтая выдумка ночы? Бо ў тую ж секунду, калі мы з Прэво нахіліліся, каб разгледзець яго за трыста метраў пад намі, раптоўна...

– А!

Здаецца, толькі гэта ў мяне і вырвалася. Здаецца, я толькі і адчуў, як наш свет скалануўся і затрашчаў, гатовы разляцецца на друзачкі. На хуткасці дзвесце семдзесят кіламетраў у гадзіну мы ўрэзаліся ў дол.

Потым сотую долю секунды я чакаў: вось агромністай пунсвай зоркай палыхне выбух, і мы абодва знікнем... Ні Прэво, ні я зусім не хваляваліся. Я ўлавіў у сабе адно толькі гэта бязмежнае чаканне, чаканне асляпляльнай зоркі, якая ў тую ж секунду павінна была знішчыць нас. Але пунсвай зоркі ўсё не было. Было толькі нейкае жорсткае скалананне, якое руйнавала нашу кабінку, вырывала вокны, на сотню метраў убок адшпурвала кавалкі абшыўкі, да вантробаў напаўняючы нас сваім грукатам. Самалёт калаціўся, як нож, запушчаны здалёк у цвёрды камель. Нас шалёна трэсла і

падкідала. Секунда, другая... Самалёт усё тросся, і я з нейкай дзікай нецярпліваасцю чакаў, калі гэтая нерастрачаная сіла разарве яго, як гранату. Але падземныя штуршкі прадаўжаліся, а канчатковага выбуху ўсё не было. І я нічога не цяміў, што ж гэта робіцца. Я не разумеў ні гэтага скаланання, ні гэтага гневу, ні гэтай бясконцай адтэрміноўкі... пяць... шэсць секунд... Нечакана нас так шалёна крутанула, што вылецелі праз акно кабіны нашы цыгарэты і рассыпалася правае крыло, — потым усталявалася цішыня. Усё здранцвела і замерла. Я крыкнуў Прэво:

— Выскоквайце! Хутчэй!

— Згарым! — усклікнуў ён.

І мы кульнуліся праз вырванае акно. Спыніліся толькі метраў за дваццаць.

— Вы цэлы? — пытаюся ў Прэво.

— Цэлы! — адказвае ён.

Але чамусьці трэ калена.

— Паскачыце, пабегайце, прысягніце, што ў вас нічога не зламана! — прашу я.

А ён у адказ:

— Нічога, гэта аварыйная помпа...

Мне мроілася, што ён вось-вось рассыплецца, разваліцца напалам, а ён, утаропіўшыся ў адну кропку, усё паўтараў:

— Гэта аварыйная помпа!..

«Ён звар'яцеў, — падумаў я, — зараз пусціцца ў скокі...»

Але, адарваўшы вочы ад самалёта, які нарэшце перастаў гарэць, ён паглядзеў на мяне і паўтарыў:

— Нічога, гэта аварыйная помпа ўдарыла мяне па калене.

Проста неверагодна, што мы засталіся жывыя. З электрычным ліхтарыкам у руцэ ідзём па следзе самалёта на зямлі. Ужо праз дзвесце пяцьдзсят метраў ад таго месца, дзе ён спыніўся, натыкаемся на пакарэжанае жалезнае ламачча абшыўкі, расшпурлянае ўздоўж усяго шляху машыны па пяску. Удзень мы ўбачым, што мы амаль па датычнай наткнуліся на спадзісты адхон вяршыні нейкага пустыннага плато. У месцы сутыкнення яма ў грунце нагадвае яму ад плуга. Самалёт, не перавярнуўшыся, як нейкая рэптылія, пузам праклаў сабе дарогу, памагаючы яраснымі рухамі хваста. Поўз на хуткасці дзвесце семдзсят кіламетраў у гадзіну. Несумненна, мы абавязаны жыццём гэтым чорным, круглым, падатлівым камяням, якія ляжалі тут, нібы шары на більярдным стале.

Прэво адключае акумулятары, каб часам не ўзнік пажар ад кароткага замыкання. Я прыпіраюся да матора і прыкідваю: усе чатыры гадзіны пятнаццаць хвілін лёту на мяне дзейнічала сіла ветру з хуткасцю ў пяцьдзсят кіламетраў у гадзіну, мяне сапраўды ўвесь час пагойдвала. Але, можа, ён дзьмуў не так, як нам прадказвалі, а мяняўся — а хто ведае, у якім кірунку. Значыць, вызначыць, дзе мы знаходзімся, можна з дакладнасцю кіламетраў у чатырыста...

Прэво сядзе побач і кажа:

— Проста неверагодна, што мы жывыя...

Я маўчу і не адчуваю ніякай радасці. Мяне працяла адна падумка і ўжо не дае спакою.

Прашу Прэво запаліць свой ліхтарык, каб ён служыў мне маяком, а сам са сваім ліхтарыкам у руцэ адыходжу. Іду напрамкі ўперад, уважліва гляджу пад ногі. Крочу нетаропка, раблю шырокі паўкруг, зноў і зноў мяняю кірунак. Я пільна ўзіраюся долу — гэтак шукаюць згубленыя пярсцёнак. Зусім

нядаўна я вось гэтак шукаў на зямлі жывую іскрынку. Я іду ўсё далей і далей у цемрадзь, схіліўшыся над белым колам, якое вяду з сабою. Значыць, сапраўды... Значыць, сапраўды... Павольна вяртаюся да самалёта. У роздуме сядваю ля кабіны. Я шукаў хоць якую-кольвечы зачэпку для надзеі. І не знайшоў яе. Я шукаў хоць якую-кольвечы адмету жыцця, але жыццё не падало мне аніякага знаку.

— Прэво, я не бачыў ні каліўца травы...

Прэво маўчыць, і я не ведаю, ці зразумеў ён мяне. Мы яшчэ пагаворым пра гэта, калі заслона будзе паднята, калі настане дзень. Нічога не адчуваю, адну толькі страшэнную стому, і думаю: «Апынуцца пасярод пустыні, калі арыентуешся з дакладнасцю да чатырохсот кіламетраў...» Я рыўком ускокваю на ногі:

— Вада!

Бакі з гаручым, бакі з маслам прабіты. Нашы запасы вады таксама выцеклі. Пясок выпіў усё. Знаходзім прадзіраўлены тэрмас, у ім уцалела з паўлітра кавы, на дне другога — з чвэрць літра белага віна. Працэджваем гэтае пітво і зліваем у адзін посуд. Яшчэ знайшліся некалькі гронак вінаграду і адным-адзіны апельсін. І я прыкідваю: «Гэтага недататкова і на пяць гадзін шляху па спякотнай пустыні...»

Мы ўладкоўваемся ў кабіне, будзем чакаць дня. Я кладуся спаць. Ужо засынаючы, падводжу вынікі нашай прыгоды: мы абсалютна не ведаем, дзе знаходзімся. У нас няма і літра вадкасці. Калі мы не дужа адхіліліся ад трасы, нас адшукаюць у лепшым выпадку праз тыдзень, а гэта будзе занадта позна. А калі нас занесла далёка ўбок, то знойдуць праз паўгода. Няма чаго разлічваць на самалёты: нас будуць шукаць у прасторы ў тры тысячы квадратных кіламетраў.

— Ах, шкода... — прамаўляе Прэво.

— Што?

— Усё ж магло скончыцца адразу!..

Але не варта так хутка адмаўляцца ад жыцця. Мы з Прэво бяром сябе ў рукі. Нельга траціць надзеі, хай сабе цень надзеі — і, можа, адбудзецца цуд і выратаванне ўсё-такі прыйдзе з неба. Тым больш нельга сядзець на месцы, — а раптам паблізу маецца які-небудзь аазіс? Будзем хадзіць і шукаць цэлы дзень. А вечарам вернемся да самалёта. А перад адыходам вялікімі літарамі занатуем на пяску, дзе мы і што мяркуем рабіць.

Скручваюся ў клубок і засынаю аж да дня. Якое шчасце заснуць! Стома агортвае мяне безліччу зданяў. Я не самотны ў пустыні, мая дрымота напоўнена галасамі, успамінамі, пошапам прызнанняў. Мне яшчэ не хочацца піць, я добра адчуваю сябе, я аддаюся сну, як прыгодзе. І ява адступае...

О, усё зусім перайначылася, калі настаў дзень!

4

Я вельмі любіў Сахару. Я шмат начэй правёў у краі няскораных плямёнаў. Не раз прачынаўся сярод бязмежных бялёсых пяскоў, хвалістых, як мора ад ветру. І засынаў пад крылом самалёта і чакаў дапамогі, — але цяпер гэта не ішло ні ў якое параўнанне.

Мы караскаемся па схілах гарбатых узгоркаў. Дол — пясок, цалкам уккрыты тонкім слоём бліскучых чорных каменьчыкаў. Нагадваючы металічную луску, купалы ўзгоркаў блішчаць, як кальчуга. Мы трапілі ў свет мінералаў. Усё вакол закута ў браню.

Адолееш адзін высокі пагорак, а воддаль узнімаецца другі, гэтакі ж бліскучы і чорны. Ідзём, шкрабаючы дол нагамі, каб пакінуць па сабе пуцяводную ніць і потым вярнуцца па

ёй назад, да самалёта. Крочым тварам да сонца. Насуперак усякай логіцы я вырашыў узяць курс на ўсход, хоць усё, і метэастанцыі, і час, праведзены ў палёце, прымушалі меркаваць, што я пераляцеў Ніл. Але калі я наважыўся трошкі прайсці ў кірунку на захад, мне богведама чаму стала нейк зусім не па сабе. Не, на захад пойдзем заўтра. І ад поўначы пакуль адмовімся, хоць гэтая дарога і вядзе да мора. Праз тры дні, калі мы ў паўтрызненні вырашылі канчаткова пакінуць разбіты самалёт і ісці, ісці, пакуль не пападаем, мы зноў-такі рушылі на ўсход. Дакладней, на ост-норд-ост. І гэта зноў-такі насуперак усякай логіцы, як, зрэшты, і насуперак усялякай надзеі. І потым, калі ўжо будзем уратаваны, мы выявім, што ніякі іншы кірунак не прынёс бы нам збавення, бо калі б мы пайшлі на поўнач, нам, надта ўжо знямоглым, усё роўна не ўдалося б дабрацца да мора.

Якой бы недарэчнасцю ні выглядала гэта, сёння мне здаецца, што пазбаўлены люб-якой падказкі, якая магла б прадвызначыць наш выбар, я абраў гэты напрамак толькі таму, што ён выратаваў у Андах майго сябра Гіёмэ, якога я так доўга шукаў. Ён падсвядома стаў для мяне напрамкам да жыцця.

Пасля пяці гадзін шляху краявід мяняецца. Адзінокая рака пяску нібыта сцякае ў нейкую лагчынку, і мы пускаемся па ёй. Ідзём хутка, нам трэба прайсці як мага болей і да ночы вярнуцца назад, калі нічога не нагабаем. Раптоўна я спыняюся як укопаны:

- Прэво!
- Што?
- Сляды...

Калі ж гэта мы забыліся пакідаць за сабой баразну? Калі мы не адшукаем яе — канец.

Вяртаемся назад, але бяром трошкі правей. Адыдзем як мага далей, павернем яшчэ раз пад прамым вуглом і тады напэўна перасячом стары след.

Звязаўшы гэтую нітку, прастуем далей. Спёка ўзмацняецца, а з ёю нараджаюцца і міражы. Але гэта пакуль сама элементарныя міражы. На даляглядзе вялікае возера, а падыдзеш бліжэй — і няма яго. Вырашаем перайсці пясчаную лагчыну, падняцца на сама высокі ўзгорак і агледзец наваколле. Ідзём ужо шэсць гадзін. Адмахалі, відаць, добрых трыццаць пяць кіламетраў. Узбіраемся на вяршыню намечанага чорнага купала і моўчкі сядаем. Унізе пясчаная рака, па якой мы ішлі, упадае ў пясчанае мора, без адзінага каменьчыка — зіхоткая белата слепіць, рэжа вочы. Пустыня, як вокам ахапіць — пустыня. Але ўдалечыні пералівы святла ствараюць новыя міражы, куды болей хвалявальныя. Там узнікаюцца крэпасці і мінарэты, высозныя будыніны з выразнымі абрысамі. Яшчэ прыкмячаю вялікую цёмную пляму, якая здаецца зялёным гаем, але яна аказваецца воблакам — апошнім з тых, што ўдзень рассеіваюцца і зноў уваскрасаюць пад вечар. Той гай — усяго толькі цень кучавага воблака.

Далей ісці няма сэнсу, гэта нічога не дасць. Трэба вяртацца да самалёта, гэты чырвона-белы бакен, магчыма, заўважаць нашы таварышы. Хоць я і не пешчу ніякіх надзей на іхнія пошукі, і ўсё-такі толькі з паветра, можа прыйсці выратаванне. А галоўнае, там, у самалёце, засталіся апошнія кроплі вадкасці, а мы болей не можам трываць, так хочацца піць. Нам трэба вярнуцца — каб жыць. Мы вязні гэтага жалезнага кола, мы ў палоне смагі, надоўга яна не адпусціць.

Але як цяжка паварочваць назад, калі, магчыма, наперадзе — жыццё! Магчыма, там, за міражамі, і сапраўды ўстаюць гарады, цячэ па каналах вада, зелянеюць лугі. Я

ведаю, вярнуцца назад — проста неабходна. І ўсё ж, калі раблю гэты жудасны паварот, у мяне такое адчуванне, што я іду на дно.

Ляжым каля самалёта. За дзень мы адмахалі больш шасцідзiesiąці кіламетраў. Усё пітво, якое ў нас было, выпілі. Ніякіх прыкмет жыцця на ўсходзе не выявілі, і аніводзін наш таварыш у тым баку не пралятаў. Колькі мы яшчэ пратрымаемся? Нам ужо так хочацца піць...

З абломкаў растружчанага крыла склалі вялікі касцёр. Прыгатавалі бензін і лісты толю, прапітанага магніем, якія пры згаранні даюць рэзкі белы бляск. Пачакаем, каб зусім сцямнела, і запалім наш касцёр бедства... Але дзе яны, людзі?

І вось полымя ўжо шугае ўгору. Набожна глядзім, як палае сярод пустыні наш сігнальны агонь. Глядзім, як ззяе ў мораку наша нямое праменнае пасланне. І я думаю — яно нясе ў сабе не толькі распачную позву, але і любоў. Мы просім піць, але просім і водгуку. Хай жа ўспыхне ў мораку ночы яшчэ які-небудзь агонь, адны ж толькі людзі валодаюць агнём, хай жа яны адгукнуцца!

Мне мрояцца вочы жонкі. Адны гэтыя вочы, нічога болей. Яны дапытліва глядзяць на мяне. Мне мрояцца вочы ўсіх, для каго я, магчыма, нешта значу. І ўсе гэтыя вочы дапытліва глядзяць на мяне. Мноства позіркаў дакарае мяне за маё маўчанне. Але я адгучаюся! Я адгучаюся! Адгучаюся, як толькі магу, я не магу распаліць яшчэ ярчэй гэты агонь у начы!

Я зрабіў усё, што мог. Мы абодва зрабілі ўсё, што маглі: шэсцьдзiesiąт кіламетраў амаль без вады. Цяпер нам ужо няма чаго піць болей. Хіба ж гэта наша віна, што мы не зможам доўга пратрымацца? Мы б і рады слухмяна застацца тут і пацягваць з нашых біклагаў. Але ў тую секунду, як я ўбачыў

дно алавянага кубачка, нейкі маятнік пусціўся адмерваць час. У тую секунду, як я ўвабраў асалоду апошняй кроплі, я пакаціўся пад адхон. Што я магу зрабіць, калі час адносіць мяне, як рака? Прэво плача.

Ляпаю яго па плячы. Я супакойваю яго:

— Прападаць дык прападаць...

А ён у адказ:

— Калі вы думаеце, што я аплакваю сябе...

Ну, канечне, я і сам спасціг гэтую ісціну. Вытрываць можна ўсё на свеце. І заўтра, і паслязаўтра я зноў пераканаюся, што вытрываць можна літаральна ўсё на свеце. Я толькі напалову веру ў перадсмяротныя пакуты. Не ўпершыню прыходжу да такой высновы. Неяк я ўжо думаў, што так і патану, не выбраўшыся з кабіны самалёта, але гэта не вельмі мучыла мяне. Потым зноў быў выпадак, калі я ўжо не спадзяваўся ўцалець, але я не ўпадаў у роспач. Вось і зараз я не адчуваю ніякіх мучэнняў. Заўтра я зраблю адкрыцці яшчэ болей здзіўляльныя. І хоць мы запалілі гэткае агромністае вогнішча, бог сведка, я ўжо не спадзяюся, што наш покліч дойдзе да людзей!..

«Калі вы думаеце, што я сябе...» Вось яно, вось што сапраўды невыносна. Штараз, як перада мной узнікаюць гэтыя вочы, дзе столькі чакання, мяне як апякае. Раптоўнае жаданне апаноўвае мной — ускочыць на ногі і апантана бегчы. Там — клічуць на дапамогу, там — гінуць!

Дзіўны абмен ролямі, але я заўсёды думаў, што гэтак яно і ёсць. Аднак толькі Прэво дапамог мне зразумець, як гэта слушна. Ну вось, і Прэво таксама не адчувае таго страху перад смерцю, пра які нам прадудзелі вушы. Але існуе нешта такое, чаго ён не можа перанесці гэтак жа, як і я.

О, з якой бы лёгкасцю згадзіўся я заснуць, заснуць на ноч ці на векі! Калі заснеш, будзе ўжо ўсё роўна. І тады — бязмежны спакой! А гэтыя воклічы, што вось-вось панясучца адтуль, гэтыя агромністыя кастры адчаю... я не магу іх вынесці. Я не магу склаўшы рукі спакойна глядзець, як гінуць людзі! Кожная секунда нашага маўчання паволі забівае тых, каго я люблю. І вялікі гнеў ускіпае ўва мне: навошта гэтыя ланцугі, якія не даюць мне своечасова дабегчы і выратаваць тапельцаў? Чаму гэты агромністы касцёр не разносіць наш крык па ўсім свеце? Патрываіце... Мы ідзём!.. Мы ідзём!.. Мы выратуем вас!

Магній згарэў, полымя кастра чырванее і гасне. Засталася толькі купінка жару, мы падаёмся да яе, каб пагрэцца. Вось і завершана наша зіхоткае пасланне. А што зыначылася ў свеце? Э, я выдатна ведаю, што анічога не зыначылася. Бо наша малітва не магла быць пачута.

Ну што ж. Буду спаць.

5

На досвітку мы анучай сабралі з уцалелага крыла некалькі кропель расы ўперамешку з фарбай і маслам. Было да нудоты агідна, але мы выпілі. Раз нічога лепшага не мелася, то, прынамсі, хоць вусны змачылі.

Пасля гэтага банкету Прэво сказаў:

— Добра, хоць рэвальвер ёсць.

Гэта нечакана абурыла мяне, і я са злоснай варожасцю абярнуўся да яго. Нішто ў гэты момант не выклікала б у мяне большай нянавісці, як чуллівая сцэна. Мне пазарэз неабходна было верыць, што ўсё проста, вельмі проста. І нарадзіцца. І вырасці. І памерці ад смагі.

Скоса пазіраю на Прэво, гатовы абарваць яго, калі трэба, толькі б ён маўчаў. Але не, Прэво прамовіў гэта спакойна. Для яго гэта пытанне ахайнасці. Ён падышоў да гэтай тэмы так, як быццам прапанаваў мне: «Давай памыем рукі». У такім разе, усё ў парадку. Я і сам падумаў пра гэта яшчэ ўчора, калі на вочы трапіла скураная кабура. Я разважаў цвяроза, а не ў адчаі. З адчаем думаеш толькі пра іншых. Пра тое, што мы бяссільныя супакоіць усіх тых, за каго мы ў адказе. Рэвальвер тут ні пры чым.

Нас усё яшчэ не шукаюць, дакладней, нас, безумоўна, шукаюць, але не там, дзе трэба. Найверагодней, у Аравіі. Толькі на другі дзень нам суджана было пачуць рокат матора, але да гэтага часу мы ўжо адышлі ад сваёй разбітай машыны. Гэты адзіны далёкі-далёкі гул не ўзрушыў нас. Дзве чорныя кропкі ў пустыні, усеянай чорнымі кропкамі камянёў, — мы ніяк не маглі спадзявацца, што нас заўважаць. І памылкай будзе, калі нехта некалі падумае, што я пакутаваў ад гэтага. Я не адчуваў ніякіх пакут. Мне здавалася, што нашы ратаўнікі кружаць недзе ў іншым свеце.

Калі самалёт загублены ў пустыні, дзесьці ў прастрані ў сотні тысяч квадратных кіламетраў, яго хутчэй чым за два тыдні адшукаць немагчыма: а нас, відаць, шукаюць скрозь ад Трыпалітаніі да Персідскага заліва. Але сёння я яшчэ чапляюся за гэтую саломінку, таму што болей спадзявацца няма на што. І я мяняю тактыку: пайду на разведку адзін. Калі хто адшукае нас, Прэво падасць мне знак — запаліць касцёр... Але ніхто нас не адшукае.

І вось я адыходжу, і нават не ведаю, ці знайду ў сабе сілы вярнуцца. Прыгадваецца ўсё, што мне вядома пра Лівійскую пустыню. Калі ў Сахары сорок адсоткаў вільготнасці, дык тут яна падае да васемнаццаці. І жыццё выпарваецца, як туманок.

Бедуіны, падарожнікі, афіцэры-каланісты сцвярджаюць, што без вады тут можна пратрымацца толькі дзевятнаццаць гадзін. Па дваццатай гадзіне ў вачах пачынаюць мігцець бліскаўкі і — гэта пачатак канца: смага накідваецца на вас і б'е, як маланка.

Але гэты паўночна-ўсходні вецер, гэты ненармальны вецер, які так ашукаў нас, які насупор усім прагнозам прыкаваў нас да гэтага плато, зараз, безумоўна, падоўжыць наша жыццё. Але ці нашмат ён адтэрмінуе нам першыя бліскаўкі ў вачах?

Я адыходжу, і ў мяне такое адчуванне, што я на кволым чаўнаку плыву ў акіян.

І ўсё ж на світанні ваколле выглядае не гэтак ужо і змрочна. І спачатку я крочу, засунуўшы рукі ў кішэні, як марадзёр. Учора ўвечары мы расставілі сіло ля нейкіх загадкавых нор, і ўва мне ачнуўся браканьер. Перш-наперш іду праверыць пасткі: яны пустыя.

Значыць, я так і не нап'юся свежай крыві. Па праўдзе кажучы, я на гэта і не спадзяваўся.

Але я ніколечкі не расчараваны, наадварот, мяне даймае цікавасць. Чым жывяцца гэтыя звяркi ў пустыні? Гэта, безумоўна, «фенэкі», пясчаныя лісы, дробныя драпежнікі велічынёй з труса і з даўжэзнымі вушамі. Я паддаюся спакусе і іду па следзе аднаго звярка. След прыводзіць да пясчанага ручая, дзе кожны крок фенэка адбіўся вельмі выразна. Я люблюся тонкім пальмавым лістком, які пакідае гэта лапка з трыма растапыранымі веерам пальцамі. Уяўляю, як на золку мой даўгавухі прыцель трушком перабягаў ад каменя да каменя і злізваў начную расу. Вось сляды пайшлі радзей: мой ліс пабег. Вось яму сустрэўся сабрат, і яны падрупалі далей разам. Я з нейкай дзіўнай радасцю сачу за гэтай ранішняй

прагулянкай. Як хораша бачыць, што і тут ёсць жыццё. І я нават трошкі забываюся, што хачу піць...

А вось нарэшце і кладоўкі маіх лісак. Воддаль адзін да аднаго, па аднаму на сто метраў ледзь віднеюцца над пяском дробненькія чэзлыя кусцікі не вышэй супоўніцы; яны ўсе ўнізаны маленькімі залацістымі слімакамі. На золаку фенэк ходзіць па харчы. І тут я натыкаюся на адну з вялікіх таямніц прыроды.

Мой ліс затрымліваецца не ля кожнага кусціка. Аднаго, хоць на ім і шмат слімакоў, ён не чапае. Другога абыходзіць з відавочнай асцярогай. Да некаторага набліжаецца, але аб'ядае не цалкам. Знімае два-тры слімакі і адпраўляецца ў іншы «рэстаран».

Што гэта — гульня? Можа, ён адмаўляецца наталіць голад адразу, каб падоўжыць асалоду сваёй ранішняй прагулянкі? Наўрад. Гульня занадта разумная, яе дыктуе неабходнасць. Калі фенэк накінецца на першы ж нагабаны кусцік, ён за два-тры сняданкі знішчыць увесь свой жывы паёк. І кусцік за кусцікам скасуе ўвесь свой статак. Але фенэк вельмі баіцца перашкодзіць расплоду. І дзеля аднаго сняданка ён не толькі абягае добрую сотню гэтых рудых касмылікаў, але ніколі не чэпіць з адной і той жа галінкі двух слімакоў падрад. Усё адбываецца так, як быццам ён усведамляе, чым рызыкуе. Калі б ён наядаўся безаглядна, ён пазводзіў бы ўсіх слімакоў. А не стала б слімакоў, не стала б і фенэкаў.

Сляды зноў прывялі мяне да нары. Фенэк ужо дома, ён, безумоўна, яшчэ здалёк пачуў мае цяжкія крокі і цяпер у страху чакае. І я кажу яму: «Ліска мая, няма мне ратунку, але дзіва, мне ўсё роўна вельмі цікава, як ты жывеш, як маешся...»

Стаю ў роздуме... Так, сапраўды, мусіць, можна прымірыцца літаральна з усім. Не замінае ж чалавеку жыць і

радавацца думка пра тое, што гадоў праз трыццаць ён, магчыма, памрэ. А трыццаць гадоў ці тры дні... тут уся справа ў тым, якой мерай мераць...

Толькі вось усплываюць перад вачыма вобразы, якія лепей не ўспамінаць...

Я зноў іду сваёй дарогай, стома ўсё мацнее, і нешта ўва мне змянілася. Міражоў няма, а я сам іх выдумляю...

– Э-гей!

Я з крыкам узнімаю рукі — там чалавек, ён махае мне... Не, гэта проста чорны каменны слуп. Пустыня ажывае. Я хацеў разбудзіць гэтага соннага бедуіна, а ён ператварыўся ў счарнелы камель дрэва. У камель дрэва? Адкуль яно тут? Нагінаюся, хачу падняць адламаную галіну: яна з мармуру! Выпроставаюся і азіраюся: вось і яшчэ чорны мармур. Усё вакол усеяна абломкамі дагістарычнага лесу. Сотні тысяч гадоў таму назад ён, як храм, рухнуў пад страшэнным, першабытнай сілы ўраганам. І стагоддзі дакацілі да мяне гэтыя асколкі гіганцкіх калон, гладкія, як сталёвыя брусy, акамянелыя, ашклянелыя, колеру тушы. Яшчэ можна ўбачыць, дзе ад камля адыходзіла голле, можна прасачыць жывыя звівы дрэва, палічыць кольцы на зрэзе. На гэты лес, напоўнены колісь птаствам і музыкай, абрушыўся нейкі страшны праклён, і дрэвы ператварыліся ў слупы мінералу. І я адчуваю, што гэтае наваколле мне варожае. Чарнейшыя, чым жалезныя даспехі ўзгоркаў, гэтыя велічныя зломкі адпрэчваюць мяне. Што трэба мне, жывому, тут, сярод гэтага непадкупнага мармуру? Мне, тленнаму, мне, чыя плоць рассыплецца прахам, што трэба мне тут, у царстве вечнасці?

З учарашняга дня я прайшоў кіламетраў з восемдзсят. Гэта, безумоўна, ад смагі ў мяне кружыцца галава. Ці, можа, ад сонца? Яно так зіхаціць на гэтых, нібы нацёртых маслам, абломках, акамянелых камлях. На гэтым панцыры сусвету.

Тут няма ўжо ні пяску, ні лісаў. Гэта нейкае валатоўскае кавадла. І я брыду па гэтым кавадле. І сонца гулкім молатам б'е мяне па галаве. Ах, вунь там...

— Э-гей! Э-ге-гей!

«Там нікога няма, супакойся, ты трызніш».

Так я ўгаворваю самога сябе, бо трэба апамятацца. Мне так цяжка не верыць сваім вачам. Так цяжка ўтрымацца, каб не кінуцца да таго каравана, што ідзе... вунь там... бачыш!..

— Дурню, ты яго проста выдумаў, ты і сам гэта ведаеш...

— У такім разе, усё на свеце падман...

Усё на свеце падман, апрача гэтага крыжа за дваццаць кіламетраў ад мяне на вяршыні ўзгорка. Таго крыжа ці маяка...

Але ж мора не ў тым баку. Значыць, гэта крыж. Я цэлую ноч вывучаў карту. Марная работа, невядома ж, дзе мы. Але я прыпадаў да ўсіх паметак, якімі абазначалася прысутнасць чалавека. І ў адным месцы натыкнуўся на маленькі кружок з гэтым жа крыжам. Прагледзеў умоўныя абазначэнні на палях: царква, місія ці манастыр. Побач з крыжам мелася чорная кропка. Зноў паглядзеў на палі: пастаянны калодзеж... Сэрца маё закалацілася, і я голасна перачытаў: «Пастаянны калодзеж... Пастаянны калодзеж!» Хіба Алі-Баба і ўсе ягоныя скарбы могуць ісці ў параўнанне з адным пастаянным калодзежам? Трошкі воддаль я заўважыў два белыя кружочки. На палях значылася: «Часовы калодзеж». Гэта было ўжо не так дзівосна. А за гэтай паметкай не мелася ўжо нічога болей. Анічога.

Вось яна, місія ці манастыр! Манахі ўзнеслі на ўзгорку высачэзны крыж — ратоўны знак для тых, хто гіне! І мне застаецца толькі адно: праставаць да яго. І мне застаецца толькі адно: бегчы прама да гэтых дамініканцаў...

— Але ў Лівіі толькі копцкія манастыры.

— ...прама да гэтых вучоных дамініканцаў. У іх цудоўная прахалодная кухня з чырвонай кафлі, а ў двары — дзівосная ржавая помпа. І пад іржавай помпай... пад іржавай помпай, ну вядома ж... пад іржаваю помпай і знаходзіцца пастаянны калодзеж! О, якое гэта будзе свята, калі я пазваню ў дзверы, калі я ўдару ў зван!..

— Дурню, такія дамы — у Правансе, дый там, дарэчы, няма ніякага звона.

— ...я ўдару ў зван! Швейцар уздыме рукі ў неба і ўсклікне: «Сам бог паслаў вас!» І скліча ўсю брацію. І манахі кінуцца да мяне. Яны ласкава прымуць мяне, як бяздомную сірацінку. І завядуць мяне на кухню. І скажуць: «Зараз, зараз, сын мой... мы толькі збегаем да пастаяннага калодзежа...»

А я — а мяне будзе аж калаціць ад шчасця... Але не, я не буду плакаць толькі ад таго, што там, на ўзгорку, ужо няма ніякага крыжа.

Усе абяцанкі захаду — адно ашуканства. Я паварочваю на поўнач.

Прынамсі, поўнач хоць напоўнена песняю мора. Ну вось, яшчэ адзін перавал адолены — ах, які далягляд!.. Вось ён, сама дзівосны горад на свеце!

— Ты ж і сам ведаеш, гэта міраж...

Так, я выдатна ведаю, што гэта міраж. Мяне не ашукаеш, не! Але калі мне даспадобы гнацца за міражом? Калі мне даспадобы спадзявацца? Калі мне даспадобы любіць гэты зубчасты горад, расквечаны сонцам? Калі мне даспадобы крочыць наперад, крочыць лёгка і хутка, бо я ўжо не адчуваю стомы, бо я шчаслівы?.. Прэво са сваім рэвальверам проста смешны! Мая схмялеласць куды прывабней. Я п'яны. Я паміраю ад смагі!

Прыцемак працверазіў мяне. Раптоўна спыняюся, мне робіцца страшна: я зайшоў вельмі далёка. У прыцемку міраж прападае. Далягляд скідае з сябе сваю мішуру, свае свяшчэнніцкія рызы. Цяпер гэта — далягляд пустыні.

— Вось і дамогся свайго! Зараз цябе агорне ноч, давядзецца чакаць світаньня, а да заўтра сляды твае сатруцца — і не будзе звароту.

— Тады ўжо лепей ісці толькі наперад... Навошта зноў вяртацца назад? Мне ўжо не хочацца адступаць, а раптам я нарэшце ўбачу... раптам нарэшце ўбачу мора!..

— Дзе ты ўбачыш мора? Ты ніколі не дойдзеш да яго. Паміж ім і табою не меней трохсот кіламетраў. А каля вашага «сімуна» цябе чакае Прэво! І, магчыма, яго ўжо заўважыў які-небудзь караван...

Ну што ж, добра, я вярнуся, але спачатку пагукаю, а раптам непадалёк людзі:

— Эге-гей!

Ёсць жа людзі на гэтай алюджанай планеце!..

— Эгей, людзі!..

Я хрыгну. У мяне прападае голас. Проста смешна гэтак надрывацца... Аднак паспрабуем яшчэ раз:

— Лю-дзі!..

Гэта гучыць так ненатуральна і напышліва...

І я паварочваю назад.

Пасля дзвюх гадзін шляху заўважаю водбліск вялізнага кастра. Прэво, устрывожаны маім знікненнем, распаліў яго ледзь не да неба. А!.. для мяне гэта не мае ніякага значэння!..

Яшчэ гадзіна хады... Яшчэ пяцьсот метраў. Яшчэ сто. Яшчэ пяцьдзсят.

— Ах!

Спыняюся як укопаны. Нястрымная радасць залівае маё сэрца. Асветлены полымем, Прэво размаўляе з двума арабамі, якія сядзяць, прыпёршыся да матора. Ён яшчэ не заўважыў мяне. Ён надта апанаваны сваёй уласнай радасцю. Ах, калі б гэта чакаў я, а не ён... я ўжо быў бы на волі! Радасна крычу:

– Эгей!

Абодва бедуіны ўскокваюць на ногі, абарочваюцца і глядзяць на мяне. Прэво пакідае іх і ідзе мне насустрач. Я працягваю рукі. Прэво падхоплівае мяне пад локаць. Я што – падаў? Кажу яму:

– Нарэшце яны тут!

– Хто?

– Арабы!

– Якія арабы?

– Ды тыя, што тут, з вамі!..

Прэво дзіўна глядзіць на мяне і неяк нехаця, быццам проці волі давярае мне вялікую тайну, кажа:

– Ніякіх арабаў тут няма...

Вось цяпер я, мусіць, заплачу.

6

Тут можна пражыць без вады толькі дзевятнаццаць гадзін, а што мы пілі з учарашняга вечара? Некалькі кропель расы на світанні! Але па-ранейшаму пануе паўночна-ўсходні вецер, і гэтая акалічнасць трохкі запавольвае наша высыханне. Дзякуючы гэтай заслоне ў небе яшчэ збіраюцца воблакі, цэлыя горы аблокаў. Ах, калі б яны дайшлі да нас, калі б пайшоў дождж! Але ў пустыні дажджоў не бывае.

– Прэво, давай разрэжам адзін парашут на трохкутнікі. Раскладзём іх на пяску і прыціснем каменем. Калі вецер не

пераменіцца, на досвітку выкруцім гэтыя анучы ў бак з-пад гаручага, усё-ткі збярэцца хоць трошкі расы.

Мы разаслалі пад зоркамі шэсць белых посцілак. Прэво зняў з самалёта бак. Заставалася толькі дачакацца ранку.

Сярод абломкаў Прэво знайшоў сапраўдны цуд – апельсін! Дзелім яго пароўну. Я неверагодна рады, і ўсё-такі адзін апельсін – так мала, нам трэба было літраў дваццаць вады!

Ляжу каля нашага начнога вогнішча, гляджу на залатавы сонечны плод і думаю: «Людзі не ведаюць, што гэта такое – апельсін...» І яшчэ думаю: «Мы асуджаны, але і зараз, як раніцай, гэта не замінае мне радавацца. Вось я трымаю ў руцэ палову апельсіна – і гэта адна з сама раскошных хвілін у маім жыцці». Кладуся на спіну, высмоктваю дольку за долькай і лічу знічкі. У гэты міг я шчаслівы, бясконца шчаслівы. І я зноў думаю: «У жыцці кожнае становішча – гэта своеасаблівы свет, яго законы можна спасцігнуць толькі знутры». Я толькі цяпер разумею, навошта асуджанаму на смерць апошня цыгарэта і шклянка рому. Раней да мяне не даходзіла, навошта смяротніку такая міласціна. А яна ж дорыць яму вялікую асалоду. І калі ён усміхаецца, усе думаюць – якая мужнасць! А ён усміхаецца, бо яму прыемна выпіць рому. Людзі не ведаюць, што ў яго цяпер зусім іншая мера, што гэтая апошня часіна для яго – цэлае жыццё.

Мы сабралі мора вады: літры два, бадай. Бывай, смага! Мы ўратаваны, зараз мы нап'ёмся!

Алавыным кубачкам зачэрапваю вады з бака, але яна такая жоўта-зялёная і такая агідная на смак, што, нягледзячы на пакутлівую смагу, пасля першага ж глытка я ледзьве пераводжу дыханне. Я б высмактаў і грязь, але гэты ядавіты металічны прысмак яшчэ мацней смагі.

Гляджу на Прэво — ён ходзіць кругаля, утаропіўшыся ў дол, нібыта заклапочана шукае нешта. І раптам, не перастаючы кружыць, згінаецца — блюе. Праз паўхвіліны наступае мая чарга. Мяне б'юць такія сутаргі, што я падаю на калені і ўшчаперваюся пальцамі ў пясок. Мы не можам прамовіць і слова, чвэрць гадзіны нам выварочвае ўсе вантробы, пад канец выдзірае ўжо адну жоўць.

Канец. Толькі яшчэ нудзіць трошкі. Але апошняя наша надзея рухнула. Не ведаю, чым абумоўлена наша няўдача — прапіткай парашута ці асадкам чатыроххларыстага вугляроду на сценках у баку. Трэба было знайсці іншы посуд ці іншае палатно.

Што ж, трэба спяшацца! Ужо дзень. У дарогу! Прэч з гэтага праклятага плато, будзем ісці, ісці, пакуль не пападаем мёртвыя. Гэтак ішоў па Андах Гіёмэ, з учарашняга дня я ўсё думаю пра яго. Я парушаю найстражэйшае правіла, якое загадвае заставацца каля разбітага самалёта. Тут нас шукаць ужо не будуць.

І зноў пераконваемся — гэта не мы церпім бедства. Церпяць бедства тыя, хто чакае нас! Тыя, каму так пагражае наша маўчанне. Тыя, каго ўжо катуе жахлівая памылка. Немагчыма не кінуцца да іх! Гіёмэ таксама па вяртанні з Андаў расказваў мне, што ён бег на дапамогу тым, хто гінуў! Гэтая ісціна справядлівая для ўсіх.

— Калі б я быў адным-адзін у свеце, я лёг бы і ўжо не ўставаў, — кажа Прэво.

І мы ідзем, прама на ост-норд-ост. Калі Ніл мы пераляцелі, то цяпер кожны крок непапраўна заводзіць нас у нетры Аравійскай пустыні.

Пра той дзень я болей нічога не помню. Помню толькі, што я вельмі спяшаўся. Спяшаўся немаведама куды, хутчэй,

хутчэй, усё роўна, што наперадзе, хай сабе і смерць. Прыгадваю таксама, што я ішоў, гледзячы сабе пад ногі, бо мяне жорстка даймалі міражы. Час ад часу мы звяралі па компасе наш кірунак. Час ад часу клаліся на пясок, каб трошкі перадыхнуць. Дзесьці яшчэ я згубіў свой плашч, такі неабходны ўночы. А болей нічога не помню. Памяць адзначае толькі вячэрнюю прахалоду. Я і сам быў ужо нібы з пяску, і ўсё ўва мне сцерлася.

На адвячорку мы вырашылі зрабіць прывал. Я выдатна разумеў, што мы павінны былі б ісці далей: гэтая ноч без вады даканае нас. Але мы ўзялі з сабою кавалкі парашута. Калі атрута зыходзіць не ад прапіткі, то заўтра на золку, можа, мы і нап'ёмся. Паспрабуем яшчэ раз расправіць пад зорамі нашы пасткі для расы.

Але ў гэты вечар на поўначы ў небе няма ні хмурынкі. І вецер набыў ужо іншы прысмак. Памяняў ён і напрамак. Нас ужо абвьявае гарачае дыханне пустыні. Вось яно, абуджэнне драпежніка! Я адчуваю, як ён ліжа нам рукі і твар...

І ўсё-такі трэба зрабіць прывал, я зараз не прайду і дзесяці кіламетраў. За тры дні я прайшоў больш ста васьмідзесяці кіламетраў і нічога не піў.

Мы ўжо гатовы спыніцца, і раптам Прэво кажа:

— Прысягаю вам, гэта возера!

— Вы звар'яцелі!

— Дык ужо ж цямнее, якія зараз могуць быць міражы?

Я маўчу. Я даўно перастаў верыць сваім вачам. Калі гэта і не міраж, дык выдумка хворага ўяўлення. І як Прэво яшчэ можа верыць?

А Прэво ўпарціцца:

— Да яго хвілін дваццаць хады, я пайду пагляджу...

Гэтая ўпартасць раздражняе мяне:

— Схадзіце, прагуляйцеся... гэта карысна для здароўя. Але майце на ўвазе, калі яно і ёсць там, ваша возера, яно салёнае. І пайшло яно да д'ябла! Тым болей што яго ўвогуле няма.

Але Прэво, не адрываючы вачэй ад далягляду, ужо адыходзіць. Як знаёма мне гэтая самаўладная, неадольная цяга! І я думаю: «Такія вось шаленцы і кідаюцца пад колы паравоза». Я ведаю, Прэво не вернецца. Гэты бязмежны абшар, як прорва, зацягне яго, запамарочыць, і ён ужо не зможа павярнуць назад. Адыдзе трохкі воддаль і зваліцца. Ён памрэ там, я — тут, і ўсё гэта мае так мала значэння!..

Мною апанавала абьякавасць, а гэта ўжо кепска. Гэткае ж супакаенне я адчуў, калі тануў. Але цяпер я выкарыстоўваю яго, разлягаюся проста на каменні і пішу сваё апошняе пісьмо. Маё пісьмо такое цудоўнае! Такое годнае! Я шчодро адзяляю ўсіх мудрымі парадамі. Перачытваю яго з нейкім пыхлівым задавальненнем. Людзі некалі скажуць: «Дзівоснае пісьмо! Як шкада, што ён загінуў!»

Цікава, як доўга я яшчэ пратрымаюся? Спрабую сабраць сліну: колькі часу я не сплёўваў? Але сліны ўжо няма. Калі рот закрыты, нешта цягкае склейвае вусны. Яно засыхае і ўтварае звонку цвёрдую скарынку. Аднак глытаць пакуль яшчэ ўдаецца. І ў вачах яшчэ няма вогненных перабліскаў. Вось замігціць гэтае вясёлкавае ззянне, і застанецца мне жыць усяго дзве гадзіны.

Ужо цёмна. Месяц прыкметна пакруглеў у параўнанні з папярэдняй ноччу. Прэво не вяртаецца. Ляжу на спіне і выпельваю сваю наканаванасць. Мiane агортвае нейкае дзіўнае, ледзьве помнае пачуццё. Намагаюся разабрацца ў ім. Так... Так... Я плыву, я на караблі! Гэта я плыў у Паўднёвую Амерыку, распрасцёрты на верхняй палубе. Высока-высока між зорак пагойдвалася верхавінка мачты. Мачты тут няма,

але ўсё роўна я плыву ў невядомасць і не магу нічога выначыць. Піраты звязалі мяне і кінулі на палубу свайго карабля.

Думаю пра Прэво, які ўсё не вяртаецца. Я не пачуў ад яго ніводнай скаргі. Гэта вельмі добра. Мне было б невыносна чуць нечыя скаргі. Прэво сапраўдны мужчына.

Ага, вось ён, за пяцьсот метраў ад мяне, махае сваім ліхтарыкам! Ён згубіў свой след! У мяне няма ліхтарыка, няма чым пасігналіць у адказ — я ўстаю, крычу, але ён не чуе...

Яшчэ адзін ліхтарык успыхвае за дзвесце метраў ад мяне, трэці. Божа мілы, ды гэта ж ратунак, мяне шукаюць!

Крычу:

— Аге-ей!

Але мяне не чуюць.

Тры ліхтары заклікальна сігналяць, зноў і зноў.

Я ж яшчэ не звар'яцеў. Я добра адчуваю сябе. І я спакойны. Пільна ўглядваюся. За пяцьсот метраў ад мяне гараць тры ліхтары.

— Аге-ей!

Але мяне па-ранейшаму не чуюць.

І мяне ахоплівае хвілінная паніка. Адзіная, якую я спазнаў. Ах, я ж яшчэ магу бегчы! «Пачакайце!.. Пачакайце!..» Зараз яны павярнуць назад! Пойдуць шукаць у іншым месцы, а я загіну! Загіну на парозе жыцця, калі ўжо раскрыліся абдымкі, гатовыя мяне падтрымаць!..

— Эге-ей! Эге-ей!

— Эге-ей!

Пачулі! Я задыхаюся, я задыхаюся, але бягу. Бягу на голас, на крык «эгей!». Бачу Прэво — і падаю.

— О, калі я заўважыў гэтыя ліхтары!..

— Якія ліхтары?

Так, ён адзін.

На гэты раз я не адчуваю распачы, толькі закіпае нейкі глухі гнеў.

— Ну, як ваша возера?

— Я ішоў да яго, а яно ўсё аддалялася. Я ішоў да яго цэлых паўгадзіны. І ўсё роўна было яшчэ вельмі далёка. І я вярнуўся. Але цяпер я ўпэўнены, гэта сама сапраўднае возера.

— Вы з глузду з'ехалі, вы проста з глузду з'ехалі! Навошта вы зрабілі гэта?.. Навошта...

Што ён зрабіў? Што — навошта? Мяне душаць слёзы ад абурэння, хоць я і не ведаю, чым я так абураны. А Прэво хрыпла тлумачыць:

— Мне так хацелася знайсці вады... У вас такія белыя вусны!

Ах! Мой гнеў спадае... Я тру далонню лоб, я нібы ачынаюся, і мне робіцца сумна. Ціха раскажваю:

— Я ўбачыў тры агеньчыкі — зусім выразна, вось як вас зараз бачу, і тут не можа быць ніякай памылкі... Паверце, Прэво, я бачыў іх!

Прэво доўга маўчыць.

— Ну вось, — прызнаецца ён нарэшце, — справы дрэнь.

У пустыні, дзе паветра не мае вадзяной пары, зямля хутка астывае. Робіцца вельмі холадна. Я ўстаю і пачынаю хадзіць. Але неўзабаве мяне ахопліваюць невыносныя дрыжыкі. Мая абязводжаная кроў ледзьве цячэ па жылах, мяне працінае ледзяны холад, — і гэта ўжо не проста холад ночы. Мяне ўсяго калоціць, зуб на зуб не пападае. Я ўжо не магу ўтрымаць ліхтарык, так трасуцца рукі. Ніколі не быў адчувальны да холаду, а сканаю ад холаду — дзіўна, што толькі вытварае з чалавекам смага!

Я кінуў недзе свой плашч, стаміўся несці яго ў спёцы. А прастору спакваля запаўняе вецер. І я раблю адкрыццё, што ў пустыні няма жаднага прытулку. Пустыня гладкая, як мрамур. Удзень тут не знойдзеш ні пасмачкі ценю, а ноччу яна аддае вас ва ўладу ветру. Ні дрэўца, ні кусціка, ні каменя, дзе можна было б схавацца. Вецер налятае на мяне, як кавалерыя ў чыстым полі. Я кручуся, як ваўчок, каб уцячы ад яго. Кладуся на зямлю і зноў падымаюся, але ці ляжу я, ці стаю, мяне ўсё роўна сячэ гэтая ледзяная пуга. Я не магу бегаць, я не маю сілы, я не магу ўцячы ад гэтых катаў, — і я падаю на калені, ашчаперваю галаву рукамі і чакаю — зараз апусціцца меч забойцы!

Трошкі пазней лаўлю сябе на тым, што я падняўся і, нібы ў ліхаманцы, зноў іду, сам не ведаю куды! Дзе гэта я? Вось яно што — я пайшоў, і Прэво мяне кліча! Гэта яго воклічы прывялі мяне ў прытомнасць...

Вяртаюся да яго, трасуся ўсім целам, сутаргава ўздрыгваю. І разважаю: «Гэта не ад холаду. Гэта нешта іншае. Гэта канец». Усё маё цела высахла, у ім не засталася вільгаці. Я гэтулькі хадзіў учора і пазаўчора, калі адправіўся на разведку адзін.

Крыўдна паміраць ад холаду. Я ахвотней рушыў бы ў свае выдуманых міражы. Гэты крыж, гэтыя арабы, гэтыя ліхтары. У рэшце рэшт, гэта рабілася нават цікава. Я не хачу, каб мяне лупцавалі, як раба...

Але вось я зноў на каленях...

Мы захапілі з сабой сёе-тое з аптэчкі. Сто грамаў чыстага эфіру, сто грамаў дзевяностаградуснага спірту і бутэлечку з ёдам. Спрабую выпіць два-тры глыткі эфіру. Такое ўражанне, быццам я глытаю нажы. Бяру спірт — не, адразу перацяло горла.

Выграбаю ў пяску ямку, кладуся ў яе і засыпаю сябе пяском. Наверсе толькі твар. Прэво адшукаў нейкія кусцікі і раскладвае цяпельца, якое адразу ж гасне. Прэво адмаўляецца закопвацца ў пясок. Лічыць за лепшае прытанцоўваць. А што толку?

Горла ў мяне па-ранейшаму пераціснута, гэта кепская прыкмета, аднак я чуюся лепей. Я спакойны. Надзеі больш няма, а я спакойны. Звязанага па руках і нагах, нясе мяне пірацкі карабель, плыву пад зоркамі, і спыніцца — не ў маёй уладзе. Але, бадай, я не гэткі ўжо й няшчасны...

Калі зусім не варушыцца, холаду ўжо не адчуваеш. І я нерухома драмлю ў пяску. Болей я не варухнуся, а значыць, і пакутаваць не буду. Дарэчы, калі шчыра, пакут амаль няма... Пакуты зліваюцца ў суладдзі стомы і гарачкі. І ўсё абарочваецца кнігай з малюнкамі, цудоўнай, трошкі жорсткай казкай... Толькі што вецер цкаваў мяне сабакамі, і, каб уцячы ад яго, я круціўся ваўчком, як загнаны звер. Потым стала балюча дыхаць. Нехта наваліўся мне на грудзі каленам. Калена душыла. І я намагаўся скінуць гэты цяжар, я адбіваўся ад анёла смерці. Ніколі я не быў у пустыні адзін. Цяпер я ўжо не веру ў рэальнасць наваколя — і занурваюся ў сябе, заплюшчваю вочы, болей я і павейкаю не варухну. І плынь уяўлення адносіць мяне — я адчуваю гэта — у забыццё: рэкі супакойваюцца ў бязмежжы мора.

Бывайце ўсе, каго я любіў. Не мая віна, што чалавечае цела не можа змагацца са смагай болей трох сутак. Не думаў я, што мы ажно гэткія вязні крыніц. Не падазраваў, што наша незалежнасць такая абмежаваная. Мяркуецца, што чалавек можа ісці куды вочы глядзяць. І ніхто не бачыць, што мы на прывязі ў калодзежаў, мы прымацаваны, быццам пупавінай, да ўлоння зямлі. Зробіш лішні крок — і паміраеш.

Мне нічога не шкада, шкада толькі, што вы перажываеце. У рэшце рэшт, мая доля — найлепшая доля. Калі б я вярнуўся, я пачаў бы ўсё спачатку. Я хачу сапраўднага жыцця. А ў гарадах людзі пра яго забылі.

І справа зусім не ў авіяцыі. Самалёт — не мэта, а сродак. Зусім не дзеля самалёта рызыкуеш жыццём. Як не дзеля плуга плужыць зямлю селянін. Але самалёт памагае вырвацца з горада, ад пісцоў і рахункаводаў і зноў набыць тую ісціну, якою жыве селянін.

Вяртаешся да людской працы і людскіх турбот. Сутыкаешся твар у твар з ветрам, з зорамі, з ноччу, з пяскамі і морам. Намагаешся перахітрыць стыхіі. Чакаеш світаньня, як садоўнік чакае вясны. Чакаеш аэрадрома, як зямлі абяцанай, і шукаеш сваю ісціну па зорах.

Не стану наракаць на лёс. Тры дні я ішоў, пакутаваў ад смагі, трымаўся слядоў на пяску і ўсю надзею ўкладаў у расу. Я забыўся, дзе жывуць мае сабраты, і намагаўся зноў адшукаць іх на зямлі. Гэткія турботы жывых. І, мяркую, гэта куды важней, чым выбіраць — у якім бы мюзік-хале змарнаваць вечар.

Я перастаю разумець тлум прыгарадных цягнікоў, гэтых людзей, якія лічаць сябе людзьмі, аднак яны ўжо так змізарнелі пад прывычным прыгнётам, што прыпадобніліся мурашам, каго яны і бяруць сабе за ўзор. Чым запаўняюць яны свой вольны час, свае нікчэмныя нядзелькі?

Неяк у Расіі мне давалося чуць на адным заводзе, як ігралі Моцарта. Я напісаў пра гэта. А потым атрымаў дзвесце зневажальных лістоў. Я нічога не маю проці тых, хто аддае перавагу корчмам. Яны проста не ведаюць іншай музыкі. Мне непрыемны тыя, хто трымае корчмы. Не пераношу, калі калечаць людзей.

Асабіста я знайшоў сваё шчасце ў сваім рамястве. Адчуваю сябе ратаем, аэрадром – маё поле. У прыгарадным цягніку мяне даканала б задуха куды болей цяжкая, чым тут! Тут, што б там ні было, такая раскоша!..

Я ні аб чым не шкадую. Я іграў – і прайграў. Такое ў мяне рамяство. Але ўсё-такі я дыхаў ім, вольным ветрам, ветрам неаглядных прастораў!

Той, хто хоць аднойчы глынуў яго, ужо ніколі не забудзе яго смаку. Ці ж не так, таварышы мае? І справа не ў тым, каб жыць сярод небяспек. Гэта ўсё толькі гучная фраза. Мне не падабаюцца тарэадоры. Не рызыку я люблю. Я ведаю, што я люблю. Я люблю жыццё.

Здаецца, неба пачынае святлець. Выцягваю руку з пяску. Побач ляжыць кавалак парашута, я абмацваю яго: ён сухі. Пачакаем. Раса выпадае на зары. Але вось і зара зблякла, а парашутнае палатно так і не звільготнела. Думкі мае трошкі блытаюцца, і знекуль да мяне даносіцца ўласны голас: «Сэрца высмягла... сэрца высмягла... сэрца, як камень, не выціснеш ні слязінкі!»

7

– У дарогу, Прэво! Пакуль яшчэ не спяклася глотка, трэба ісці.

Дзьме заходні вецер – той самы, які высушвае чалавека за дзевятнаццаць гадзін. Гартань яшчэ не спяклася, але перасохла і баліць. Унутры ўжо нешта дзярэ. Хутка пачнецца той кашаль, пра які мне казалі, і я чакаю. Язык мой распух. Але сама сур'ёзнае – перад вачыма ўжо мігцяць зіхоткія кропкі. Калі яны ператворацца ў бліскаўкі, я засну навекі.

Ідзём хутка. Карыстаемся прахалодай досвітку. Мы выдатна разумеем, што апоўдні ўжо не здолеем ісці. Апоўдні...

Мы не маем права ўспацець. І перапачыць не маем права. У прахалодзе гэтага ранку ўсяго толькі васемнаццаць адсоткаў вільгаці. Вецер дзьме з нетраў пустыні. І пад гэтай пяшчотнай вераломнай ласкай выпарваецца наша кроў.

У першы дзень мы з'елі трошкі вінаграду. За тры дні — палова апельсіна і палова вінаграднай гронкі. Есці мы ўсё роўна не змаглі б, у нас прапала сліна. Але голаду я не адчуваю, толькі смагу. Цяпер жа мне здаецца, што мацней, чым смага, мяне мучаць яе вынікі. Гэтае перасохлае горла. Гэты драўляны язык. Гэты хрып і гэты гідотны прысмак у роце. Нязвыкла і дзіка. Безумоўна, вада б усё загаіла, але ўва мне не засталася ніводнага ўспаміну, звязанага з ёю як з лекам. Смага ўсё болей і болей робіцца хваробай і ўсё меней і меней — жаданнем піць.

Мне здаецца, крыніцы і садавіна абуджаюць ува мне ўжо меней пакутлівыя вобразы. Я забываю сакоўнасць апельсіна, як, здаецца, забываю ўсё, што мне дорага. Я ўжо, мабыць, забыў усё чыста.

Мы сядзім, але трэба ісці далей. Нам ужо не пад сілу доўгія пераходы. Адолеўшы з паўкіламетра, мы падаем ад стомы. І такая асалода расцягнуцца на пяску. Але трэба ісці далей.

Краявід мяняецца. Каменне трапляецца ўсё радзей. Цяпер пад нагамі пясок. Наперадзе, за два кіламетры ад нас — дзюны. На гэтых дзюнах сям-там цямнеюць дробныя кусцікі. Гэты пясок мне падабаецца больш, чым сталёвы панцыр. Гэтая пустыня — светлая. Гэта Сахара. Мне здаецца, я пазнаю яе...

Цяпер мы адпачываем ужо праз кожныя дзвесце метраў.

— Мы ўсё-такі будзем ісці, прынамсі, дойдзем хоць да тых кусцікаў.

Гэта наш крайні рубеж. Праз тыдзень, калі мы на машыне вернемся за рэшткамі нашага «сімуна», выявіцца, што ў гэты апошні паход мы адолелі восемдзсят кіламетраў. А я ўжо прайшоў каля двухсот. Дзе ж было ўзяць сілы ісці далей?

Учора я брыў без ніякай надзеі. Сёння самое слова «надзея» страціла сэнс. Сёння мы ідзём таму, што ідзём. Гэтак, мабыць, брыдуць валы ў сваіх ёрмах. Учора я марыў пра райскія апельсінавыя гаі. Але сёння для мяне ўжо не існуе ніякага раю. Я ўжо не веру ў існаванне апельсінавых гаёў.

Я ўжо нічога не адчуваю, сэрца ўва мне высмагла. Я вось-вось упаду, але распачы няма. Я нават не смуткую. А шкада: смутак здаўся б мне салодкім, як вада. Калі шкода сябе — плачашся самому сабе, як сябру. Але ў мяне няма болей ніводнага сябра на свеце.

Калі мяне знойдуць, убачаць мае выпаленыя вочы, то падумаюць: як ён пакутаваў, як ён клікаў на дапамогу! Але нашы парыванні, шкадаванні, пакуты душы — гэта ж таксама скарбы. А ў мяне ўжо не засталася ніякіх скарбаў. Юныя нявесты ў першую шлюбную ноч спазнаюць смутак і плачуць. Смутак неаддзельны ад трапятання жыцця. А я ўжо не смуткую...

Я сам — пустыня. Ува мне не ўтвараецца не толькі сліна, ува мне ўжо не ўтвараюцца і мілыя вобразы, якія мог бы я аплакваць. Сонца выпетрыла ўва мне крыніцу слёз.

Але — што гэта? Подых надзеі слізгануў па мне, як лёгкі зыб па моры. Што так раптоўна ўсхвалявала ўсю маю істоту, хоць свядомасць яшчэ нічога не ўлавіла? Нічога ж не змянілася, і ўсё-такі змянілася ўсё. Гэты пясчаны абрус, гэтыя

пагоркі і рэдкія плямкі зяленіва — усё гэта ўжо не краявід, а сцэна. Сцэна яшчэ пустая, але яна ўжо напалатове. Я гляджу на Прэво. Ён таксама нечым уражаны, але і да яго яшчэ не даходзіць сэнс яго адчуванняў.

Клянуся, зараз нешта адбудзецца...

Клянуся, пустыня ажыла. Клянуся, гэтае бязлюддзе, гэтая моўча раптам сталі больш хвалюючыя, чым тлум гарадской плошчы...

Мы выратаваны, на пяску сляды!..

Ах, мы страцілі след роду чалавечага, мы былі адцяты ад свайго племені, мы апынуліся адным-адны ў цэлым свеце, быццам рэшткі вялікага перасялення, — і вось мы натыкаемся на ўрэзанія ў пясок цудадзейныя сляды чалавека.

— Глядзіце, Прэво, тут разышліся двое...

— А тут апусціўся на калені вярблюд...

— А тут...

І ўсё ж мы пакуль яшчэ не выратаваны. Нам зусім недастаткова толькі чакаць. Праз некалькі гадзін нас ужо немагчыма будзе выратаваць. Як толькі пачнецца кашаль, атака смагі будзе маланкавая. А нашы горлы...

Але я веру: дзесьці ў пустыні мерна рухаецца караван.

Мы ідзем далей, і нечакана аднекуль даносіцца спеў пеўня. Гіёмэ расказваў мне: «Пад канец я чуў — у Андах спявалі пеўні. А яшчэ чуў, як ішлі цягнікі...»

Я ўспамінаю пра гэта ў тое ж імгненне, як заспяваў певень, і кажу сабе: «Спачатку мяне ашукалі вочы. Канечне, гэта смага вінавата. А вось цяпер і слых падводзіць». Але Прэво хапае мяне за руку.

— Чулі?

— Што?

– Певень!

– Значыць... Значыць...

Дурню, ну вядома ж, гэта значыць — жыццё...

У мяне ўсё-такі была яшчэ адна галюцынацыя, апошняя: я бачыў трох сабак, якія беглі адзін за адным. Прэво, які таксама паглядзеў у той бок, не ўбачыў нічога. А вось бедуіна мы бачым абодва. Мы працягваем да яго рукі. Мы абодва клічам яго штосілы. І абодва смяёмся ад шчасця!..

Але нашы галасы не чутны і за трыццаць метраў. Галасавыя звязкі ўжо даўно перасохлі. Мы зусім іцха размаўлялі паміж сабою і нават не заўважалі гэтага!

А вось бедуін са сваім вярблюдам, якія выплылі з-за пагорка, паволі, паволі аддаляюцца ад нас. А раптам гэты чалавек тут адзін? Жорсткі дэман толькі паказаў нам яго — і забірае...

А ў нас ужо няма сілы бегчы!

З-за дзюны паказваецца яшчэ адзін араб. Крычым як можам — усё роўна ледзь чутна. Тады мы пачынаем махаць рукамі, здаецца, на ўсю пустыню відны нашы адчайныя сігналы. Але бедуін па-ранейшаму глядзіць убок...

Ды вось ён нетаропка, чуць-чуць паварочвае галаву. У тую ж секунду, як толькі ён павернецца да нас тварам, адбудзецца цуд. У тую ж секунду, як толькі ён гляне ў наш бок, знішчацца і смага, і смерць, і міражы. Ён толькі чуць-чуць павярнуў галаву, а свет ужо выначыўся. Адным рухам свайго тулава, промнем аднаго свайго позірку ён стварае жыццё, і мне здаецца, ён падобны на бога...

Гэта цуд... Ён ідзе да нас па пяску, як нейкі бог па моры...

Араб проста паглядзеў на нас. Паклаў рукі нам на плечы, і мы падпарадкаваліся яму. Мы ляжым на пяску. І няма болей

ні рас, ні моў, ні размежаванняў... Ёсць толькі гэты бедны качэўнік, які ўсклаў на плечы далоні архангела.

Мы ляжалі і чакалі. І вось мы п'ём, уткнуўшыся ў таз, як цяляты. Бедуіна палюе наша прагнасць, і ён зноў і зноў прымушае нас перадыхнуць. Але як толькі ён адпускае нас, мы зноў прыпадаем да вады.

— Вада!

Вада, ты не маеш ні смаку, ні колеру, ні паху, табе немагчыма даць азначэнне, цябе проста п'юць, не разумеючы, што ты такое. Ты не проста неабходная для жыцця: ты само жыццё. Ты пранікаеш у нас нейкай асалодай, якую немагчыма растлумачыць словамі. Разам з табой да нас вяртаюцца ўсе сілы і якасці, якія былі ўжо выракліся нас. З тваёй ласкі ў нас зноў ажываюць усе перасохлыя крыніцы сэрца.

Ты сама вялікі і сама далікатны скарб з усіх скарбаў свету, ты, вада, такая чыстая ў нетрах зямных. Можна памерці ля ручая, калі ў ім ёсць прымесь магнію. Можна памерці за два крокі ад саланчаковага возера. Можна памерці, нават маючы цэлых два літры расы, калі ў ёй змяшчаюцца немаведама якія солі. Ты не згаджаешся ні на якія дамешкі, ты не выносіш ніякіх скажэнняў, ты — загадкавае бажанства, якое так лёгка спудзіць...

Але ты дорыш нам бязмежна простае шчасце.

А ты, лівійскі бедуін, ты — выратавальнік, але твой воблік сатрэцца з маёй памяці. Я ніколі не змагу прыпомніць рысаў твайго твару. Ты — Чалавек, і ў табе я пазнаю ўсіх людзей. Ты ніколі раней не бачыў нас, але ты пазнаў нас. Ты — любы брат мой. І я таксама пазнаю цябе ў кожным чалавеку.

Ты з'явіўся перада мною, поўны годнасці і спагады, як усемагутны бог, які ўладны наталіць спрагненых. У табе адным усе мае сябры і ўсе ворагі ідуць мне на дапамогу, і ў мяне няма ўжо аніводнага ворага ў свеце.

VIII. ЛЮДЗІ

1

Зноў я даткнуўся да так і няўцямнай ісціны. Я бачыў сваю пагібель, быў на самым дне безнадзейнасці, але як толькі змірыўся з гэтым — набыў душэўны спакой. У такія моманты, здаецца, і спазнаеш сябе самога, знаходзіш у сабе сябра. Нішто не зраўнаецца з гэтым адчуваннем душэўнай паўнаты, якой мы падсвядома так прагнем. Мне здаецца, гэтую душэўную яснасць ведаў зняможаны вечнымі пагонямі Банафу. Як ведаў яе і загублены ў снягах Гіёмэ. І як мне самому забыцца, як ляжаў я па горла ў пяску і паволі паміраў ад смагі, але чамусьці так цёпла на сэрцы было мне пад зорным плашчом?

Як яна дасягаецца, гэтая ўнутраная свабода? Так, сапраўды, чалавек повен супярэчнасцей. Яго забяспечваюць хлебам надзённым, каб даць яму магчымасць ствараць, а ён упадае ў спячку, таленавіты пераможца спешчваецца, шчодры чалавек, разбагацеўшы, ператвараецца ў скнару. Што толку ў палітычных дактрынах, якія абяцаюць росквіт чалавечай асобы, калі мы не ведаем загадзя, якому тыпу чалавечай асобы яны забяспечаць росквіт? Хто прыйдзе нам на змену? Мы не кормная жывёла, з'яўленне ж аднаго

немаёмнага Паскаля мае куды большае значэнне, чым нараджэнне тузіна працвітаючых нікчэмных чалавечкаў.

Мы не ўмеем прадбачыць галоўнага. Кожны з нас напатыкаў сама светлыя радасці там, дзе, здавалася, нішто і не абяцала іх. І засталася такая туга па іх, што нам бывае шкада саміх нашых няшчасцяў, якія падарылі нам тыя радасці. Усім нам надаралася пры сустрэчы з таварышамі з замілаваннем прыгадваць сама цяжкія выпрабаванні, перажытыя разам.

Што ж мы ведаем? Толькі тое, што ў нейкіх невядомых умовах абуджаецца ўся сіла душы? У чым жа ісціна чалавека?

Ісціна не ляжыць навідавоку. Калі менавіта ў гэтай мясцовасці, а не ў іншай апельсінавыя дрэвы добра прыжываюцца, пышна растуць і буйна пладаносяць, то менавіта гэтая зямля і ёсць ісціна для апельсінавых дрэў. Калі менавіта гэтая вера, гэтая культура, гэтая шкала каштоўнасцей, гэтая форма дзейнасці, а не што-небудзь іншае спрыяюць чалавеку выявіцца ва ўсёй паўнаце, вызваляюць у ім уладара, пра існаванне якога ён і сам не падазраваў, то гэтая шкала каштоўнасцей, гэтая культура, гэтая форма дзейнасці і ёсць ісціна чалавека. А як жа логіка? А гэта ўжо яе клопат — зводзіць канцы з канцамі, каб растлумачыць жыццё.

У гэтай кнізе я раскажваў пра людзей, якія нібыта кіраваліся нейкім неадольным прызваннем, якія ішлі ў пустыню ці ў авіяцыю, як іншыя ідуць у манастыр; але я не ставіў сабе мэты прымусіць вас захапляцца найперш такімі людзьмі. Бо перш за ўсё варта захаплення сама глеба, якая ўзгадавала іх.

Прызванне, безумоўна, мае немалое значэнне. Адны зашываюцца ў сваіх крамках. Другія настойліва тораць сваю

дарогу ў аднойчы абраным кірунку: і нават у іхнім маленстве можна знайсці зародкі памкненняў, якія ў далейшым прадвызначаюць увесь лёс. Але калі судзіць пра гісторыю пасля таго, як усё адбылося, няцяжка і памыліцца. На такія ж памкненні здольны ледзь не кожны чалавек. Усім нам знаёмыя крамнікі, якія ў грозны час караблекрушэння ці пажару праявілі сябе куды велічней, чым можна было чакаць. І яны ведаюць цану той сваёй паўнаце: той пажар назаўсёды ўрэжацца ў іх памяць. Але з-за недахопу новых прыгод, з-за недахопу спрыяльнай глебы, з-за недахопу патрабавальнасці да сябе яны зноў упадаюць у спячку, так і не паверыўшы ў сваю ўласную веліч. Бясспрэчна, прыzymanне дапамагае чалавеку выявіцца: але ж спачатку трэба выявіць само прыzymanне.

Ночы ў паветры, ночы ў пустыні... Гэта ж не кожнаму выпадае на долю. І ўсё ж, калі абставіны будзяць у чалавеку Чалавека, выяўляецца, што ўсім людзям уласцівы адны і тыя ж памкненні. Я не адхілюся ад тэмы, калі раскажу пра адну сваю ноч у Гішпаніі, якая пераканала мяне ў гэтым. Я надта многа расказваў пра асобных людзей, а мне хацелася б сказаць пра ўсіх.

Гэта было на фронце пад Мадрыдам, дзе мне давалося быць рэпарцёрам. Я тады вячэраў у бліндажы з адным маладым капітанам.

2

Нашу бяседу перапыніў званок тэлефона. Завязалася доўгая размова: з каманднага пункта перадаюць загад пайсці ў наступленне — у недарэчную, безнадзейную атаку, у якой трэба адбіць у рабочым прадмесці некалькі дамоў,

ператвораных ворагам у каменныя крэпасці. Капітан паціскае плячыма і вяртаецца да стала. «Першы ж, хто высуне нос...» — і замаўкае, пасоўвае па чарцы каньяку прысутнаму тут сяржанту і мне.

— Мы з табой пойдзем першыя, — кажа ён сяржанту. — Пі і кладзіся спаць.

Сяржант лёг. Мы, чалавек дзесяць, застаёмся за сталом. У гэтым наглуха запакляваным памяшканні, адкуль не прасочваецца ні промнік, святло такое яркае, што я жмуруся. Хвілін пяць таму я выглянуў у амбразуру. Падняў анучу, якая маскавала шчыліну, і ўбачыў у змярцвелым ззянні поўні руіны дамоў, у якіх гняздзіліся прывіды. Потым я зноў замаскіраваў шчыліну, і мне здалося, быццам гэтай анучай я сцёр месячны промень, як струменьчык масла. А перад вачыма ўсё яшчэ — зеленаватыя ад поўні крэпасці.

Гэтыя салдаты, што сядзяць тут са мною, напэўна не вернуцца, але яны цнатліва маўчаць пра гэта. Такія атакі — справа звычайная. Для іх чэрпаюць і чэрпаюць з людскіх рэзерваў. Чэрпаюць зерне з жытніцы. Кідаюць жменю за жменяй, засяваюць зямлю.

І мы п'ём каньяк. Справа ад мяне гуляюць у шахматы. Злева жартуюць. Дзе я? З'яўляецца нейкі салдат, ён моцна нападпітку. Пагляджвае касматую бараду і глядзіць на ўсіх расчулена. Слізгануў позіркам па бутэльцы каньяку, адводзіць вочы, і зноў паглядзеў, і ўмольна ўтаропліваецца ў капітана. Капітан ціха пасмейваецца. Той, абнадзеены, смяецца таксама. Лёгкі смех забірае ўсіх гледачоў. Капітан павольна адстаўляе бутэльку ўбок, у позірку спрагнага — распач. І пачынаецца дзіцячая гульня, нейкая пантаміма, такая непраўдападобная ў густым тытунёвым дыме, у бюссонную ноч, калі цяжэе галава ад стомы і ўжо хутка ісці ў атаку.

Мы ўсцешана бавімся тут, у цяпле, у труме нашага карабля, а звонку ўсё часцей гахкаюць выбухі, быццам б'е штармавая хваля.

Хутка гэтыя людзі пойдучь змываць свой пот, хмель, бруд свайго чакання ў адкрытых водах баявой ночы. Я адчуваю іхнюю гатоўнасць да ачышчэння. А пакуль яны да апошняй хвіліны разыгрываюць пантаміму п'яніцы з бутэлькай. Да апошняй хвіліны зацягваюць партыю ў шахматы. Хай колькі можна працягваецца жыццё! Але будзільнік ужо заведзены і, як на трон, пастаўлены на паліцу. І ён зазвоніць. І тады гэтыя людзі ўстануць, расправяць плечы, зацягнуць рамяні. Капітан выцягне рэвальвер. П'яны працверазее. І ўсе немітусліва рушаць па вузкім калідоры, які паката вядзе ўверх, да блакітнага ад месячнага святла прамавугольніка. Скажуць што-кольвечы сама звычайнае: «Праклятая атака!..» альбо: «Ну і халадэча!»

І кануць у ноч.

Калі той час прабіў, я аказаўся сведкам абуджэння сяржанта. Ён спаў у вэрхале гэтага бліндажа на жалезным ложку. Я глядзеў на спячага. Мне так знаёмы быў гэты сон, зусім не трывожны, а нават шчаслівы. Прыгадаўся першы дзень пасля катастрофы ў Лівійскай пустыні, калі мы з Прэво, прыгавораныя, без кроплі вады, яшчэ не вельмі пакутавалі ад смагі і нам удалося — адным-адзіны раз! — праспаць цэлых дзве гадзіны. І тады, засынаючы, я цешыўся сваёй магутнасцю — цудоўнай уладай адрывуць наяўны свет. Маё цела яшчэ не турбавала мяне, і дастаткова было ўткнуцца тварам у скрыжаваныя рукі, каб забыць усё на свеце і заснуць салодкім сном.

Гэтак спаў і сяржант, ён скруціўся ў клубок — не разбярэш, дзе што; калі прыйшлі будзіць яго, запалілі свечку і ўваткнулі яе ў рыльца бутэлькі, я спачатку толькі і разгледзеў

у гэтай бясформнай цёмнай глыбе яго грубыя башмакі. Велічэзныя башмакі з шыпамі і жалезнымі падкоўкамі, башмакі падзёншчыка ці докера.

Абутак гэтага чалавека прызначаўся для цяжкай працы, і ўсё астатняе на ім было яго рабочым рыштункам: падсумкі, рэвальверы, пояс, рамяні. На ім былі лейцы, хамут, уся збруя ламавога каня. У Марока я бачыў у падвалах жорны, якія круцяць сляпыя коні. Вось і тут у трапятлівым чырванаватым святле свечкі будзілі сляпога каня круціць свае жорны.

— Эй, сяржант!

Ён неахвотна варухнуўся, узняў сонны твар, прамармытаў нешта неразборлівае. І павярнуўся да сцяны, не жадаючы прачынацца, забіраючыся ў глыбіні сну, як у спакой мацярынскага ўлоння, як пад глыбокія воды, і то сціскаў рукі ў кулакі, то расціскаў іх, быццам там, на дне, хапаўся за няведама якія чорныя водарасці. Яму трэба было памагчы выблытацца. Мы падсели да яго на ложка, адзін з нас мякка падсунуў сваю руку яму пад шыю і з усмешкай падняў цяжкую галаву. Гэтак у густой цеплыні стайні ласкава тацкаюцца адзін у аднаго пысамі коні... «Эй, дружа!» Ніколі ў жыцці я не бачыў болей пяшчотнай ласкі. Сяржант зрабіў апошняе намаганне вярнуцца ў ціхамірнасць сну, адпрэчыць наш свет з яго дынамітам, смяротнай стомай і ледзяным моракам ночы... але позна. Нешта звонку настойліва патрабавала ўвагі. Гэтак нядзельным ранкам школьны званок няўмольна будзіць пакаранага школьніка. Ён паспеў забыцца пра парту, пра класную дошку і зададзены ў пакаранне ўрок. Яму сніліся вясёлыя гульні на двары; дарма. Званок звініць і звініць і бязлітасна справаджае яго ў царства несправядлівасці дарослых. Гэтак і сяржант паступова асэнсоўваў сваё выматанае стомай цела, гэтае цела, пра якое ён хацеў забыць і якое вельмі хутка, услед за зябкасцю

абуджэння, спазнае спярша шчымылівы боль у суставах, потым цяжар збруі, а там — нязграбны бег атакі — і смерць. Не гэтак нават смерць, як ліпкую кроў, у якой упіраешся, слізгаеш далоньмі ў намаганні прыўзняцца, і задыханне, і страшэнны холад, — адчуваеш не гэтак самую смерць, як няўтульнасць апошняга свайго часу. Я глядзеў на сяржанта, і мне прыгадвалася маркота майго ўласнага абуджэння ў пустыні, як цяжка было зноў узвальваць на сябе ношу смагі, сонца, пяску, зноў узвальваць на сябе ношу жыцця — вяртацца ў гэты цяжкі сон, які бачыш не па ўласнай волі.

Але вось сяржант ужо на нагах і глядзіць нам проста ў вочы:

— Пара?

Вось тут і раскрываецца чалавек. Вось тут ён і разбурае ўсе прадказанні логікі: сяржант усміхаўся! Якою радасцю ён цешыўся? Помню, аднойчы ў Парыжы мы з Мермозам і яшчэ некалькі прыцеляў адзначалі нейкі дзень нараджэння і далёка па апоўначы выйшлі з бара з адчуваннем моташнасці ад таго, што столькі гаварылі, столькі пілі, так нікчэмна стаміліся. А неба ўжо святлела, і Мермоз нечакана сціснуў маю руку, ды так моцна, што аж пазногці ўпіліся. «Паслухай, а вось зараз у Дакары...» У гэты час механікі труць спрасоння вочы і расчахляюць вінты самалётаў, у гэты час пілот ідзе да сіноптыкаў па метэазводку, па зямлі зараз крочаць толькі твае паплечнікі. Неба ўжо ружавела, ужо рыхтавалася свята, але не для нас, ужо расцілалі абрус, а мы не былі запрошаны на пір. Сёння жыццём будуць рызыкаваць іншыя...

— А тут — гэтка бруд... — закончыў Мермоз.

А ты, сяржант, на якое баляванне запрошаны, вартае таго, каб за яго памерці?

Я ўжо выслухаў тваю споведзь. Ты раскажаў мне гісторыю свайго жыцця: ты быў непрыкметны рахункавод дзесьці ў Барселоне, выстройваў у радок лічбы, і цябе не надта кранаў палітычны раскол у тваёй краіне. Але вось пайшоў добраахвотнікам на фронт адзін твой прыяцель, потым другі, трэці, і аднойчы ты ўражана адзначыў у сабе нейкую дзіўную змену: усё, што раней займала цябе, пачало здавацца пустым і нікчэмным. Твае радасці і турботы, твая мізэрная ўтульнасць — усё гэта было з нейкага іншага стагоддзя. Там не адбывалася нічога значнага. І вось прыйшла вестка пра смерць аднаго твайго таварыша, забітага пад Малагай. І справа была зусім не ў тым, што ты ўзгарэўся жаданнем адпомсціць за сябра. Палітыка ніколі не хвалявала цябе. Але гэтая вясціна ўварвалася да вас, у вашыя душы, лёсы, як парыў марскога ветру.

У той ранак адзін з тваіх таварышаў глянуў табе ў вочы і сказаў:

— Пайшлі?

— Пайшлі.

І вы пайшлі.

Ісціну, якую ты не здолеў выказаць у словах, але якая так уладна вяла цябе, памагла зразумець мне вобразы, якія прыйшлі тады на памяць.

Калі дзікія качкі пачынаюць адлятаць у вырай, на ўсім іх шляху пракочваецца па зямлі трывожная хваля. Свойскія качкі, быццам намагнічаныя вялікім лёткім трохкутнікам, пачынаюць няўключна падскокваць. Клікі тых, у вышыні, абуджаюць і ў іх нешта даўняе, першабытнае. І вось вясковыя качкі на момант ператвараюцца ў пералётных птушак. У маленькай цвердалобай галоўцы, дзе круцяцца мізэрныя вобразы лужыны, чарвякоў ды птушніку, раптам разнасцежваюцца абшары кантынентаў, іх клічуць вольны

вечер і марскія далячыні. Птушка і не падазравала, што ў яе галаве можа ўмясціцца столькі цудаў, — і вось яна б'е крыламі; што ёй зерне, што ёй чарвякі, яна прагне стаць дзікаю качкай...

Асабліва ж ярка прыгадаліся мне газелі: я гадаваў у Джубі газеляў. Мы ўсе там гадавалі газеляў. Мы трымалі іх у лёгкай загарадцы на вольным паветры, бо газелі ж вельмі кволя і трэба, каб іх увесь час амывалі струмені ветру. Злоўленыя ў маленькім узросце, яны ўсё ж выжываюць і неўзабаве пачынаюць есці з рук. Яны дазваляюць лашчыць сябе, даверліва тыцкаюцца вільготнымі пыскамі ў даланю. І ўжо здаецца, быццам і сапраўды прыручыў іх. Быццам убярог іх ад невядомага смутку, ад якога газелі гаснуць так ціха і так пакорліва... Але аднойчы застаеш іх у тым канцы загона, за якім пачынаецца пустыня, яны ўпіраюцца маленькімі рожкамі ў загарадку. Іх цягне туды як магнітам. Яны не разумеюць, што ўцякаюць ад цябе. Ты прынёс ім малака — яны яго п'юць. Яны яшчэ дазваляюць пагладзіць сябе, яшчэ ласкавей тыцкаюць свае пыскі табе ў далоню... Варта ж табе хоць трошкі адысці, як яны нават нейк весела пускаюцца наўскач і зноў апынаюцца ў тым жа самым канцы загона. І калі не ўмяшацца, яны так і застануцца там, нават не спрабуючы адолець перашкоду — проста будуць панура стаяць, упёршыся рожкамі ў загарадку, пакуль не памруць. Ці гэта наступае іх шлюбная пара, ці гэта звычайная неабходнасць да знямогі скакаць на волі? Яны і самі не ведаюць. Яны трапілі ў палон зусім маленькімі, яшчэ сляпымі. Ім незнаёмыя ні абшары бязмежных пяскоў, ні пах самца. Але ж ты болей кемлівы, чым яны. Ты ведаеш, чаго яны шукаюць, — прасторы, без якой газель яшчэ не газель. Яны прагнуць стаць газелямі і ўволю цешыцца сваімі скокамі. Прагнуць спазнаць прамы, як страла, бег, — сто кіламетраў у

гадзіну! — спярэшчаны раптоўнымі выбрыкамі, як быццам то тут, то там з пяску вырываюцца языкі полымя. Якое значэнне маюць шакалы, калі ісціна газеляў у тым, каб палохацца, ад страху яны пераўзыдуць саміх сябе ў галавакружных скоках! Што значыць леў, калі ісціна газеляў у тым, каб пад адным ударам лапы бездыханна ўпасці на распалены пясок! Глядзіш на іх і думаеш: іх спапяляе туга. Туга — гэта неадольная прага няведама чаго... Яно існуе, гэта невядомае і жаданае, але няма слоў, каб акрэсліць яго. А нам, чаго не хапае нам?

Што ты знайшоў тут, на фронце, сяржант, адкуль гэтая спакойная ўпэўненасць, што менавіта тут тваё месца і твой лёс? Можа, ёю адарыла дзябе братэрская рука, якая прыўзняла тваю сонную галаву, можа — ласкавая ўсмішка, у якой не спачуванне, а саўдзел? «Эй, дружа!..» Спачуваць некаму — гэта яшчэ быць удвух. Гэта яшчэ быць паасобку. Але існуе такая вышыня адносін, калі ўдзячнасць і спачуванне трацяць сэнс. Калі чалавеку дыхаецца, як вязню, які выйшаў на волю.

Гэткія нераздзельныя былі мы, экіпажы двух самалётаў, калі ляцелі над яшчэ няскораным у той час раёнам Рыа-дэ-Ора. Я ніколі не чуў, каб той, хто пацярпеў аварыю, дзякаваў выратавальніку. Часцей за ўсё мы нават лаяліся, калі з аднаго самалёта ў другі да знямогі цягалі мяхі з поштай: «Свалата! Гэта з-за цябе я пацярпеў аварыю, д'ябал цябе панёс на вышыню дзве тысячы метраў пры лабавым ветры! Ішоў бы ніжэй, як я, даўно былі б ужо ў Порт-Эцьене!» І той, хто дзеля цябе рызыкаваў сваім жыццём, сапраўды адчуваў сябе сама апошняй свалатой. Ды і за што, зрэшты, было дзякаваць яму? Ён таксама меў гэткае ж права на наша жыццё. Усе мы — голле аднаго дрэва. І я ганарыўся табой, маім ратаўніком!

І чаму той, хто рыхтаваў цябе да смерці, павінен быў шкадаваць цябе, сяржант? Усе вы рызыкавалі сабой дзеля іншых. У такія моманты і выяўляецца тая еднасць, якой ужо няма патрэбы ў словах. І я зразумеў, чаму ты пайшоў на фронт, сяржант. Калі ў Барселоне ты быў бядняк, і табе пасля работы было самотна, і не было ў цябе цёплага прытулку, дык тут ты набыў адчуванне паўнаты жыцця, ты прылучыўся да ўсеагульнага; і вось цябе, занядбанца, прыняла ў свае абдымкі любоў.

Смешна ламаць сабе галаву над тым, шчырыя ці не, разумныя ці не былі гучныя прамовы палітыкаў, якія, магчыма, паўплывалі на твой учынак. Раз гэтае насенне ўзышло ў тваёй душы і дало парасткі, значыць, менавіта яны і былі ёй патрэбны. Пра гэта судзіць табе. Глеба сама ведае, якое ёй трэба зерне.

3

Толькі калі мы знітаваны з нашымі братамі агульнай мэтай, вышэйшай ад нашых прыватных інтарэсаў, толькі тады нам вольна дыхаецца, а жыццё вучыць нас, што любіць — гэта не значыць глядзець адзін на аднаго, любіць — значыць глядзець разам у адным кірунку. Толькі там існуе сапраўднае таварыства, дзе людзі ў адной звязцы ідуць да адной і той жа вяршыні. Іначай чаму ж тады ў наш век — век камфорту — нас агортвае такая бязмежная радасць ад магчымасці падзяліцца ў пустыні апошнім глытком вады? Ці не дробязь гэта перад прароцтвамі сацыёлагаў? А. нам, хто спазнаў шчасце выручаць таварышаў у пясках Сахары, любая іншая ўцеха здаецца проста нікчэмствам.

Магчыма, пагэтаму сучасны свет і пачынае распаўзацца па швах. Кожны спрагнена шукае веры, якая абяцала б яму паўнату душы. Мы палка спрачаемся, словы ў нас розныя, але за імі — тыя ж парыванні і памкненні. Мы рознімся адзін ад аднаго толькі метадамі — пладамі нашых разважанняў, — а не мэтамі: мэты ў нас адны.

Дык не будзем здзіўляцца. Хто ў Барселоне, у падвале анархістаў, пры сустрэчы з гэтай гатоўнасцю ахвяраваць сабой, выручыць таварыша, з гэтай суровай справядлівасцю адчуў аднойчы, як у ім абуджаецца нехта зусім новы, незнаёмы, для таго цяпер існуе толькі адна ісціна: ісціна анархістаў. А каму давлялося аднойчы стаяць на варце ў гішпанскім манастыры, ахоўваць перапалоханых уклечаных манашак, той памрэ за царкву.

Калі б заўважыць Мермозу, які бясстрашна рынуўся з вышыні Андаў у даліну Чылі, калі б тады заўважыць яму, што ён не мае рацыі, што нейкі ліст гандляра не варты таго, каб ён рызыкаваў сваім жыццём, Мермоз толькі б усміхнуўся. Ягоная ісціна — той чалавек, які нараджаўся ў ім, калі ён пераадольваў Анды.

Калі вы хочаце пераканаць таго, каму даспадобы вайна, што вайна жahlівая і агідная, не абзывайце яго варварам: перш чым асудзіць, пастарайцеся яго зразумець.

Задумайцеся хоць бы над гэтакім выпадкам. Адзін афіцэр з поўдня ў час баёў з рыфамі камандаваў пастом, заціснутым паміж двума горнымі хрыбтамі, дзе знаходзіліся паўстанцы. Аднайчы вечарам ён прымаў парламенцёраў з заходніх гор. Яны належным чынам сядзелі і пілі гарбату, як раптам усчалася страляніна. На пост напалі плямёны з усходніх гор. Капітан загадаў парламенцёрам пакінуць пост, бо трэба ўступаць у бой, але яны адказалі: «Сёння мы твае госці. Бог не дазваляе нам пакінуць цябе...» І яны далучыліся да яго

салдат, памаглі абараніць пост і толькі потым вярнуліся ў сваё арлінае гняздо.

А напярэдадні таго дня, калі яны самі збіраліся атакаваць пост, прыслалі да капітана сваіх паслоў:

- Неяк мы дапамаглі табе...
- Гэта праўда...
- Дзеля цябе мы змарнавалі тры сотні патронаў...
- Гэта праўда.
- Справядліва было б вярнуць іх нам.

Не, капітан высакародны, ён не можа пакарыстацца іхняй велікадушнасцю. І ён вяртае патроны, хоць ведае, што страляць будуць у яго.

Ісціна чалавека — тое, што робіць яго чалавекам. Хто зведаў гэткую годнасць узаемаадносін, гэткую сумленнасць у гульні, гэткі дар узаемапавагі — аснову жыцця, той не стане параўноўваць гэтую прыродную высакароднасць з убогім дабрадушшам дэмагога, які ў знак братэрскіх адносін да тых жа арабаў стаў бы гучна паляпваць іх па плячы, лесцячы ім і адначасна прыніжаючы. Пачніце такому капітану даводзіць ягоную неправату, і ён адкажа вам адно толькі пагардлівым шкадаваннем. І будзе мець рацыю.

Але ў роўнай ступені будзеце мець рацыю і вы ў сваёй нянавісці да вайны.

Каб зразумець чалавека і яго патрэбы, каб спасцігнуць у ім сама галоўнае, не трэба супрацьпастаўляць адна адной вашы відавочныя ісціны. Так, вы маеце рацыю. Усе вы маеце рацыю. Лагічна можна даказаць усё на свеце. Мае рацыю нават той, хто ва ўсіх няшчасцях чалавецтва гатовы абвінаваціць гарбуноў. Дастаткова абвясціць вайну гарбунам — і мы адразу ўспалыхнём нянавісцю да іх. Мы пачнём

жорстка помсціць гарбунам за ўсе іх злачынствы. Бо сярод гарбуноў таксама ж ёсць злачынцы.

Каб зразумець, у чым жа сутнасць чалавека, неабходна хоць на момант забыць пра тое, што раздзяляе, бо ўсякая іх тэорыя і ўсякая вера спавадоўваюць цэлы звод непарушных ісцін, а яны спараджаюць фанатызм. Можна размежаваць людзей на правых і левых, на гарбатых і негарбатых, на фашыстаў і дэмакратаў, і любы гэты падзел не абвергнеш. Але ж агульнавядома, што ісціна — гэта тое, што спрашчае свет, а не тое, што стварае вэрхал. Ісціна — гэта мова, якая выяўляе ўсеагульнае. Ньютан «адкрыў» доўга неспасцігальны закон зусім не так, як рашаюць рэбус. Тое, што здзейсніў Ньютан, было творчасцю. Ён стварыў мову, якая можа сказаць і пра падзенне яблыка ў разору, і пра ўсход сонца. Ісціна зусім не тое, што можна даказаць, ісціна — гэта прастата.

Навошта аспрэчваць ідэалогіі? Калі ўсе іх можна даказаць, то ўсе можна і абвергнуць, і ад гэтых спрэчак толькі траціш усялякую надзею на збавенне людзей. А людзі ж вакол і ўсюды імкнуцца да аднаго і таго ж самага.

Мы хочам быць вольныя. Той, хто працуе кіркай, хоча, каб у кожным удары кіркай быў сэнс. Калі кіркай працуе катаржнік, кожны яе ўдар толькі прыніжае катаржніка, але калі кірка ў руках разведвальніка, кожны яе ўдар узвышае разведвальніка. Катарга не там, дзе працуюць кіркай. Яна жахлівая не тым, што гэта цяжкая праца. Катарга там, дзе ўдары кіркай не маюць ніякага сэнсу, дзе праца не злучае чалавека з людзьмі.

А мы хочам уцячы з катаргі.

У Эўропе маецца дзвесце мільёнаў чалавек, якія не бачаць у жыцці ніякага сэнсу, якія жадалі б лепей не

нараджацца. Прамысловасць адарвала іх ад таго жыцця, якое пакаленне за пакаленнем вядзе сялянскі род, і замкнула ў агромністых гета, якія нагадваюць сартавальныя станцыі, забітыя шкілетамі чорных вагонаў. Людзі, пахаваныя ў рабочых пасёлках, былі б радыя абудзіцца да новага жыцця.

Ёсць і такія, каго зацягнула ў сістэму шасцерань вузкай спецыялізацыі працы, каму забаронены радасці першаадкрывальніка, веруючага, вучонага. Сяму-таму пачало здавацца, што, каб узвысіць гэтых людзей, дастаткова апрануць іх, накарміць, задаволіць усе іх матэрыяльныя патрэбы. І спакваля вырасцілі з іх мізэрных мяшчан у духу раманаў Курталіна, местачковых палітыкаў, вузкалобых спецыялістаў без якіх-небудзь духоўных запытанняў. Веды ім даліся неблагія, а вось культуры аніякай. Нікчэмны погляд на культуру ў таго, хто мяркуе, быццам яна зводзіцца да завучвання формул. Сама бяздарны студэнт палітэхнікума ведае пра прыроду і яе законы куды болей, чым некалі ведалі Дэкарт і Паскаль. Але ці здольны гэты шкаляр на такую разумовую працу, як яны?

Усе людзі, адны мацней, другія слабей, адчуваюць цьмяную патрэбу ў адраджэнні. Але бывае і так, што прымаюцца памылковыя рашэнні. Вядома, можна ажывіць людзей, апрануўшы іх у якія-небудзь мундзіры. Яны будуць дружна спяваць ваенныя гімны і дзяліцца кавалкам хлеба з таварышам. Яны знойдуць тое, чаго шукалі – пачуццё лучнасці. Але гэты хлеб прынясе ім смерць.

Можна пазвяргаць драўляных ідалаў і ўваскрасіць старажытныя міфы, на аснове даволі грунтоўных доказаў можна ажывіць містыку пангерманізму альбо Рымскай імперыі. Можна ўскружыць галовы немцам выключнасцю нямецкай нацыі і дачыненнем да генія Бетховена. Можна

апаіць гэтым усіх — да апошняга качагара. Гэта, вядома, лягчэй, чым у качагары выявіць Бетховена.

Але падобнае кумірта — хцівае кумірта. Той, хто ахвяруе сваім жыццём дзеля навуковага адкрыцця альбо дзеля збавення людзей ад хвароб, нават уласнай смерцю служыць справе жыцця. Магчыма, гэта і прыгожа — памерці за пашырэнне нечых уладанняў, але сучасная вайна знішчае ўсё тое, дзеля чаго яна нібыта вядзецца. Цяпер справа ўжо не ў тым, каб невялікай крывёю адрадіць цэлы народ. З той пары як вайна вядзецца з дапамогай самалётаў і іпрыту, яна стала проста бойняй. Ворагі заточваюцца пад прытулак муроў, і кожны, хто як можа, ноч у ноч шле эскадрылі, якія вымотваюць праціўніку вантробы, уносяць у паветра яго жыццядайныя цэнтры, паралізуюць прамысловасць і шляхі зносін. Перамога за тым, хто сканае апошні. І абодва праціўнікі канаюць разам.

Свет стаў пустыняй, і ўсе мы прагнем знайсці ў ёй таварышаў: дзеля таго каб спазнаць смак раздзеленага з таварышамі хлеба, мы і прымаем вайну. Але каб адчуць гэтае цяпло, каб попlech рушыць да адной і той жа мэты, ні да чаго ваяваць. Вайна ашуквае нас. Нянавісць не можа ўзвядзіць радасць агульнага натхнёнага руху.

Навошта нам ненавідзецца адзін аднаго? Мы ж адна сям'я, нас кружыць адна і тая ж планета, мы экіпаж аднаго карабля. Добра, калі цывілізацыі ўступаюць у спрэчку дзеля росквіту больш дасканалых чалавечых арганізацый, але жахліва, калі яны пажыраюць адна адну.

А каб вызваліць нас, дастаткова ж толькі памагчы нам усвядоміць усеагульную мэту і пачаць шукаць тыя повязі, якія з'яднаюць усіх. Доктар пры аглядзе хворага не слухае стогнаў: доктару важна вылечыць чалавека. Доктар служыць

законам усеагульнага. Ім служыць і фізік у роздуме над сваімі неверагоднымі ўраўненнямі, з дапамогай якіх ён спасцігае і атам, і касмічную туманнасць. Ім служыць і звычайны пастух. Бо хай толькі той, хто сціпла пасе пад зорным небам з паўтузіна авечак, асэнсуе сваю працу, — і вось ён ужо не проста слуга. Ён — вартавы. А кожны вартавы ў адказе за ўсю дзяржаву.

Ці вы думаеце, што пастух не імкнецца асэнсаваць сябе і сваё месца ў жыцці? Калі я быў на мадрыдскім фронце, я наведаў там адну школу, размешчаную на ўзгорку за пяцьсот метраў ад акапаў, абнесеную невысокай каменнай сцяною. У гэтай школе адзін капрал выкладаў батаніку. У грубых руках капрала была кветка маку, ён асцярожна разнімаў пялёсткі і тычынкі, і з усіх бакоў з акопнага бруду пад грукат снарадаў да яго сцякаліся зарослыя бародамі паломнікі. Яны абступалі капрала, сядалі проста на зямлю і, падпёршы кулакамі падбародкі, уважліва слухалі. Яны супілі бровы, сціскалі зубы, яны не надта разумелі тлумачэнне настаўніка, але ім казалі: «Вы — цёмныя, вы звяры, вы толькі выпаўзаеце са сваіх бярлогаў, трэба даганяць чалавецтва!» І цяжкай хадою яны спяшаліся наўздагон.

Толькі калі мы асэнсуем сваю ролю на зямлі, хай нават сама сціплую і непрыкметную, толькі тады мы будзем шчаслівыя. Толькі тады мы зможам жыць і паміраць спакойна, бо тое, што надае сэнс жыццю, надае сэнс і смерці.

Смерць такая лагодная, калі яна — натуральны зыход, калі стары правансальскі селянін у канцы свайго панавання аддае сынам у спадчыну сваіх коз і свае алівы, каб сыны ў свой час перадалі іх сынам сваіх сыноў. У сялянскім родзе чалавек памірае толькі напалову. Настае час, і жыццё разлушчваецца, як спелы струк гароху, і аддаюцца зёрны.

Аднойчы мне давялося стаяць з трыма сялянамі ля смяротнай пасцелі іхняй маці. Гэта было горка, што казаць. Другі раз ірвалася пупавіна. Другі раз развязваўся вузел: той, што нітуе адно пакаленне з другім. Трое сыноў апынуліся ў вялікай самоце, яны раптам спасціглі, што цяпер навек пазбаўлены сямейнага стала, за якім на свята збіралася ўся сям'я, таго магніту, які ўсіх іх прыцягваў. Але мне бачылася, што тут не толькі рвуцца павязі, але і паўторна даецца жыццё. Бо кожны з сыноў у сваю чаргу стане галавою роду, патрыярхам, вакол якога будзе збірацца сям'я, а калі настане час, і ён у сваю чаргу перадасць руль кіравання дзятве, якая гуляе зараз на падворку.

Я глядзеў на маці, на старую сялянку са спакойным і суровым тварам, на яе туга сціснутыя вусны — не твар, а маска, высечаная з каменю. І ў ім я пазнаваў рысы сыноў. Іхнія твары — злепак з гэтай маскі. Гэтае цела фармавала іхнія целы — выдатна вылепленыя, моцныя, мужныя. І вось яно ляжыць, пазбаўленае жыцця, але гэта змярцвеласць абалонкі, з якой дасталі спелы плод. І ў сваю чаргу яе сыны і дочки з плоці сваёй злепяць новых людзей, сваіх нашчадкаў. У сялянскім родзе не паміраюць. Маці памерла — няхай жыве маці!

Так гэта балюча, але так проста і натуральна — мерны поступ роду: пакідаючы на шляху адну за адной тленныя абалонкі пасівелых працаўнікоў, пастаянна абнаўляючыся, рухаецца ён да няведамай ісціны.

Вось чаму ў той вечар у голасе пахавальнага звону, што плыў над вёсачкай, мне чулася не распач, а затоеная пакорлівая радасць. Звон, які адной і той жа мовай ганараваў і хаўтуры і народзіны, зноў абвяшчаў пра змену пакаленняў.

І глыбокае супакаенне зыходзіла ад гэтага гімна ў гонар заручын сціплай старой працаўніцы з зямлёй.

Гэткім чынам, — паволі, як расце дрэва, — з пакалення ў пакаленне перадаецца не толькі жыццё, а і свядомасць. Якое дзівоснае ўзыходжанне! З расплаўленай лавы, з зорнага цеста, з жыватворнай, цудам аплодненай клетачкі выйшлі мы — людзі — і паступова ўзнімаліся ўсё вышэй, ступень за ступенню, і вось мы пішам кантаты і вымерваем сузор'і.

Маці перадала не проста жыццё: яна навучыла сваіх сыноў роднай мове, яна даверыла ім так марудна — стагоддзямі — збіраны скарб, духоўную вотчыну, якую сама атрымала ў спадчыну — сціплы запас традыцый, паняццяў і казак, усё, што розніць Ньютана і Шэкспіра ад пячорнага чалавека.

Той голад, што пад абстрэлам гнаў гішпанскіх салдат на ўрокі батанікі, што гнаў Мермоза да Паўднёвай Атлантыкі, а яшчэ некага — да вершаў, азначае, што працэс нашага развіцця далёка не завершаны і што нам яшчэ неабходна зразумець саміх сябе і сусвет. Нам неабходна перакінуць сходкі праз ноч. Не разумеюць гэтага толькі тыя, чыя мудрасць — абьякавасць, хто жыве толькі для самога сябе; але такая мудрасць — нікчэмны падман! Таварышы, таварышы мае, будзьце сведкамі: калі мы адчулі сябе шчаслівымі?

І вось на апошніх старонках гэтай кнігі мне зноў прыгадваюцца ссівелыя чыноўнікі — нашы суправаджальнікі на золку таго дня, калі нам нарэшце ўпершыню даверылі паштовы самалёт і мы рыхтаваліся стаць людзьмі. Яны таксама былі падобныя на нас, толькі яны не ведалі, што яны галодныя.

Надта шмат у свеце людзей, якім ніхто не дапамог прагнуцца.

Некалькі гадоў таму, у час адной доўгай паездкі па чыгунцы, мне захацелася аглядзець гэтую дзяржаву на колах, у якой я невылазна сядзеў ужо трое сутак — вязень несціханага перастуку і грукату, быццам марскі прыбой варочаў гальку, і мне не спалася. Я падняўся. Было каля гадзіны ночы. Я прайшоў увесь цягнік з канца ў канец. Мяккія спальныя вагоны былі пустыя. Вагоны першага класа таксама пуставалі.

Затое вагоны трэцяга класа былі забіты сотнямі вытураных з Францыі польскіх рабочых, якія вярталіся ў сваю Польшчу. У калідорах мне даводзілася пераступаць цераз змораных сном людзей. І ў адным з вагонаў я прыпыніўся. У гэтым вагоне без перагародак, які ў святле начнікоў нагадваў казарму ці прыёмную паліцэйскага ўчастка, перада мной варушылася сапраўднае качэўе, штурханае і тасаванае рухам цягніка. Цэлы народ, апанаваны цяжкім сном, які вяртаўся ў сваю галечу. Буйныя паголеныя галовы пакалыхваліся на голых лаўках. Усе — мужчыны, жанчыны, дзеці — мерна калыхаліся туды-сюды, быццам іх нават і ў забыцці не адпускалі вэрхал і калатня жыцця. Нават сон не быў ім надзейным прытулкам.

Эканамічныя прылівы і адлівы шпурлялі іх з аднаго канца Эўропы ў другі, яны страцілі свой дамок у дэпартаменце Нор, невялічкі садок, тры вазоны герані, якую я некалі бачыў у вокнах польскіх шахцёраў, і мне здавалася, яны напалову страцілі і чалавечы воблік. Яны пахопліва ўвязалі ў клункі толькі кухонны посуд, прасціны ды дзяружкі, захапілі толькі нейкія ўбогія манаткі. А ўсім тым, што яны сапраўды любілі і песцілі, што ім патрапіла прыручыць за чатыры-пяць гадоў жыцця ў Францыі — катам, сабакам і геранню, — давялося ахвяраваць, і яны везлі з сабою адны гэтыя кухонныя чарапкі.

Немаўлятка ссала грудзі маці, такой стомленай, што здавалася, яна спала. Сярод недарэчнасці і вэрхалу гэтага бадзяжніцтва перадавалася дзіцяці жыццё. Я паглядзеў на бацьку. Цяжкі і голы, як камень, чэрап. Цела, скурчанае ў нязручным сне, засунутае ў рабочую спяцоўку – адны бугры ды перапады. Не чалавек, а куча сырой гліны. Так уначы на лаўках крытага рынку бясформна валяюцца бяздомныя бадзягі. І я падумаў: галеча, бруд, выродлівасць – справа зусім не ў гэтым. Пазнаёмліся ж аднойчы гэты чалавек і гэтая жанчына, і мужчына ж, напэўна, усміхнуўся жанчыне: напэўна ж пасля работы ён прыносіў ёй кветкі. Нясмелы і нязграбны, ён так баяўся, магчыма, што яму скажуць «не». А ёй, упэўненай у сваёй прывабнасці, з чыста жаночай какетлівасці, магчыма, прыемна было яго памучыць. І ён, ператвораны цяпер у нейкую машыну, толькі і здольную капаць ці каваць, адчуваў тады ў сваім сэрцы дзівосную салодкую трывогу. І проста розуму недаступна, як жа яны абое сталі гэтымі кучамі гліны. Праз якія страшныя жорны прайшлі яны, пад які штампавальны прэс трапілі? Жывёла і на старасці захоўвае сваю прывабнасць. Чаму ж скасавалася такая цудоўная гліна, з якой вылеплены чалавек?

І я рушыў далей між гэтага народу, чый сон быў трывожны, як заклятая мясціна. Ад хрыплага сапення, няўцямнага жаласлівага мармытаньня, шоргату грубых башмакоў, калі сонны, навярэдзіўшы адзін бок, пераварочваўся на другі, трапятаў глухі, бясконцы шум. А за ўсім гэтым – несціханы рокат, быццам варочаецца галька пад ударамі прыбою.

Сядаю насупраць спячай сям'і. Паміж мужам і жонкай, сьак-так прымошчанае, спала дзіця. Але вось яно паварочваецца ў сне, і ў святле начніка я бачу ягоны твар. Ах,

які цудоўны твар! Ад гэтай пары нарадзіўся дзівосны залаты плод. З гэтага цяжкага ярма нарадзіўся такі цуд зграбнасці і прывабнасці. Я глядзеў на пукаты лобік, на мяккія прыпухлыя вусны і думаў: вось твар музыканта, вось маленькі Моцарт, вось дзівосная абяцанка жыцця. Ён зусім як маленькі прынц з нейкай казкі: даць бы яму належны догляд, выхаванне, асвету — і ён апраўдаў бы сама смелыя надзеі! Калі ў садзе пасля доўгіх пошукаў выведуць нарэшце новы гатунак ружы, дык усіх садоўнікаў ахоплівае хваляванне. Ружу пераносяць у асобнае месца, ружу даглядаюць і песцяць. А людзі растуць без садоўніка. Маленькі Моцарт, як і ўсе, трапіць пад той жа страшэнны штампавальны прэс.

І стане цешыцца гнюснай музыкай нізкапробных корчмаў.

Моцарт асуджаны.

Я вярнуўся ў свой вагон. Я думаў: гэтых людзей зусім не трывожыць іхняя доля. Але, не жаль, не спачуванне мучыць мяне. Што плакаць над незагойнай ранай? Параненым яна не баліць. Бо паранены, панявечаны не асобны чалавек, а цэлае чалавецтва. І не веру я ў шкадаванне. Мяне мучыць клопат садоўніка. Мяне мучыць не гэтая галеча — у рэшце рэшт людзі звыкаюцца з галечай, як з лянотай. На ўсходзе шматлікія пакаленні жывуць у гразі, і гэта ім падабаецца. Тое, што мучыць мяне, нельга загаіць бясплатнымі супамі. Нясцерпная невыродлівасць гэтай бясформнай, скалечанай чалавечай гліны. Нясцерпна тое, што ў кожным з гэтых людзей, мажліва, забіты Моцарт.

Адзіна Дух сваім дыханнем на гліну здольны стварыць з яе Чалавека.

«Маленькі прынц» – алегарычныя казка, найбольш вядомы твор Антуана дэ Сент-Экзюперы. Упершыню апублікавана 6 красавіка 1943 года ў Нью-Ёрку, публікацыя на радзіме аўтара адбылася ў 1945 годзе.

Твор з'яўляецца найбольш чытаемай кнігай, напісанай на французскай мове, і быў прызнаны лепшай кнігай XX стагоддзя ў Францыі. Пераклады «Маленькага прынцу» існуюць больш чым на 250 мовах і дыялектах, а таксама шрыфтам Браіля[1]. Было прададзена больш за 140 мільёнаў копіяў кнігі па ўсім свеце, яна стала адной з самых прадаваных калі-небудзь апублікаваных кніг[2][3].

Малюнкі ў кнізе выкананы самім аўтарам і не менш знакамітыя, чым сама кніга. Ілюстрацыі з'яўляюцца арганічнай часткай твора ў цэлым: сам аўтар і героі казкі ўвесь час спасылаюцца на малюнкі і нават спрачаюцца пра іх. Унікальныя ілюстрацыі ў «Маленькім прынцы» руйнуюць моўныя бар'еры, становяцца часткай універсальнага візуальнага лексікону, зразумелага кожнаму. "Усе ж дарослыя былі спачатку дзецьмі. Праўда, мала хто з іх памятае пра гэта..." - Антуан дэ Сент-Экзюперы, з прысвячэння да кнігі.

У 1989 годзе кніга выйшла асобным выданнем у перакладзе на беларускую мову Ніны Мацяш.